31929

ОМЕЛЯН
ТЕРЛЕЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

М. Бутович.

Об 10

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

з багатьома образками та мапами

Нове, переглянене й доповнене видання

31.724
Львів. Бібліотека АН УРСР
Ч 9/3 Лв 001
1940

ЛЬВІВ 1938

НАКЛАДОМ Т-ВА „ПРОСВІТА“

Т3(2Ук)10 дописати Р

Львівська державна наукова бібліотека
№ 5263

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок 10

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Книжка, яку видаємо другим накладом, друкувалася в нас 1936. р. Тоді вийшло — чотири її частини місячними книжечками (за січень, за лютий, серпень—вересень та листопад—грудень). Як подобалася вона передплатникам видань „Просвіти", доказ найліпший на це те, що вже з кінцем 1936. р. першої частини ніде не можна було дістати. Те саме було і з иншими частинами, і це й було причиною, що „Просвіта" рішилася випустити цю „Історію України" новим виданням і — в одній книжці.

Це нове видання супроти першого виявляє деякі різниці. По-перше — воно справлене й поширене. Поширене передусім у першій частині — автор додає цілий відділ про становище України під Литвою й Польщею після того, як вимер панівний дім наших князів. У першому виданні про цю частину нашої історії сказано коротко, бо треба було дивитися, щоб розмір книжки не переходив принятого для місячних видань числа аркушів. А далі — пороблено деякі дрібні зміни, одні образки позамінювано иншими, кращими, та ще й повставлювано инші (головно — до тієї частини, де йде мова про Україну під Литвою й Польщею). Крім цього, до своєї книжки автор додав увід, де виясню̀є поділ історії України на три доби, й подає найважніші прикмети кожної доби (всі ці доби в нашому виданні відзначені й відокремлені). Все це бу-

ло і в попередньому виданні. Тільки ж про все це автор говорив при кожній добі, а тут, у вводі, зібрав усе докупи.

А так узагалі цілий уклад книжки, всі думки, порівняння з иншими державами (дуже цікаві!) — залишилися в новому виданні, як це було в першому.

Друге видання цієї такої гарної, цікавої й корисної книжки, готове вже минулого року, виходить у ювілейний рік нашого Товариства, в сімдесятліття „Просвіти". І це дуже добре складається. Це дає нагоду широким масам нашого народу придбати собі цю книжечку — щось наче памятку великих просвітянських днів, що будуть у нас скрізь у 1938. році, в ювілейному році „Просвіти".

Нехай же в парі із звеличуванням нашої найстаршої культурно-освітньої установи поглиблюється знання нашого минулого, а з ним і любов до всього, що створив наш народ найкращого за той довгий час свойого життя.

ВВІД.

Ця книжка подає історію України в усіх трьох її добах: княжій, козацькій і новій. Княжа доба, це та, коли князі мали велике значіння і брали визначну участь в орґанізації держави. Козацька доба так зветься тому, бо в тій добі головну політичну й суспільну вагу мало козацтво. А нова доба та, в якій пробуває Україна тепер.

З усіх діб найсвітліша — доба княжа. Є це доба, якою може радіти українське серце, бо ця доба виявляє славу, могутність, велич України. Вона найдовша з усіх діб історії України. Рахуючи її від VIII. до кінця XIV. століття, вона має понад шістьсот років. Але в цій книжці до неї зараховано ще дальших півтораста років, зараховано до неї так звану литовсько-польську добу, коли на Україні не було української держави, а українські землі були поділені між Польщу й Литву. Зроблено це тому, що в цій литовсько-польській добі видко ще спроби відбудувати давню княжу державу, крім цього, на українських землях залишалися ще останки давнього політично-суспільного ладу з княжої доби, особливо — в литовській державі.

Тоді, коли ці останки розгублювалися в польському державному житті, в половині XVI. століття повстає Запорозька Січ, — завязок нової української держави. І тут — початок козацької доби.

В цій добі, побіч Запорозької Січі, з виступом Богдана Хмельницького повстає ще друга українська дер-

жава в 1648. році. Вона далеко більша простором від Запорозької Січі, й вона має рішальний голос у дальшій історії України козацької доби. На чолі її стоять гетьмани. Це — Гетьманська Україна.

Козацька доба від княжої доби коротша — вона обіймає тільки 250 років. Та вона вже не така світла, як княжа доба. Коли Україна княжої доби стояла на переді країв Европи, особливо в першій своїй частині, то за козацької доби вона була вже відсунена на дальше місце. Але й у цій добі були ще хвилини могутности України, і ця доба це також слава України. Козацька доба, це доба — відродження України по першому політичному ударі, по першому нещасті, яким був упадок княжої держави. Вона є доказом великої живучости українського народу.

Нова доба в історії України настала тоді, коли впала українська держава козацької доби, коли перестала існувати козаччина, — та суспільна верства, що була головним чинником при будові цієї держави. Ця доба — в історії України найкоротша, вона обіймає тільки стокількадесят років. Але ж ця доба ще не закінчена! Цих стокількадесят років, це щойно підготова до чогось дальшого, до чогось вирішного в житті нації, яке раніш, чи пізніше має наступити...

Визвольні змагання, що їх бачимо в цій добі, це — великий поступ у розвитку нації, яка з початком цієї доби була у великому занепаді. Але ж ці змагання, це тільки — перша спроба поставити наново українську державу, відбудувати те, що втрачено з кінцем княжої та козацької доби. Нову добу можна б назвати також „селянською добою", бо в цій добі селянство — найважніша суспільна верства, що на неї спирається українство.

КНЯЖА ДОБА

КНИГА ДОБА

УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ.

Українською землею називається край, де живуть українці майже виключно або в великій більшости. Вона простора, наприклад, від Німеччини або Франції вона удвоє більша. Крім С. С. С. Р., ніодна з европейських держав, коли рахувати їх землі тільки в Европі, не може рівнятися щодо простору з українською землею.

На цій землі живе $42^1/_2$ міліона українців, а всього населення на ній понад 48 міліонів. Живуть тут іще москалі, поляки, жиди, німці, чехи, мадяри та й іще инші народи, в невеличкому числі. Отак і кількість населення України велика. Крім С. С. С. Р., ще тільки Німеччина, з її 70 міліонами населення, перевищає українські землі.

Україна земля багата, має дуже родючий ґрунт, та ще до того земні скарби: вугілля, залізо, нафту й ин.

Положена Україна корисно, над Чорним морем, через те українська торговля має відкритий шлях на цілий світ. Але в цьому положенні — дві некорисні річі: сусідство із степами на сході, де пробували все неспокійні сусіди, мандрівні народи та — відкриті межі від півночі, від заходу та зі сходу.

Всі ці обставини, витворені природою, сильно заважили на історії України. Великий простір, велика кількість населення України, а до того її багатства, її корисне положення мали такий вплив, що Україна мала

часи великої могутности та значіння у світі. Але ж сусідство зі степами й безнастанна боротьба із степовиками занадто виснажували її сили, не дозволяли їй оборонятися перед сусідами з заходу та з півночі, де, як ми сказали, були незаслонені межі. Тимто, побіч часів могутности, були часи й занепаду України.

Але ж у новіших часах, тай тепер, немає вже цих степів із неспокійними степовиками, то, бодай зі сходу, нема вже для України небезпеки.

НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Природні багатства були причиною, що Україна від дуже давніх уже часів була заселена. Тільки ж про ці дуже давні часи ми мало що знаємо. Ми не знаємо, звідки й якими шляхами люди позаходили на Україну, але знаємо, що людність України переживала так звану камяну добу, а потім — бронзову, за якою прийшла — залізна. Ці назви від того, якого знаряддя вживали тоді: чи зробленого із каміння, чи із бронзи, чи з заліза.

Яких 3000 років перед Христом на Україні була досить висока культура, вища, ніж, наприклад, у тодішній Німеччині. Але опісля ця культура занепала. Яка цьому була причина, не знати. Може, знищили її якісь степовики, що прийшли були на Україну з Азії. А так узагалі ми не знаємо, які народи жили на Україні в тих дуже давніх часах.

Від VII. століття перед Христом почали на українському побережжі Чорного моря осідати греки, які позасновували тут свої міста і провадили торговлю із сусідами. А тими сусідами були тоді скити, що жили у степовій Україні, займалися скотарством, а почасти й хліборобством. Крім скитів, у середній Україні жив народ, що його греки назвали неврами. Це були, мабуть, пред-

ки славян. Опісля не чуємо нічого про скитів, і на їх місці зявляються сармати.

Від II. століття по Христі почалися на Україні заворушення. Сюди примандрували були з півночі ґерманські ґоти, а зі сходу степовики — гуни, пізніше авари. Власне з цими мандрівками й були звязані заворушення. А жили тоді на Україні славяни, яких звали антами. Ці анти, це — наші предки.

УКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА Й ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ.

Від VII. століття по Христі життя наших предків плило трохи спокійнішим річищем. Тимто не тільки над середнім Дніпром, а й на чорноморських степах населення збільшилося. Але в другій половині IX. століття на українські степи вдерлися зі сходу мадяри, пізніше — печеніги, й ті орди знищили українську культуру над Чорним морем. Українська людність уступила далі на північ у передстепову та в лісову Україну. Тоді й устаткувалося розселення українських племен.

Де тепер Волинь і в північній Галичині жили — д у л і б и, на Поліссі, на південь від Припяті — д е р е в л я н и, на захід від них — в о л и н я н и, на правому березі Дніпра коло Києва — п о л я н и (названі так, бо обробляли поля), над річками Десною, Сеймом і Сулою, що вливаються до Дніпра, жили с і в е р я н и, над Дністром — т и в е р ц і, а між Богом (цю річку звуть іще й південним Бугом) і Дністром — у л и ч і. Ще говорять про х о р в а т і в, що ніби жили там, де тепер Галичина, але це справа непевна.

Ці племена говорили одною мовою, мали одну віру, тоді ще поганську, мали подібні звичаї, але не мали над собою одної влади, кожне племя мало окремого начальника. Так було ще за часів антів, так було й опісля.

Розселення східньо-славянських племен у X. в.; друком похиленим направо зазначені українські племена, похиленим наліво — білоруські племена, а простим друком — московські племена.

Через те наші предки не могли ставляти відповідного відпору ворогам і нераз підпадали під чужу владу. Щойно тоді, коли вони обєдналися в одній державі, вони стали своїми панами на своїй землі, ні від кого незалежними.

ПОЧАТКИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Початок до обєднання всіх українських племен у одну державу вийшов із Києва, з полянської землі. Яким способом це сталося, сказати напевно годі. Та ймовірно було це так, що в полянській землі, яку називали також р у с ь к о ю з е м л е ю, а сáме в Києві, повстала якась міцніша політична й військова сила, що не тільки потрапила опанувати цілу полянську землю, але почала підбивати й сусідні землі. Ця військова сила зорґанізувалася з допомогою в а р я г і в. А батьківщиною варягів була Скандинавія, — теперішня Швеція й Норвеґія. Ці варяги вешталися скрізь по шляху, що йшов із Балтійського моря до Чорного. Начальник цієї військової сили, князь, може, був і славянського походження, а може, був і варяг. Цю княжу родину назвали були опісля Р у р и к о в и ч а м и, бо був такий переказ, що першим князем із цієї родини був Рурик.

Ці київські князі здобули панування над усіма українськими племенами і, крім цього, вони заволоділи землями предків сучасних білорусів і москалів. Одне слово: на місці багатьох дрібних державок у східній Европі повстала велика держава, що обєднала була всіх східніх славян, себто предків теперішніх українців, москалів та білорусів. Цю східньо-славянську державу назвали опісля р у с ь к о ю, бо назва „Р у с ь", яку спершу прикладали тільки до полянської землі, обняла опісля всю-чисто київську державу. Мешканців цієї дер-

жави почали звати русинами або русичами, себто „синами Руси", а то просто „руськими людьми", себто — приналежними до Руси.

Очевидячки, треба було довшого часу, заки склалася велика київська, чи там руська держава. Коло 800. року мусіла вона бути вже досить могутна, коли її князь чи, може, воєвода Бравлин поруйнував був північне

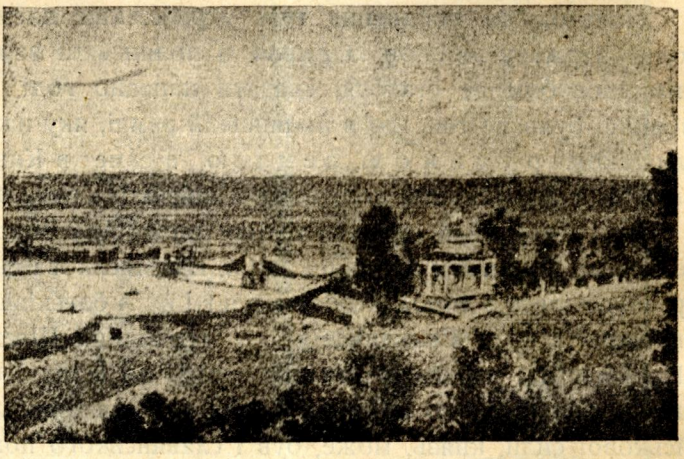

Аскольдова могила в Києві.

побережжя Чорного моря. А в 860. році київський князь Аскольд, що його могилу ще й досі показують у Києві, ходив походом навіть на столицю великого грецького царства, на Царгород. Був іще опісля князь Дир у Києві. Але першим князем, що його зараховують до родини Рюриковичів, і що про нього ми маємо вже докладніші вісти, був — Олег.

ОЛЕГ (до 914. р.).

Князь Олег був уже князем не тільки українських земель, але й білоруських, а то й частини москов-

ських. У деяких цих землях позалишалися були ще давні князі, але всі вони признавали владу київського князя.

За Олега в київській державі був добробут; побіч хліборобства та скотарства була розвинена торговля. Була вона в руках українців. Торгували тоді з різ-

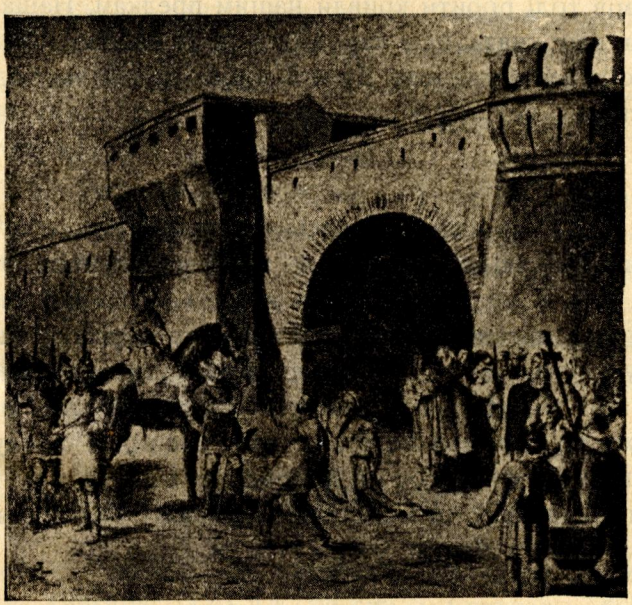

Кн. Олег під Царгородом.

ними краями, та найбільше таки з візантійською, чи там грецькою державою. Звідтіля привозили на Русь шовкові й инші матерії, золоті та срібні вироби, а то й вино, південні овочі й коріння. А з київської держави вивозили до Греції передусім шкіру, футра та бджільний віск. Через те київські купці заїздили аж до Царгороду, де був осідок грецьких цісарів. Але це не подобалося грецьким купцям, тимто вони й робили перешкоди нашим купцям. А коли грецькі цісарі не взяли в оборону наших купців, то князь Олег подавався на кораблях аж

два рази на Царгород і присилував греків до того, що вони перестали нашим купцям робити перепони в торговлі в Царгороді.

І тепер показалося, яка велика користь була з того, що наші предки мали таку могутну державу. Ніхто не смів тоді робити кривди нашим предкам. Наша держава, наш князь, наш народ були в пошанівку не тільки у своїх, але й у чужих. Були в пошанівку, бо ми тоді були сильні, могутні!

*

Коли порівняти київську державу з того часу з иншими, сусідніми, то вийде, що вона повстала р а н і ш е, ніж, н. пр., польська, чи литовська. Коли б нам насунулося питання, чи можна київську державу називати українською — то на це може бути відповідь: не то що м о ж н а, але и н а к ш е й б у т и н е м о ж е. Бо ж ця держава повстала на Україні, її збудували н а ш і п р е д к и, хоч і з допомогою варягів, а не предки чи білорусів, чи москалів, т а й н а й б і л ь ш е в т і й д е р ж а в і б у л о у к р а ї н ц і в.

ІГОР (914—946).

Наслідником Олега був І г о р. Він теж дбав за торговлю, і з цього приводу прийшло знову до війни з Грецією. Ігор подався з великою силою кораблів (фльотою) на Царгород, але цей похід не вдався. А проте київські купці могли далі торгувати в Царгороді, хоч і не всіма товарами, як це було передтим.

Відбув Ігор також похід аж на Закавказзя. Треба ж було українським купцям промостити шлях, яким могли б провадити торговлю зі східніми магометан-

ськими краями, н. пр., із Персією. Похід цей скінчився щасливо.

Та, побіч цих загряничних воєн, Ігор мав багато діла й у самій державі. Хоч тоді вже всі українські племена були в одній державі, то все ж якось вони не відчували тієї єдности, все ще памятали часи, коли були від київських князів незалежні. Деякі з них просто й ішли до того, щоб порвати із Києвом звязок — а це довело до війни. Насамперед прийшло до війни з уличами. Війна була дуже завзята. Щойно по трьох роках Ігореві вдалося **побити уличів.**

Але спокою в державі ще не було. Бо ж тимчасом зірвали повстання деревляни. Вони навіть схопили у свої руки князя Ігоря, що з невеликим відділом прибічного війська, — з дружиною, як тоді казали, — пробував у їх краю, щоб зібрати данину, й убили князя. А вбивство князя означало повний розрив деревлян із київською владою, тимто і прийшло до війни.

ОЛЬГА (946—960).

Від смерти Ігоря управляла державою вдова по ньому, княгиня О л ь г а, бо син її, Святослав, був іще малолітній. Вона поклала собі думку покарати деревлян за вбивство чоловіка. До того ж це була дуже важна річ для держави, щоб деревлянська земля була під рукою київського князя, бо ж це була сусідня з Київщиною земля. Війна покінчилася розгромом деревлян. Одність держави була урятована. А від того часу не було вже що говорити про те, щоб якесь племя було собі саме для себе. Всі вони стояли в тісному звязку з Києвом, назва „Русь" почала поширятися скрізь по всій державі Руриковичів.

Львівська державна наукова бібліотека № 5268

31.7.24 Львів. Бібліотека АН. УРСР

Релігійні справи. За часів княгині Ольги були вже початки християнства на Україні. Але ж у державі все ще панувала поганська віра. Бо ж наші предки, таксамо, як і инші славяни, були давніше поганами. Ще до того часу, заки повстала київська держава, вони вірили в одного бога, якого називали Сварогом. Це був бог неба, світла і блискавиці. Але пізніше вони почали вірити в більше богів. Важніші з них були: Хорс і Дажбог — боги сонця, Перун — бог блискавки, Сварожич — бог вогню, Велес або Волос — опікун худоби. Всіх цих богів наші предки почитали, бо вірили, що вони дають людям добро. А так у нас іще вірили, що існують якісь єства, так звані — „біси". Біси були то добрі, то злі, а жили нібито по лісах, на полях, біля джерел та в болотах. Сюди враховували й русалки. Вірили ще наші предки, що й деякі люди можуть мати якусь надприродну силу. Людей, що могли перемінятися в вовків, звали „вовкулаками". А були ще „опирі", себто мерці, що нібито виходили з могил та ходили по світі, були „відьми" й „відьмаки", себто такі люди, що можуть щось незвичайне зробити.

Кн. св. Ольга.

А взагалі поганська віра наших предків тісно вязалася з природою (світло, сонце, блискавка). Цікаво.

що між богами немає богинь. Тай вигляд богів не був означений. Правда, на їх честь ставили идоли з дерева, чи з каміння, але ті идоли не мали вигляду людей, — вони нагадували тільки людське тіло.

Наші давні предки вірили в позагробове життя, вірили, що мерці по смерти живуть далі. Тимто небіжчикові давали до могили все те, що йому за життя було миле. Ще дуже давно жертвували йому навіть людей, головно — невільниці. В одних околицях небіжчиків палили, в инших закопували в землю.

Храмів для своїх богів наші предки не знали. Вони молилися і складали богам жертви зі звірят чи ростин коло идолів, або під деревами, на горбках, коло джерел і т. ин. З цією своєю вірою люди в нас були так тісно звязані, що приняти иншу віру не було так легко.

А тимчасом на Україні появилося християнство. Почалося від того, що наші купці, які їздили до Царгороду, познайомлювалися там із Христовою вірою й її приймали. Імовірно, князь Аскольд був теж уже християнин, а за князя Ігоря мусіла вже існувати християнська громада, бо в Києві була вже церква св. Іллі. Нарешті княгиня Ольга сама приняла 957. р. християнство.

В 960. р. княгиня Ольга передала владу свойому синові Святославові. Церква визнала кн. Ольгу святою.

СВЯТОСЛАВ І. ХОРОБРИЙ (960—972).

Святослав Хоробрий зараз-таки, як узяв у свої руки владу, звернув увагу на позакраєві справи. Його коротке панування виповнене війнами. Бо це й відповідало його воєвничій вдачі. Він провадив війни з тюрксько-фінськими болгарами, що жили на півночі над рікою Камою, і з вятичами, предками теперішніх москалів. Всіх їх князь попереможав і таким чином межі київської

держави поширив аж до горішньої течви ріки Волги. Тепер уже всі славянські предки москалів були під владою київських князів.

На сході від київської держави тяглася держава хозарська. Колись вона була дуже могутна, мала владу навіть над Києвом. Та Святослав поклав собі розбити цю державу, бо ж хозари робили перепони в торговлі київським купцям. Він зібрав військо й пішов походом аж над Волгу, здобув головні хозарські міста й зовсім розбив хозарську державу. Вона перестала існувати, а межі київської держави посунулися далеко на схід.

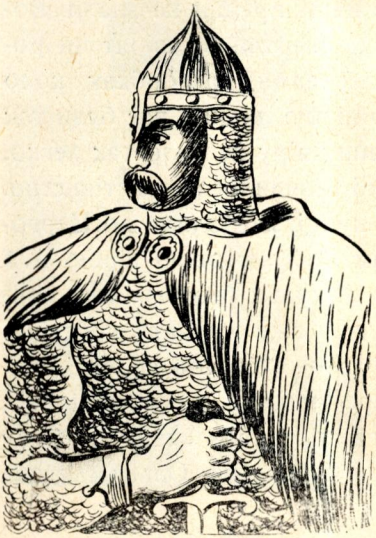

Кн. Святослав І. Хоробрий.

Та своїми перемогами на сході наш хоробрий князь не вдоволився. Він любив воювати, все думав про війну. Тимто, коли грецький (візантійський) цісар попросив його, щоб пішов походом на наддунайську Болгарію, а Греція тоді була з Болгарією у ворожнечі, то Святослав як-стій на це погодився й зараз-таки вирушив за Дунай. Перед такою силою не могли встоятися болгари, й переважна частина Болгарії дісталася в руки київського князя. Але ця велика перемога затривожила візантійського цісаря. Він і не сподівався, що Святослав Хоробрий так скоро завоює Болгарію та ще й захоче раз-на-все цю країну задержати під своєю владою. Та-

кого сильного сусіда не бажав собі мати цісар, тимто він зібрав велике військо, сполучився з болгарами й почав із князем війну.

Війна з двома противниками, з болгарами та греками, була для князя нелегка. Він бачив, що ніякої користи тут уже не здобуде, тимто погодився з цісарем і з останками свойого війська задумав вернутися додому. Чорним морем переплив він щасливо, але коли вийшов на сушу, на нього напали печеніги і вбили 972. р. А печеніги це був народ, що примандрував на українські степи з Азії.

*

Духове життя. В тих часах у київській державі не було ще людей письменних, тимто з тих часів не залишилося нам ніяких письменних творів. Але ж дійшло до нас із тих часів дещо з народньої поезії, деякі повісти та казки, що їх собі переказували з уст до уст. Передовсім було багато обрядових пісень, які вязалися з почитанням богів. А почитали богів у нас узимі, навесну та влітку, тимто були в нас такі пісні — зимові, весняні, літні. Зимові це — так звані колядки та щедрівки, весняні — гагілки або веснянки, літні — купальні пісні, на честь божка Купала. Повстали теж тоді гарні весільні й похоронні пісні.

А так були ще гарні дружинні пісні, що оспівували лицарські вчинки хоробрих молодців, княжої дружини, а то й самого князя.

Крім цього, між народом ходили різні казки, оповідання, перекази, що вязалися з державним життям. За княжих часів, ось хоч би за Святослава Хороброго, люди не знали вже, який був початок київської держави, тут їм помагали вже тільки різні перекази.

Ось був, наприклад, відомий переказ про перевізника Кия, що нібито від нього пішла назва міста Києва. А инший переказ розповідав знову, що були собі три брати: Кий, Щек і Хорив та сестра їх Либедь, що ті три брати оснували Київ, що князем у Києві став найстарший із них, Кий, та що його рід довший час панував у Києві. Багато переказів було про князя Олега, про його смерть від улюбленого його коня. Були теж оповідання про повстання деревлян за Ігоря та про пімсту княгині Ольги за смерть чоловіка. Усі ці оповідання та перекази зміняли згодом свій зміст, поки їх опісля не записали в книжках, у т. зв. л і т о п и с а х[1]).

Як собі уявити тих трьох князів, то всі вони, і Олег, і Ігор, і Святослав Хоробрий, були дуже воєвничі. А були вони такі не тільки тому, що мали таку вдачу, як ось Святослав, але й тому, що вони мусіли воювати. А то б держава не була дійшла до такої могутности. Могутною ж хотіли її мати князі.

Що наш народ у тих часах створив так багато різних пісень, переказів, оповідань про своїх князів — пояснюють і здібністю самого народу, і тим, що історичні події самі казали народові гордитися своїми князями, своєю державою, її життям, і складати про все це перекази та оповідання.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (979 — 1015).

По смерти Святослава Хороброго поділилися його спадщиною три його сини. Але ж опісля В о л о д и м и р усунув своїх братів і зєединив цілу київську державу у своїх руках.

Хоч і як простора вже тоді була вона, то за Володимира вона ще більше поширилася на заході й на півночі. На заході її межа до кн. Володимира сягала по

Мостиська й по Холмщину, отже майже ціла Галичина (східня), з вийнятком найближчої землі над Сяном, і ціла Волинь віддавна належали до київської держави. А Володимир посунув границі держави ще на захід, заняв так звані „Червенські городи", місто Перемишль і инші, і таким чином Перемищина й Холмщина, які жили досі своїм самостійним політичним життям, увійшли тепер у склад великої київської держави.

Кн. Володимир Великий.

Володимир Великий побив іще й ятвягів, народ, споріднений із литовцями, бо ятвяги нападали на білоруські землі. Він поширив межі київської держави й на півночі, де жили фінські племена. Таким чином на цих фінських землях тепер почали поселятися і славянські племена.

З тодішньою Польщею були відносини не дуже приязні. Це видко з того, що Володимир Великий ходив походом у глибину Польщі. Польська держава повстала пізніше за київську й са́ме за часів Володимира Великого починала зміцнюватися.

Християнство — державна віра (988).

Найважнішою подією за панування Володимира Великого було те, що він сам приняв християнство і проголосив його державною вірою. Християнство візантійського обряду вже було, як ми вже казали, тро-

хи поширене в київській державі. Тай княгиня Ольга була, як знаємо, християнка, але ж її чоловік, князь Ігор, і її син, князь Святослав Хоробрий, залишилися ще

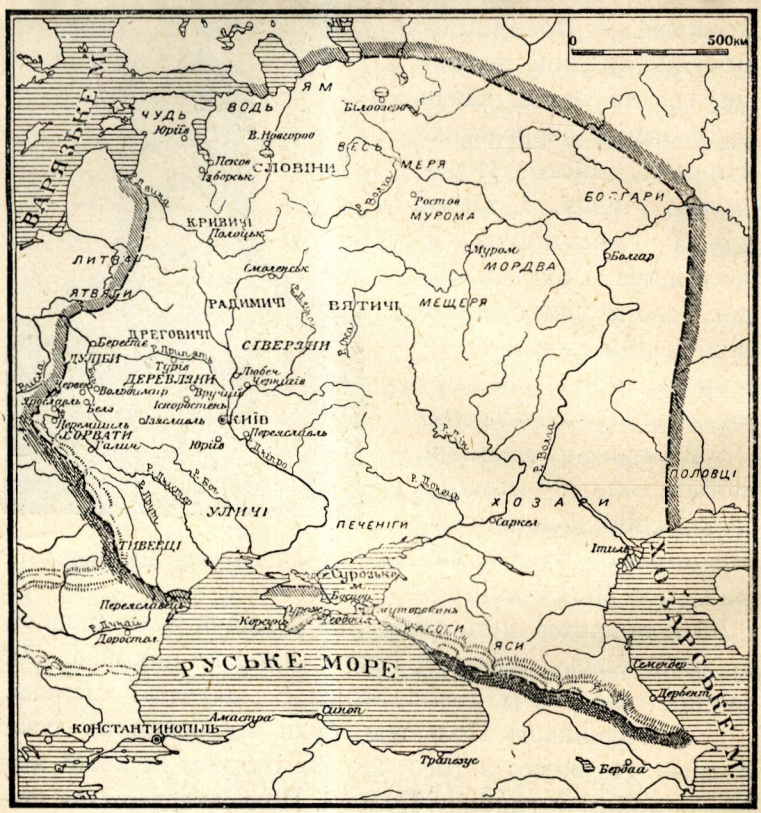

Київська держава за Володимира Великого.

поганами. А Володимир Великий не тільки сам став християнином, але зробив християнство державною вірою. Багато до цього спричинилося те, що Володимир був у тісних зносинах із тодішніми двома візантійськими цісарями, і що їх сестру Анну взяв собі за жінку. Сам князь охрестився 988. і зараз потім спровадив грець-

ких пан-отців, а вони як-стій почали проповідати Христову науку. Насамперед став християнським Київ, а за ним пішли інші міста й села. Але ж останки поганства довго ще держалися в київській державі. Довго ще були такі люди, що згадували давніх поганських богів, хоч і почували себе християнами. Таких людей звали — двоєвірцями.

*

Духова культура. У звязку з тим, як поширялося християнство, почала ширитися й освіта. Поширювало її передовсім грецьке духовенство. Повставали школи, які мали вигляд збірних викладів. Тут відбувалося навчання старо-болгарською мовою, подібною до тої, що нею говорили тоді наші предки. Бо й церковні книжки були писані тою мовою. Вона й досі збереглася в нашій Церкві, але ж із віками вона сильно поукраїнщилася, й ми її називаємо староукраїнською письменницькою мовою. Нею довгі віки писали в нас книжки.

Розвинулося тоді й мистецтво, передовсім церковне. Церкви будували спершу тільки грецькі майстри на зразок візантійських церков. Найбільша церква була св. Василя в Києві, названа так тому, що християнське ім'я князя Володимира було — Василь. Ця церква називалася ще „Десятинною", бо на її вдержання князь давав десятину із своїх доходів (див. стор. 45).

Срібні гроші Володимира Великого.

За Володимира почали бити власну монету. Гроші були золоті і срібні. Вони мали на собі рисунок Христа або Володимира, а деколи тризуб, що був державним гербом.

Боротьба з печенігами.

Але са́ме в тому часі, коли в державі почато заводити християнство, коли на заході й на півночі межі київської держави поширялися, — на сході виросла для неї велика небезпека від печенізької орди. Ця орда, як ми вже казали, прийшла з азійських степів і напала вперше на нашу державу тоді, коли наш князь Святослав Хоробрий був у Болгарії. Ця орда і вбила того великого князя. На українських степах настали тепер страшні часи. Не було можна знати ні дня, ні години, коли надбіжать печеніги, бо їх набіги були дуже нагальні, вони відбували їх на конях. Таке небезпечне українське життя на степах не могло довго вдержатися. Українська людність почала покидати степи та тікати в лісову смугу, де можна було сховатися перед печенізькими нападами. Лише відважніша частина української людности залишалася на степах. Її можна назвати передтечами наших козаків.

Київська держава мусіла вести майже безперестанну війну з печенігами. Та ця орда була така сильна, що тяжко було її знищити. Але ж бо київська держава була теж сильна й могутна, то й потрапила відігнати печенігів від хліборобської України. А проте вони залишилися на степах, на просторі від Дону аж по Дунай, і руйнували раз-у-раз здобутки праці українських рук.

*

Значіння панування Володимира Великого.

Панування Володимира Великого має велике значіння в історії України. Найважніша подія була, очевидячки, та, що християнство від того часу почало поширюватися скрізь по українських землях, і Україна стала християнською. Та рівночасно ширилася тут освіта, особливо між найвищими верствами суспіль-

ности. Важне було й те, що Володимир поусував нарешті всіх князів, які позалишалися ще були в деяких племен, і на всіх землях своєї просторої держави поназначував своїх синів своїми намісниками. Таким чином поза родиною Руриковичів не було в київській державі вже жадних князів. Із того часу виробився був такий погляд, що держава є власністю Руриковичів, що тільки Руриковичі мають право бути її володарями.

За Володимира Великого київська держава була дуже могутна. На заході й на півночі були великі здобутки, на сході — Володимир спинив наступ печенігів. За ці великі заслуги історія назвала Володимира — Великим, а Церква за заслуги щодо християнства визнала його — святим. Помер Володимир Великий 1015. р.

*

Тут слід нам добре собі втямити, що „Червенські городи", про які ми говорили, це не є Східня Галичина, а тільки — край над Сяном і частина Холмщини.

Таксамо добре треба памятати, що Україна приняла християнство з Візантії, з Греції. Візантія — назва від головного міста, що так звалося. Звалося воно ще Царгород або Константинопіль. Візантійська держава була тоді найбільш освіченою й найбагатшою країною з Европі. Через те й обряд грецький або візантійський такий величавий.

Памятати треба й те, що під владою київської держави були предки українців, білорусів і москалів. Але осередок цієї держави лежав на українських землях. Тимто київську державу, яку звали й руською, можна ще й називати українсько-руською, або просто — українською, бо ж Володимир Великий передусім при помочі наших предків управляв цією державою.

СВЯТОПОЛК І. (1015 — 1019).

Зараз по смерти Володимира почалася боротьба за владу в Києві, бо найстарший син Володимира, Святополк, хотів поусувати всіх своїх братів, що їх у поодиноких землях понастановляв батько, і сам один хотів володіти цілою державою. Він просто казав убити трьох своїх братів, Бориса, Гліба і Святослава, й хотів те саме зробити з иншими братами (ще й досі показують біля Гребенова в Карпатах місце, де мали вбити Святослава). Але проти того виступив один із його братів, Ярослав, і, зібравши військо, вигнав Святополка з Києва.

Та Святополк І., який був жонатий з донькою польського князя Болєслава Хороброго, втік до Польщі й від свойого тестя дістав поміч. Над Бугом на Волині (цю річку звуть іще — західнім Бугом) прийшло до битви між Ярославом і Болєславом: Ярослава побито, він мусів уступитися з Києва, а Святополк, разом із своїм тестем Болєславом, увійшов до міста й засів на княжому престолі. За поміч Святополк І. відступив тестеві Червенські городи.

Але недовго довелося Святополкові панувати в Києві. Ярослав зібрав військо, Святополка вигнав, і сам став київським князем. Святополк І. утік до Польщі, чи навіть до Чехії, і там закінчив своє життя. За злочини супроти братів його назвали „Окаянним".

*

У деяких книжках можете прочитати, що польський князь Болєслав Хоробрий мав думку здобути Київ для Польщі. Та так думати не можна, не можна так і говорити, бо ж Болєслав ішов тільки на поміч своєму зятеві, й більш нічого.

Злочини Святополка І., хоч і як можуть нас жахати, не були чимось незвичайним у тих часах: такі злочини, а то ще й більші, бували тоді в панівних родів і инших держав.

ЯРОСЛАВ І. МУДРИЙ (1019—1054).

Позакраєва політика.

З упадком Святополка І. княжити в Києві почав Ярослав І. Його панування належить до найсвітліших картин нашої історії. Недурно наші предки назвали цього великого князя — Мудрим. Незвичайно важне з його панування було те, що, коли 1036. р. вмер його брат Мстислав, котрий володів у Лівобережній Україні, то Ярослав І. зібрав під своєю владою всі українські, всі московські й білоруські землі, з вийнятком тільки одного білоруського Полоцька. Тут панував окремий князь із родини Рюриковичів, але й він признавав над собою зверхність Ярослава Мудрого. Таким чином усі українські землі, бо й Закарпатська Україна, належали тоді до київської держави. Отак Ярослав І. Мудрий був князем, що володів над усіма українськими землями та ще й над Білоруссю та Московщиною.

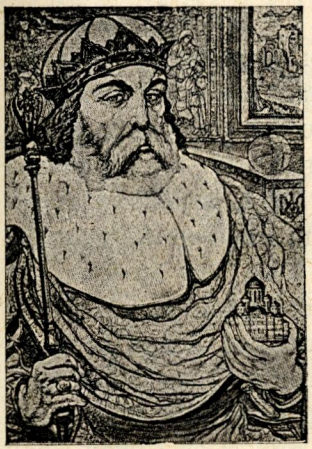

Кн. Ярослав І. Мудрий.

Якийсь час відійшли були від України Червенські городи, що їх був прилучив до Польщі Болеслав Хоробрий. Але вони були тоді всього одинацять років під Польщею. В 1030. році Ярослав вирушив на Польщу,

1031. р. відібрав усі Червенські городи і прилучив їх знову до київської держави.

Опісля Ярославові довелося вмішатися і в польські справи. Там вибухло було повстання проти князівської родини Пястів. Тоді Ярослав прийшов у допомогу своєму шваґрові Казимирові І., здушив повстання й допоміг йому засісти на польському престолі. Цей похід Ярослава Мудрого у глибину Польщі можна порівняти з походом польського князя Болеслава Хороброго на Київ. Ні один, ні другий похід не мав за мету здобувати чужих країв, а тільки — дати поміч своякові.

Крім цього, Ярослав побив естонців, що жили в краю над Балтійським морем, і таксамо приборкав ятвягів та литовців, що нападали на київську державу.

Але найважніша подія сталася на сході держави. Там кочувала печенізька орда, що все ще була дуже небезпечним сусідом, раз-у-раз нападаючи на українські землі. А в 1036. році ціла ця орда, втікаючи перед двома новими ордами, торками та половцями, вдарила на Україну й підступила під сам Київ. Тут прийшло до великої битви. Ця битва мала рішити, чи наша держава встоїться під таким великим натиском, а для орди це була справа життя і смерти. Битва ця була дуже кривава й ішла цілий день. Над вечір орду зовсім розбито. Це й рішило її долю. Частина її втекла за Дунай і там розплилася між иншими народами, а частина залишилася на Україні і згодом зукраїнщилася (цих людей у нас звали „чорними клобуками"). Це був великий, блискучий успіх України! Взагалі 1036. рік записався незатертими буквами в нашій історії. Цей рік — великий, незабутній.

А тим, що Ярослав Мудрий розбив печенізьку орду, Україна заслужила собі на назву — „забороло[2]) культури й цивілізації[3]) перед степовиками".

За Ярослава Мудрого відбувся ще один похід на Царгород, і знову через те, що київським купцям роби-

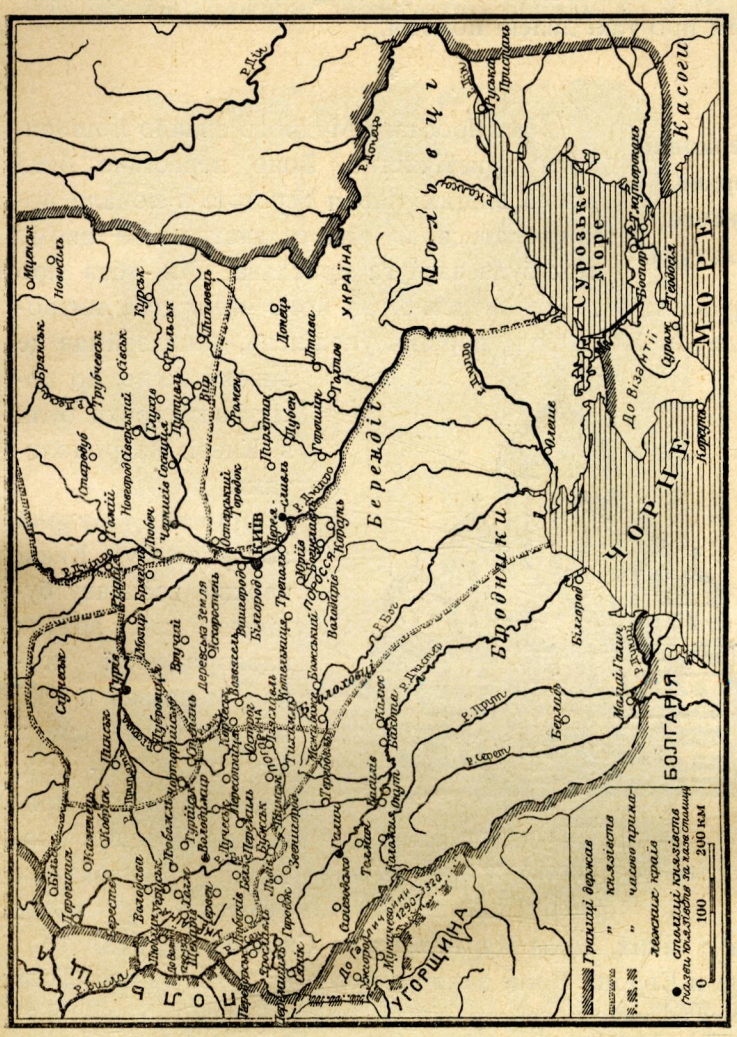

Українська держава в XI.—XIII. ст.

ли там перепони в торгуванні. Але цей похід не вдався. Греки сильно пошкодили наші кораблі, й військо мусі-

ло вертатися додому. Це був останній похід наших князів на візантійські землі. Київська держава була тоді занадто занята иншими справами, щоб можна було думати про такі далекі походи.

*

Церковні справи. Духова культура.

За Ярослава Мудрого значно поширилося християнство. Воно перестало бути вірою вищих тільки верстов, а почало поширюватися й між селянством. У цьому теж була заслуга Ярослава. Він дбав про церкви та про духовенство. За його часів став митрополитом Іларіон, перший українець, який займав це високе місце, бо досі тільки греки були в Києві митрополитами.

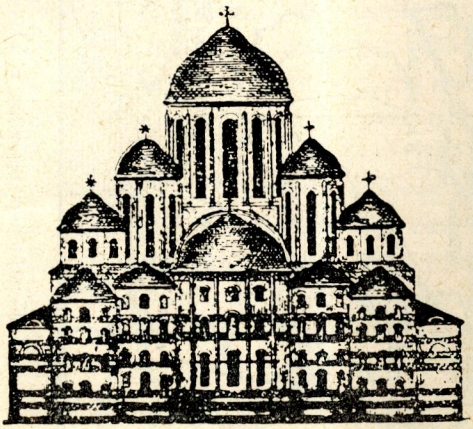

Церква св. Софії в Києві (як вона виглядала в XI. ст.).

Ярослав Мудрий збудував у Києві церкву, величаву будівлю, на зразок царгородської церкви, й назвав її так, як вона звалася в Царгороді — св. Софією. Він прикрасив її такими гарними малюнками [фрески й мозаїки[4])] яких, крім Царгороду та Сицилії, не було тоді ніде в Европі. Вони залишилися досі в тій церкві. Тоді повстав також найславніший опісля манастир — Печерська Лавра в Києві.

Церква в державі Ярослава Мудрого була в за-

лежности від царгородського патріярха. А що Церква східнього, візантійського обряду була ще у звязку з католицькою Церквою латинського обряду, то й Церква

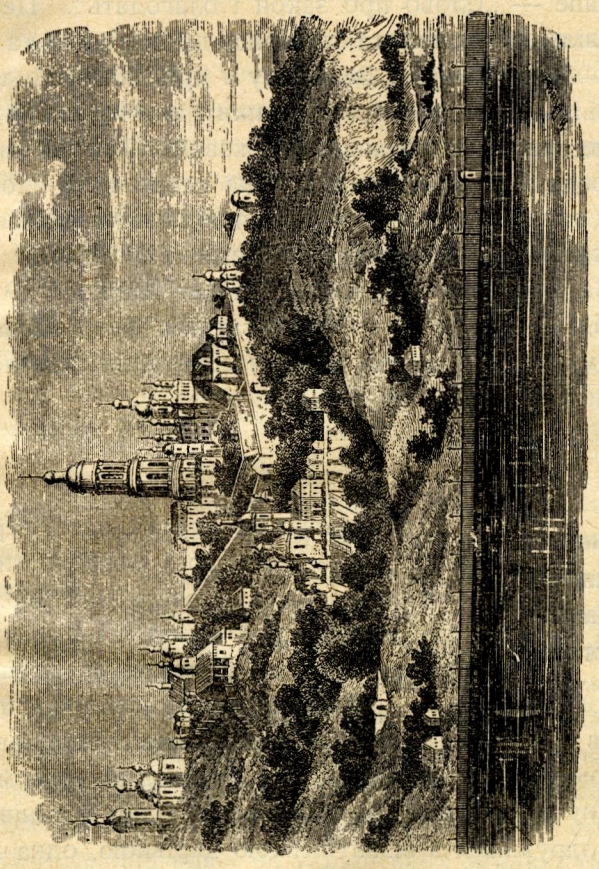

Печерська Лавра в Киеві.

в державі Ярослава була у звязку з Римом: вона була католицька. То щойно з початком XII. ст. наша Церква тісніше звязала свою долю з Царгородом і відстала від Риму.

За Ярослава Мудрого почалося також українське письменство. Твори цього письменства були писані, як ми вже сказали, церковною мовою, староболгарською (її звуть іще старославянською). Славним твором було так зване — „Слово про закон і благодать". Це була проповідь митрополита Іляріона, де є похвала князям — Володимирові Великому й Ярославові Мудрому. Проповідь ця визначається великим патріотизмом; є це приклад співпраці Церкви з державою. Крім письменної творчости, розвивалася далі усна словесність. До давніших оповідань прибули ще оповідання-перекази про Святослава Хороброго та Володимира Великого.

За Ярослава Мудрого складено частину „Руської Правди". Є це збірник законів, дуже цінна для нас памятка, якої не має з тих часів ніодин славянський народ.

*

Значіння панування Ярослава Мудрого.

За панування Ярослава І. наша держава станула на вершку своєї могутности. Вона була одною з наймогутніших держав у Европі. Український народ усі тоді високо шанували, таксамо у великому поважанні був його володар — київський князь. Володарі инших держав уважали для себе за велику честь споріднюватися з нашою княжою родиною. Сам Ярослав Мудрий мав за дружину доньку шведського короля. Один із синів Ярослава одружився з візантійською царівною, одна дочка Ярослава (Анна) була дружиною французького короля Генриха, а друга донька була жінкою норвезького короля Гаральда; Ярославова сестра була заміжня за польським князем Казимиром І., що йому Ярослав допоміг був здобути польський престіл. Княжа родина бу-

ла споріднена і з німецькими князями і з угорською королівською родиною.

Умер Ярослав Мудрий у Києві 1054. р.

ІЗЯСЛАВ І. (1054—1068).

Ярослав Мудрий назначив своїм наслідником найстаршого свого сина І з я с л а в а. Інші сини подіставали поодинокі землі-князівства, але з тим, що мали признавати владу найстаршого брата. Таким чином київська держава мала бути одною державою, а її частини мали бути звязані між собою родиною Руриковичів. Та згодом князі поодиноких земель поробилися незалежними, держава Ярослава Мудрого розпалася на кілька, а опісля навіть на кільканацять держав, і це було велике нещастя для нашої землі.

Але спершу сини Ярослава йшли разом, і на цьому вигравала Україна. Показалося це в війні з торками.

*

Боротьба з торками та половцями.

Торки прийшли з Азії зараз за печенігами. Коли 1036. р. печенігів розбито, то торки заняли їх місця і стали сусідами київської держави. Це вже не була така сильна орда, як печеніги, а проте своїми нападами докучала населенню українських земель. Тимто Ізяслав І., тай іще його обидва брати, з великою силою почали війну з торками, яка скінчилася цілковитим розгромом цієї орди 1060. р. З того часу ця орда перестала існувати. Одні з них порозбігалися на всі сторони, других поселили князі на українських землях, таксамо, як це колись сталося з печенігами (пор. село „Печеніги" — в Харківщині, містечко „Печеніжин" — у Галичині).

Але спокою на сході таки не було. На українські землі почала нападати нова орда половців, що йшла

тим самим шляхом, що й її попередники. Почалася довга й затяжна війна з половцями — вже за Ізяслава.

*

Бояри, віче, прогнання Ізяслава.

В київській державі влада князя була велика. Князь був власником держави, до нього належала в ній уся влада. А проте він мусів рахуватися з голосом своєї військової дружини, та ще з власниками більших земельних посілостей та з багатими купцями. Їх

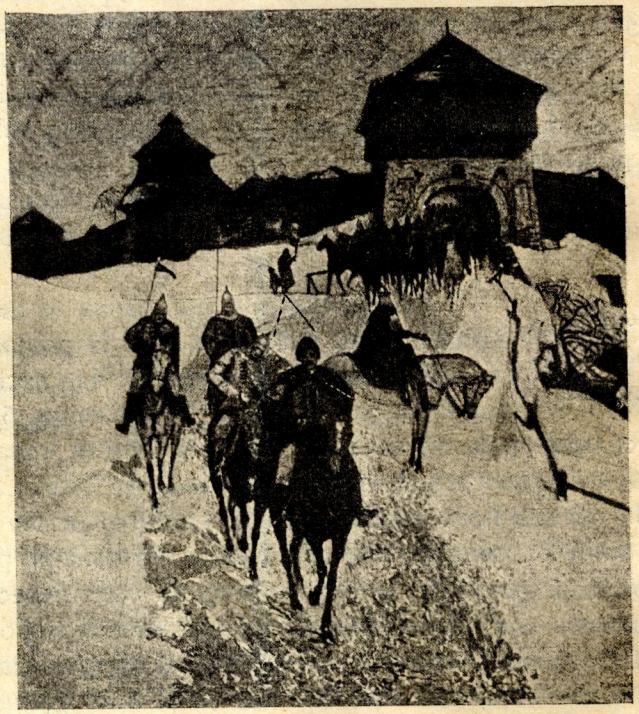

Князь із дружиною виїздить із го́роду.

усіх звали більшими людьми, болярами або — б о я р а м и. Визначніших зпоміж бояр князь покликáв нераз

на нараду, і це була тоді „Боярська Рада". Але в деяких важніших справах князь не міг нехтувати голосу й ширшої громади, тим більше, що населення, особливо більших міст, здавна було звикло сходитися на збори, на так звані в і ч а. Досі було все так, що поміж князем і громадою була повна згода. Щойно за Ізяслава І. ця згода попсувалася. Громада закидувала князеві, що він не так, як би слід, обороняє населення перед нападами половців. Віче в Києві дуже рішуче виступило проти князя, і князь мусів із Києва тікати.

ВСЕСЛАВ ПОЛОЦЬКИЙ (1068 — 1069).

Тоді віче проголосило князем В с е с л а в а, полоцького князя. Покинувши Київ, Ізяслав утік до свойого свояка, польського князя Болєслава Сміливого. Від нього він дістав поміч, і вони обидва разом рушили на Київ. Всеслав утік, і Ізяслав знову засів на княжому престолі.

ІЗЯСЛАВ І. (1069 — 1073).

Тяжко помстився І з я с л а в на киянах за прогнання. Але ж безпечним на троні себе він не почував. Тимто просив свойого свояка Болєслава Сміливого, щоб якийсь час залишився з військом у Києві. Та киянам було цього за багато, й вони почали нападати на польське військо. Це і примусило Болєслава Сміливого вийти з Києва. Кияни не могли забути Ізяславові пімсти над ними й раді були його позбутись. З цього скористав чернігівський князь Святослав, четвертий син Ярослава Мудрого, прогнав Ізяслава І. з Києва й сам почав князювати.

СВЯТОСЛАВ ІІ. (1073—1076) та ІЗЯСЛАВ І. (1076 — 1078).

С в я т о с л а в а ІІ. знали всі з того, що він боровся з половцями, заки ще став київським князем.

Кияни його любили, то й Ізяслав не відважився добиратися до Києва. Та по смерти Святослава II. (1076) Ізяслав I. знову повернувся до Києва. Але панування його було коротке; він незабаром і згинув у війні зі синами Святослава II.

ВСЕВОЛОД I. (1078 — 1093).

Київським князем став пятий син Ярослава Мудрого — Всеволод. Ставши князем, Всеволод I. мав у своїх руках: Київщину, Лівобережну Україну й частину білоруських та московських земель. Отак його держава, хоч і не могла рівнятися державі Ярослава Мудрого, все ж була не тільки найбільша з усіх держав тодішніх Рюриковичів, але, наприклад, була більша від тодішньої Польщі або Угорщини. Тимто й тодішній князь був такий могутний.

*

Напади половців.

Вже за Ізяслава I. половці почали були нападати на українські землі, та дуже їх руйнували. Те саме було й за Всеволода I. та пізніших князів. Повторилися немов би часи давніх печенізьких нападів. Найбільше терпіла від них Переяславщина, що її тоді звали — Україною. Але половці заганялися аж у Київщину та в Чернигівщину.

СВЯТОПОЛК II. (1093 — 1113).

По Всеволоді київський престіл дістався синові Ізяслава, Святополкові II.

Цей князь мав під своєю владою инші землі, ніж його попередник, Всеволод I. У його руках була Правобережна Україна разом із Києвом, а також і Волинь. Таким чином цей київський князь мав тільки самі українські землі.

*

Право наслідства. Зїзд у Любечі 1097. р.

В державі Руриковичів не було ясної постанови щодо права наслідства на княжому престолі. Але завівся був такий звичай, що найстарший з родини мав бути київським князем. Це була так звана засада старшинства, подібно, як воно було тоді в Польщі та в Чехії. Але не всі князі держалися цієї засади, й через те між князями доходило нераз до боротьби. Та щоб якось цю справу уладнати, 1097. р. зїхалися князі в Любечі на Чернигівщині і там постановили, що на всіх княжих престолах має обовязувати право спадщинности, то значить, що по батькові мав княжити син. Але й це право не заспокоїло князів; між ними доходило знову до боротьби.

Показалося це незабаром на Галичині.

*

Боротьба за Галичину.

Край, що обіймав околиці Дністра, від його джерел до чорноморських степів, а далі околиці Сяну й Буга, разом із Червенськими го́родами, належав до Ростиславичів, потомків найстаршого сина Ярослава Мудрого, що вмер був іще за життя батька. Ці Ростиславичі засідали тут на трьох престолах: у Перемишлі, у Звенигороді та в Теребовлі. Та цю землю, добре загосподарену, не наражену на напади степовиків, забажав прилучити до своїх країв Святополк II. З такою думкою він зробив союз із Угорщиною, й під Перемишлем станули українські війська Святополка II. та мадяри. Але Ростиславичі, що покликали собі в допомогу половців, у битві під Перемишлем 1099. р. геть-чисто розбили війська Святополка II. й мадярів. Від того часу Галичина стала від київських часів зовсім незалежна.

Велика війна з половцями (1103—1111).

Від самого початку панування Святополка II. половецька орда раз-у-раз нападала на українські землі. Вже не лише Лівобережна Україна, а то й навіть сам Київ був загрожений їх нападами. Для київської держави була тепер найважніша річ — усунути цю небезпеку зі сходу. Тимто Святополк II. і переяславський князь Володимир Мономах, Всеволодів син, провадили ввесь час війну з половцями.

Але війна тяглася зі змінним щастям — половців не можна було розбити. Щойно в 1103. році обидва князі повели рішучу війну з ордою і в 1109. р. перейшли в наступ. Боротьба набрала великих розмірів на цілому просторі від ріки Дунаю по річку Донець. Українські війська вдерлись у глибину половецьких степів і в 1111. р. так сильно погромили половецькі війська, що від того часу ця орда перестала вже так дуже загрожувати київській державі.

*

Суспільні верстви в давній Україні. Революція в Києві 1113. р.

Ще за життя Святополка II. було невдоволення бідніших верстов населення в Києві. Смерть князя стала гаслом до розрухів. Тодішній суспільний лад у київській державі був зовсім подібний до ладу в инших европейських державах, хиба́ з вийнятком візантійської держави, мавританської[5]) Еспанії та Сицилії, де той суспільний лад був инакший.

Населення поділялося на різні верстви. Найважніші були б о я р и, себто, більші люди, визначніші, власники великих земельних посілостей, княжа дружина, обдарована князем землею, і багаті купці. Сюди належали й вищі церковні достойники. Друга верства це було —

дрібне міщанство, дрібні купці й ремісники та нижче духовенство. По селах жило свобідне селянство, смерди. А були ще т. зв. ізгої, сябри й закупи. Це були безземельні, бездомні люди, які наймалися на роботу. Хоч були це люди свобідні, але ж залежали від свого господаря — пана. Нераз бувало таке, що вони, не маючи змоги заплатити своїх грошевих зобовязань, ставали невольниками своїх вірителів. Залежними від своїх вірителів ставали часом і свобідні селяни, смерди. Не заплативши своїх довгів, вони були приневолені робитися на якийсь час наймитами, чи найманиками своїх вірителів. Найнижчою суспільною верствою були невольники, яких звали холопами. Вони були цілком залежні від своїх власників. А проте, не рахуючи холопів, надто великих маєткових різниць на старій Україні не було. То тільки по більших містах стрічалися великі багачі й дуже бідні люди. Це бідне населення міст повставало з підупалих купців, ремісників, а то й смердів. Таким чином витворювався по більших містах, передовсім у Києві, пролєтаріят[6]).

Той пролєтаріят, невдоволений своїм становищем, подратований тим, що урядовці князя Святополка II. робили всякі грошеві спекуляції[7]), та ще господаркою жидів, що займалися лихвою, почав розрухи в Києві. Ці розрухи звернулися проти багачів, бояр. Занепокоєні цим, бояри покликали на київський престіл переяславського князя Володимира Мономаха, якому вдалося розрухи припинити та роздратованих заспокоїти.

*

Тодішній суспільний лад у київській державі нам тепер подобатися не може. Особливо разить нас тепер те, що тут були невольники-холопи. Але инакше оцінимо той лад тоді, коли візьмемо на увагу, що тоді в усіх державах так було. Не треба ж забува-

ти, що це були зовсім инші часи, инші господарські відносини, а господарські відносини були са́ме причиною такого суспільного ладу.

Таксамо прикро нас може вразити та безнастанна боротьба між князями. Дехто може й подумає, що ця боротьба була тільки в нас, і що тільки від тої боротьби падала сила нашої держави. Воно то правда, що коли б була єдність, коли б не було між князями безнастанних заколотів, то й держава була б могутніша. Але ж це був такий час, боротьби між князями це тоді було явище звичайне. Такі боротьби, а часом і гірші, бували в тих часах і по инших краях. Були вони в Польщі, в Німеччині, у Франції й т. д. Але в тих часах київська держава, хоч і були в ній неспокої, хоч були заколоти між князями, була могутня. Це видко з того, що вона розбила торків і дуже ослабила страшну половецьку орду.

ВОЛОДИМИР II. МОНОМАХ (1113—1125).

Володимир II. Мономах був могутний князь. Мав він під своєю владою всі українські землі з виняткóм Галичини й Чернигівщини, а так іще мав частину білоруських земель і майже всі московські. Став він київським князем із волі київської громади. Володимир Мономах тішився великою прихильністю народу через те, що поклав найбільші заслуги в боротьбі з половцями. Це була тоді найважніша справа для населення України тай узагалі для київської держави. Перемога над половцями з 1111. р. залишилася ясною картою в історії України. А проте наслідків половецьких нападів не можна було усунути. Бо хоч із українських степів прогнано половецьку орду, то тут далі існував мандрівний, кочівний спосіб життя, тільки що замісць половців були тут свої, українці. Їх називали бродниками.

Духова культура. Доба від Володимира І. Великого до Володимира ІІ. Мономаха була добою могутности України. І ця могутність дає своє тавро тогочасній письменности. Тодішні письменники живуть у почутті, що вони є синами великого народу, який має могутну державу, має свою славу й пошану між ближчими й дальшими народами. Це видко не тільки з творів митрополита київського Іляріона, але і з літописів. Осередком письменности був Печерський манастир у Києві, де писали літописи й де повставали твори, передовсім релігійного змісту. Володимир ІІ. Мономах був теж письменником, він написав свою гарну „Поуку дітям", де своїм синам дав указівки, як мають поводитися на княжому престолі. За Володимира Мономаха викінчено й „Руську Правду".

Кн. Володимир ІІ. Мономах (1113—1125).

МСТИСЛАВ І. (1125—1132).

Після Володимира Мономаха панував у Києві його син Мстислав. Він пішов слідами батька і провадив боротьбу з половцями, які знову почали нападати на українські землі. Половців побито, й від того часу вони перестали довший час нападати на українські землі.

ПОЛІТИЧНИЙ ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Боротьба за Київ. Мстислав І. був останнім могутним київським князем. По його смерти почалася боротьба між князями за Київ, бо кожний

із них хотів засісти на княжому престолі в Києві. Та найгірше тут було те, що тепер у цю боротьбу вмішалася й Московщина. Тодішній суздальський князь Андрій Боголюбський, що панував у московських землях, звязався з деякими білоруськими й українськими князями, і ось вони в 1169. році заволоділи Києвом та дуже знищили місто. Це було щось незвичайне, доказувало, що боротьби між князями стали завзяті.

*

Десятилітня війна з половцями (1184—1194).

Боротьба за Київ ішла ще кільканацять років після знищення Києва, але нарешті вона таки затихла. Це й був найвищий час, бо половці знову почали нападати на Україну й заганялися навіть під Київ. Ці напади примусили князів ізнову зорґанізувати велику війну з половцями. Взяли в цій війні участь тільки князі з українських земель із київським князем Святославом III. на чолі. Війна почалася в 1184. році й того року скінчилася навіть поразкою половців. Але далі справа легко не йшла. В 1185. р. половці побили чернигівських князів: Ігоря і Всеволода. Обидва вони дісталися навіть до неволі, а половці почали заганятися аж під Київ. А все ж Україна показалася сильнішою від половецької орди. Українські князі провадили витривало війну з ордою й остаточно, по десятилітній боротьбі, так розбили половців, що вони раз на все перестали бути для України грізні.

Коли проглянути оком ті тяжкі часи, то стане ясно, що тяжку боротьбу із степовиками п р о в а д и л и тільки українські князі. Білоруські й московські князі, а таксамо й Польща, сиділи собі тоді спокійно за плечима України. Тільки завдяки Україні могла тоді спокійно розвиватися на півночі Москва, на за-

ході Польща, а Україна виснажувалася в цій тяжкій боротьбі із степовиками і спливала в ній кровю.

Крім цього, треба памятати про 1169. рік. Цей рік дуже важний в історії України — тоді вперше князь московських земель умішався в українські справи.

*

Церковні справи. Церковна орґанізація в державі Рюриковичів поступала вперед. Крім митрополії в Києві, яка була зверхньою церковною владою в цілій державі, було ще вісім єпископств, а з них на українських землях — шість: у Переяславі, в Чернигові, в Білгороді, у Володимирі на Волині, в Луцьку й Турові. Опісля повстало єпископство в Галичі. Діецезії відповідали поодиноким землям. Церква мала свої маєтки, якими управляло саме духовенство. Вона мала теж свій суд, який судив т. зв. „церковних людей", себто духовних і тих світських, що були тісно звязані з Церквою. А деякі справи, а са́ме: справи подружні, ворожбитство та ще деякі — належали й до церковних судів, без огляду на те, чи справа йшла про „церковних", чи про світських людей. Автім Церква сповняла важне завдання ще й тим, що опікувалася освітою, бідними людьми і шпиталями. Через те значіння Церкви було дуже велике — вона в багатьох справах виручала державу.

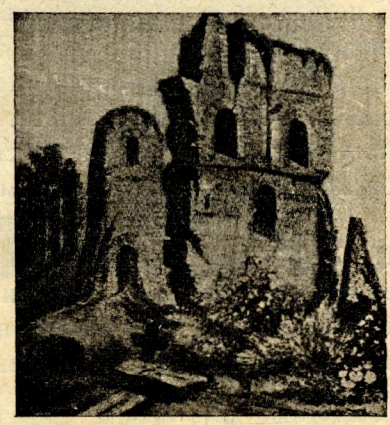

Руїни Десятинної церкви.

Письменство й мистецтво. Про війни з половцями, які вели наші князі на більші розміри, широко розповідали між народом. Тимто не диво, що змістом нашого найціннішого поетичного твору з тих часів була боротьба з половцями. Є це „С л о в о о п о к у І г о р е в і м", що оспівує нещасливий похід князя Ігоря з Новгороду Сіверського, який відбувся 1185. року. „Слово" повстало в 1187. р., а написав його, мабуть, хтось із дружини київського князя Святослава III. Цей твір перевищає з мистецького погляду всі тодішні твори — й візантійські й західньо-европейські. Є це взагалі один із найціннішних творів у всесвітньому письменстві. Крім „Слова о полку Ігоревім", повстали ще в тих часах дружинні повісти, які оповідали про славні воєнні вчинки князів та їх дружини. Писали тоді й л і т о п и с и. Побіч світських творів, повстало ще багато творів релігійного змісту.

Усна словесність розвивалася в тих часах далі. Повстали тоді так звані б и л и н и, які оповідали про визначні вчинки князів та визначних людей у боротьбі із степовиками. Ці билини повстали у східній Україні, але тут їх люди забули через великі перевороти, що їх викликали татарські наїзди. Із України вони перейшли до Московщини, й тут збереглися.

Високо стояло також тоді м и с т е ц т в о, а са́ме будівництво. Тут видко ще далі візантійські зразки, але тепер будівничими й малярами були вже українці, а не греки. Ці роди мистецтва стояли в нас тоді так високо, що з ними мистецтво західньої Европи й рівнятися не могло.

ПЕРЕВАГА ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ НАД СХІДНЬОЮ.

Духова культура стояла тоді на Україні високо, та найціннішими творами могла виказатись тоді східня

Україна. Але ж із політичного боку ця східня Україна чим раз більше підупадала. Спричинила той упадок передусім майже безперестанна боротьба з половцями. Правда, вона покінчилася для київської держави щасливо, але ж дуже її ослабила. А далі причиною політичного занепаду у східній Україні були боротьби князів за

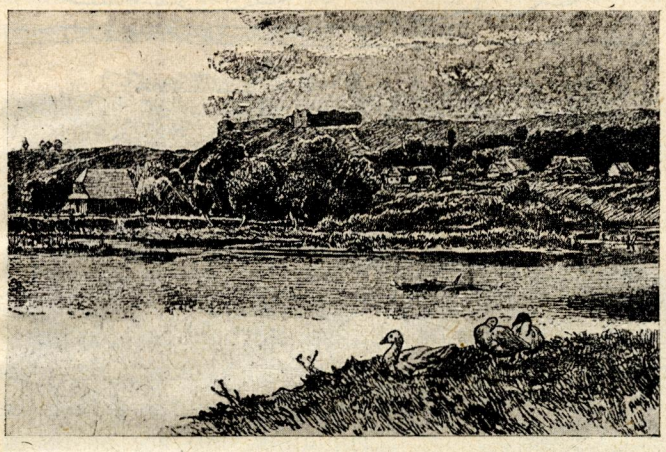

Руїни замку в Теребовлі.

Київ. Наслідком цього у східній Україні повстало більше князівств, і влада київських князів була вже дуже невелика. Давня могутність київських князів занепала. Але, замісць Києва, прийшла до більшого значіння західня Україна, а саме обидва князівства — волинське й галицьке. Західня Україна не мала на своїх плечах боротьби із степовиками, не зазнала тої руїни, яку вони наносили на східню Україну, тимто ця частина України була ліпше загосподарена, тут був добробут.

І Волинь і Галичина були звязані з Києвом, головно в часі найбільшої могутности київських князів. Та згодом обидві ці країни стали від Києва незалежні. На Волині було спершу кілька князівств, та з кінцем

XII. століття цілу Волинь зєдинив під своєю владою князь Роман.

А Галичина дістала 1084. р. свою окрему княжу родину Ростиславичів, що були одною лінією

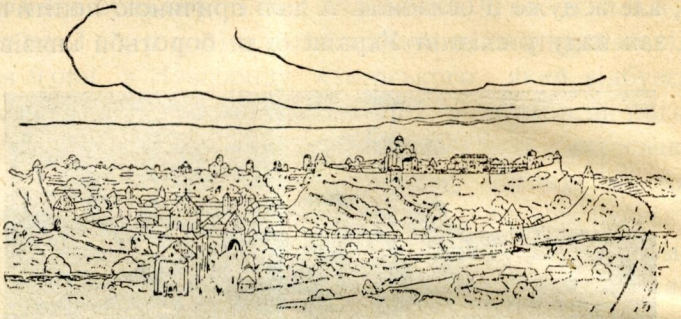

Старовинний Галич.

Руриковичів. Ця родина показала в собі багато сили і здатности до влади, ці князі потрапили вдержати самостійність Галичини й супроти київських і волинських князів, і супроти Польщі й Угорщини, що все зазіхали на багату галицьку землю. Князівств тут було спершу три: перемиське, звенигородське й теребовельське. Ці князівства хотіли забрати собі волинські князі. Небезпека з цього боку збільшилася за київського князя Святополка II., що звязався був із уграми проти Ростиславичів. Але, як ми вже це згадували, Ростиславичі, на чолі яких стояв перемиський князь Володар, розбили під Перемишлем у 1099. році угрів і Святополка II. Ця битва мала велике значіння для дальшої долі

Кн. Ярослав Осмомисл (1153—1187).

Галичини. Від того часу угри перестали мішатися в галицькі справи, й Галичина стала від Києва незалежна.

Ростиславичі, перемиський князь Володар (1094—1124) і Василько теребовельський (1084—1124), виявили багато сили волі в погряничних війнах із Польщею. Вони вдержали західні межі непорушними, а межі ті йшли тоді в Галичині на захід від річки Вислока, що вливається до Сяну, а з ним до Вісли.

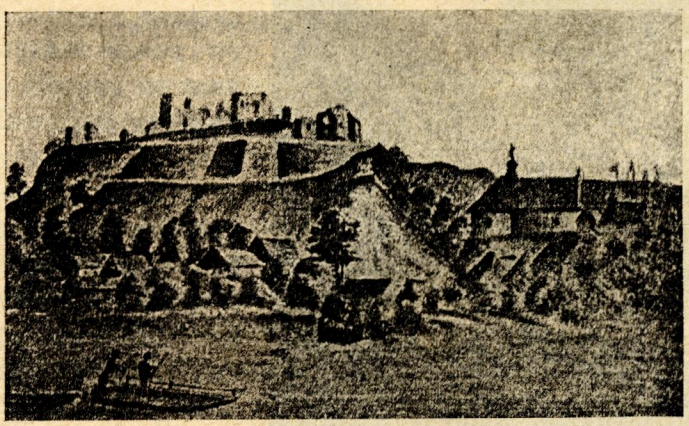

Руїни замку (з пізніщих часів) у Галичі.

В історії Галичини велике значіння має рік 1145., бо тоді всі три князівства: перемиське, галицьке і звенигородське сполучилися в одну державу в руках князя Володимирка (1141—1153). Від того часу Галич став столицею зєдиненої Галичини, і Галичина стала одним із наймогутніших князівств на Україні. Це галицьке князівство обіймало сучасні три воєвідства: львівське, станиславівське й тернопільське, в Карпатах — Лемківщину, а далі: Буковину, переважну частину Молдавії й Басарабії та східнє Поділля. І за Володимирка, і за його си-

на Ярослава Осмомисла (1153—1187) галицьке князівство дійшло до гарного господарського розвитку. Боно й не диво, бо тут не було нападів степових орд, як це було у східній Україні. Про славу й могутність цього князя згадує славне „Слово о полку Ігоревім". Там оповідається, що Ярослав Осмомисл „підпер угорські гори своїми залізними полками та що судив суд аж до Дунаю"...

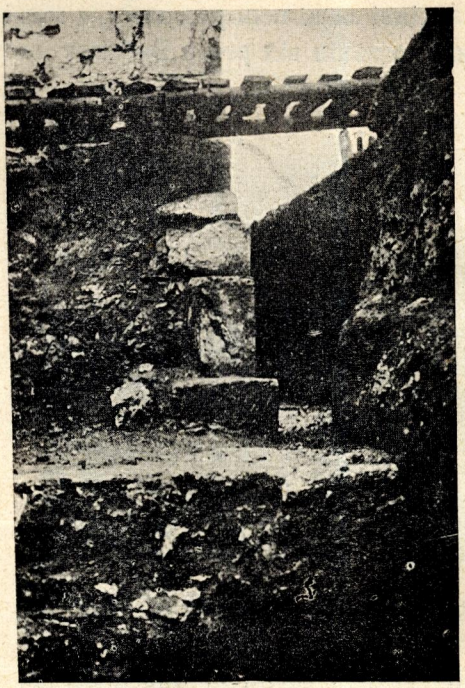

Розкопана 1937. р. надземна частина церкви Пресв. Богородиці в Крилосі.

Про столицю галицьких князів, про Галич, величаве місто, що, як поет каже „обіймало простір на сім годин ходу", йшла тоді слава по цілому світі. Місто вело торговлю з усіма народами Сходу й Заходу. Тут була чудова княжа палата, в місті було дуже багато церков. Та найбільша була (розміром $37^1/_2$ м здовж і $32^1/_2$ м вшир) катедра Пресв. Богородиці, що її збудував кн. Ярослав Осмомисл 1154. р., і що скидалася на собор св. Софії в Києві. У 1937. р., рівно 750 років після смерти князя, відкопали фундаменти цієї величавої церкви в селі Крилосі під Галичем — бо там була княжа столиця, а тепе-

рішній Галич із руїнами замку з пізніших часів був тоді тільки передмістям великого Галича, де була пристань над Дністром[8]).

По Ярославі Осмомислі став князем Володимир, який був останнім галицьким князем із родини Ростиславичів. Він умер у 1199. році, а тоді волинський князь Роман засів на галицькому престолі, сполучивши Галичину з Волинню.

РОМАН ВЕЛИКИЙ (1199—1205).

Через сполуку Волині з Галичиною повстала на сході Европи дуже могутна держава. Східня Україна була політично сильно розчленована, тимто галицько-волинська (володимирська) держава стала немов би продовженням могутної колись київської держави, а її творець Роман Великий — наслідником київських князів. Тепер доля українського народу була звязана передовсім із долею цієї західньо-української держави. Своє становище, становище всеукраїнського князя, Роман Великий розумів добре, тимто він і встрявав у справи східньої України. В боротьбі за Київ сильно заважив голос Романа Великого. Він посадив там на престолі свого свояка з тим, що він мав признавати зверхність галицько-волинського князя.

Кн. Роман Великий.

Роман Великий провадив війну і з половцями й побив їх цілком у 1203. році. Це була вже остання війна

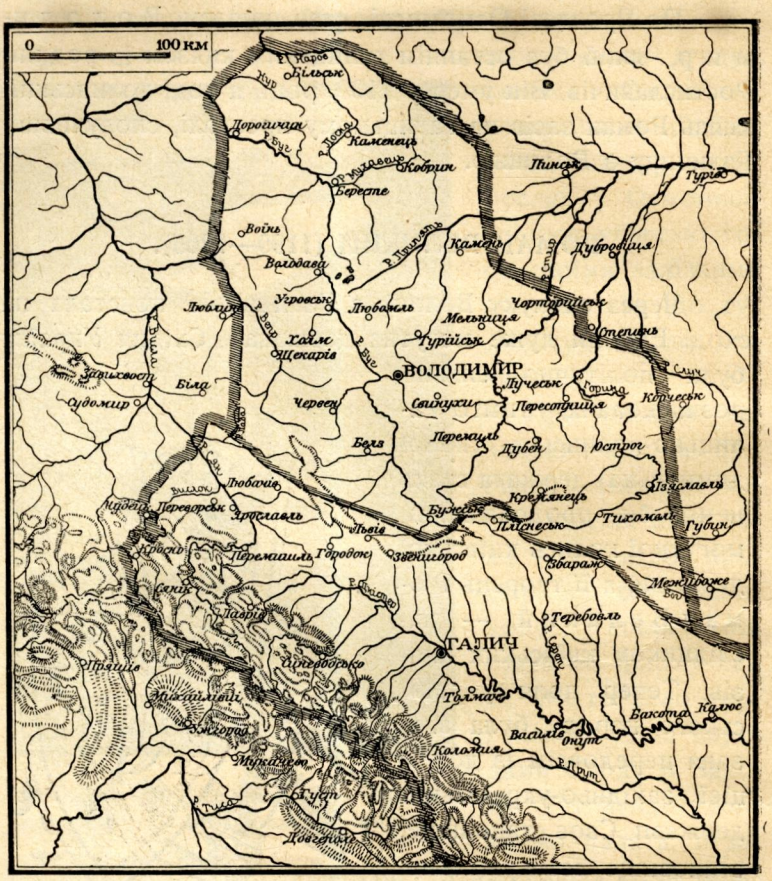

Галицько-волинська держава в XIII. в.

між Україною й половецькою ордою. Від того часу половці перестали непокоїти українські землі.

*

Внутрішня політика Романа Великого.

Роман був дуже рішучий володар і у внутрішніх справах. На Волині, а ще більше в Галичині, дійшли були тоді до надто великого значіння бояри. Вони вмішалися були навіть до родинного життя такого великого князя, як Ярослав Осмомисл, а одного князя вигнали були навіть із краю. З цією бутою бояр Роман рішив покінчити. Він рішуче поступав собі з боярами й неслухняних суворо карав. Управляв він державою сам, без бояр, то й недаром літописець називає його „самодержцем усієї руської землі". Так тоді називали всеукраїнського князя.

*

Війна з краківським князем 1205. р.

Роман Великий устрявав також і в польські справи та брав участь у боротьбі між польськими князями. Користаючи з внутрішньої боротьби в Польщі, князь рішив повести війну з краківським князем Лєшком Білим, щоб поширити вплив свій і на Польщу. Але цей його задум не вдався. Зараз-таки на початку походу Роман необережно загнався з невеличкою дружиною під Завіхост у Польщі і там у 1205. р. і згинув.

Смерть його була великою втратою для України. До того ж князь полишив двох малолітніх синів, тому зараз по його смерти почалася боротьба за галицько-володимирський престіл, що тяглася цілих сорок років (1205—1245). Бо ж, користаючи з малолітности Романових синів, на престіл галицько-волинських князів почали зголошуватися різні охочі панувати в такій великій державі. Були це князі зі східньої України, угорський король, краківський князь. Між ними прийшло до війни, яка скінчилася тим, що всіх кандидатів попроганяли з краю, князем у Галичині став старший Романів син Данило, а на Волині молодший — Василько.

НАПАД ТАТАР НА ПОЛОВЦІВ (1222—1223).

Перемоги українських князів над половцями довели до того, що половці не тільки перестали нападати на українські землі, але й між нашими князями та половцями настали приязні відносини. А тимчасом на сході зявилася велика небезпека, що загрозила цілій східній, а то й середній Европі та й тяжко заважила на долі України. Цією загрозою була поява татар, чи монголів у Европі.

У середній Азії повстала була велика держава, що її збудували східньо-азійські монголи під проводом хана Темуджіна. Ця держава обіймала всі азійські степи від Великого океану по гряниці Европи, в її склад входили різні степові народи, між иншими, й татари. В 1222. р. Темуджін звернувся на захід, ударив на половців і побив їх. Загрожені, половці попросили в наших князів помочі. Українські князі зі східньої України й білоруський князь із Смоленська поспішили половцям із допомогою. Але над річкою Калкою татари погромили в 1223. р. українсько-білорусько-половецькі війська й тепер мали відкритий шлях на Україну. Цим разом Україну минув іще татарський наїзд: Темуджін повернувся до Азії.

ДАНИЛО (1238—1264).

Наїзд татар на Україну.

Щойно затихла боротьба за галицько-володимирський престіл, і обидва брати, Данило й Василько, почали впорядковувати свою державу, як на Україну впало велике нещастя: наїзд татар. Хан татарської „Золотої Орди" Бату вибрався в 1236. р. в похід на Европу. Татари здобули надволжанський край над Каспійським морем, ударили на північні московські краї, опісля звернулися на південь, покінчили з половцями та

підкавказькими народами й р. 1239. ввійшли на Лівобережну Україну. Київський князь Михайло втік із Києва, а тоді Київ узяв під свою опіку князь Данило, наставивши в Києві воєводою боярина Дмитра. Зараз у році 1240. зявилися татари під Києвом, не вважаючи на завзяту оборону міста під проводом воєводи Дмитра, здобули місто та сильно його поруйнували. Звідси пішли вони далі й ударили на галицько-волинську державу. Про оборону не було що й думати. Обидві княжі столиці, Галич і Володимир, татари здобули, й цілий край дуже сплюндрували. Данило й Василько втекли на польське Мазовшя. Татари розділилися тепер на дві частини: головна частина пішла на Угорщину, менша вдарила на Польщу й дійшла аж до Шлезька.

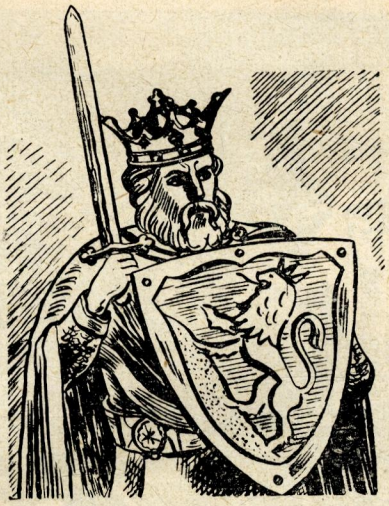

Король Данило.

Була спроба боротися з ними, але ж татари розбили геть-чисто угорські й польські війська та поруйнували Малопольщу й Угорщину. Але на вістку про смерть начального хана татари завернулися на схід, бо Бату хотів узяти участь у виборі нового хана. Це охоронило Польщу й Угорщину від татарської небезпеки. Але над Україною нависала далі татарська хуртовина, бо Золота Орда, що повстала з частини колишньої держави Темуджіна, була сусідом України. Бату задумав навіть усунути з княжого престолу й Данила й Ва-

силька й щойно тоді, коли Данило признав зверхність хана, він визнав обох братів князями. Цю обережність наказувало Данилові тодішнє його становище: князь не був тоді ще готовий до війни, але ж таки почав до

Татари ведуть людей у ясир.

війни готовитись. Із такою метою заключив він союз із Литвою й Угорщиною.

*

Унія Данила з Римом 1253. р.

Данило вмішався був у справу наслідства по панівній родині Бабенбергів у Австрії (рід вигас 1246. р.), і його війська, під проводом його сина Романа, брали участь у боях у цьому далекому краю. Але для нього була найважніша таки татарська справа. Союз із Угорщиною й Литвою мав за мету забезпечити галицько-

волинську державу від заходу, а то й дістати поміч на татар, особливо від Литви. Але Данило хотів мати допомогу ще инших европейських держав, бо ж татарська сила була велика, боротьба з татарами дуже тяжка. Тимто Данило ввійшов у зносини з папою римським, бо сподівався, що він намовить европейських володарів до

Данило приймає папських послів.

хрестового походу[9]) на татарську орду. Це довело до церковної унії.

В часі, коли християнство почало поширюватись на Україні, за часів княгині Ольги, за Володимира Великого й опісля за Ярослава Мудрого, не було ще розєднання між східньою й західньою Церквою, тимто й Церква на Україні була в унії з Римом. Але коли в 1054. році прийшло до розриву між обома Церквами, тоді й Церква в державах Рюриковичів, тому, що була звязана з царгородським патріярхом, теж вийшла із звязку з Римом. Та тепер мала настати зміна. Князь Данило визнав папу головою Церкви, а тоді папа проголосив хрестовий похід на татар ув обороні християнства, і передовсім України. Князь Данило дістав від папи ко-

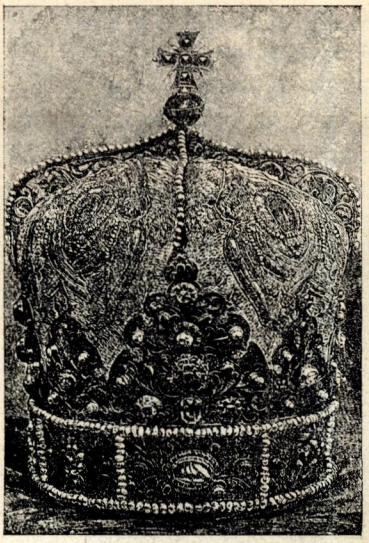

Митра перемиських єпископів, зроблена, як кажуть, із корони кор. Данила.

ролівську корону і в 1253. р. коронувався в Дорогичині над Бугом на короля, відповідно до звичаїв, які тоді були в католицькій Європі, — на заході титул[10]) „короля" означав те са́ме, що в нас титул „князя". Тільки ж до такого хрестового походу не дійшло, бо європейські монархи були тоді занадто порозєднувані між собою, а це мало такі наслідки, що й церковна унія з Римом довго не вдержалася. Але ж назва „король" за Данилом залишилася.

*

Східня політика Данила.

Ще одну справу треба було поладнати, заки можна було приступити до війни з татарами. Була це справа з так званими „татарськими людьми". Східня Україна була тоді в повному політичному занепаді. Київ був під татарською владою, князя в Києві не було. Були ще князі в Чернигівщині, але вони мали там такі малі князівства, що їх можна було вважати більш за великих панів, ніж за володарів держави. У південній Україні князів уже зовсім не було. Поодинокі сільські громади мали собі свою власну управу, а тільки визнавали татарську зверхність із обовязком складати татарам данину. Їх так і називали „татарськими людьми".

Вийшовши раз ізпід княжої влади, ті „татарські люди" й не думали повертатися під неї. Вони стали про-

тидержавним чинником у східній Україні, для княжої держави небезпечним. Та найгірше було те, що вже навіть і в галицько-волинській державі появилися такі „татарські люди", а орда задумувала цих людей зовсім перетягнути на свій бік і тісно звязати їх із собою. З тією метою вона вислала полководця Куремсу, що мав притягати на татарський бік громади з галицького Понизя та з південної Волині. Цього було вже королеві Данилові за багато. Він зібрав військо й вигнав Куремсу із своїх країв. А це означало війну з ордою. Данило задумав піти на Київ; він мав надію, що бодай литовський князь прийде йому на поміч. Але литовська поміч не прийшла, а з власними силами Данило не міг іти на Київ. А тимчасом у 1259. р. у край Данила увійшов татарський старшина Бурундай із великими силами.

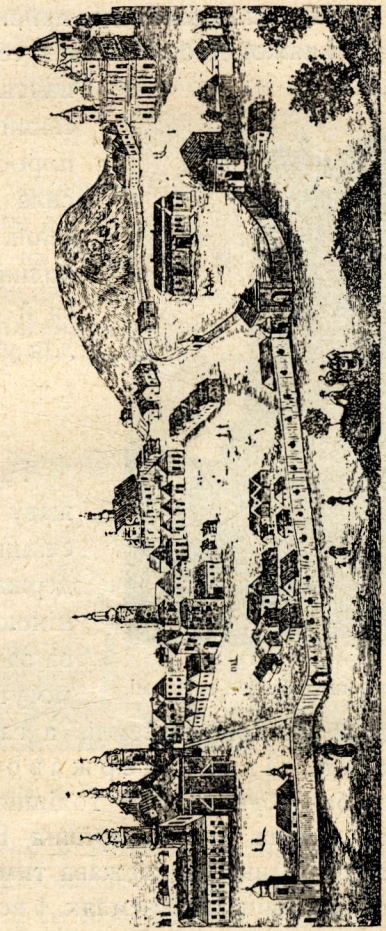

Старовинний Холм.

Не було иншої ради: Данило мусів піти на згоду з ордою, та ще й дати поміч татарам у їх поході на Поль-

щу. Для Данила був це великий удар, і він його довго не пережив. В 1264. р. він і помер у місті Холмі, що його сам заснував коло 1237. р.

*

Данило належить до найвизначніших наших володарів княжої доби. Він мав те нещастя, що за його панування прийшов татарський наїзд. Данило мусів поробити уступки орді, бо сила орди була тоді дуже велика. А отже галицько-волинська держава устоялася й була добрим захистом для українського народу.

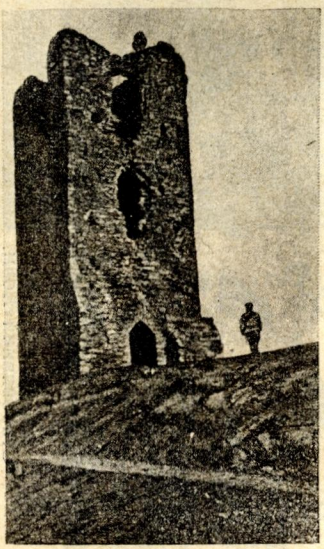

Старовинна башта в Холмі.

*

Галицько-волинську державу можна вважати за наслідницю давньої київської держави з тією тільки відміною, що київська держава за часів своєї найбільшої могутности обіймала білоруські й московські землі, а галицько-волинська держава була тільки державою українською. Не треба забувати, що тодішня східня Україна була далеко менша, ніж теперішня Велика Україна, тимто галицько-волинська держава тим легче могла мати перевагу в українських землях. І вона таку перевагу мала. До галицьких князів зверталися часто східньо-українські князі, просили в них помочі, галицькі князі часто тих князів між собою мирили.

ЛЕВ І. (1264—1301).

По смерти Данила князем у Галичі став його син Лев І., на Волині панував далі брат Данила Василько, а по його смерти його син Володимир. Але Володимир помер раніш, ніж Лев І., і тоді Лев обєднав під своєю владою цілу галицько-волинську державу. Ще за свого життя, коло 1250. р., Данило заснував був над Полтвою нове місто й назвав на честь свого сина — Львовом.

*

Позакраєва політика. Лев І. провадив иншу позакраєву політику, ніж його батько. Похід Бурундая в 1259. р. на Україну й Польщу був доказом, що татарська орда дуже сильна, і що всяка боротьба з нею — безвиглядна. Отож Лев І. рішив

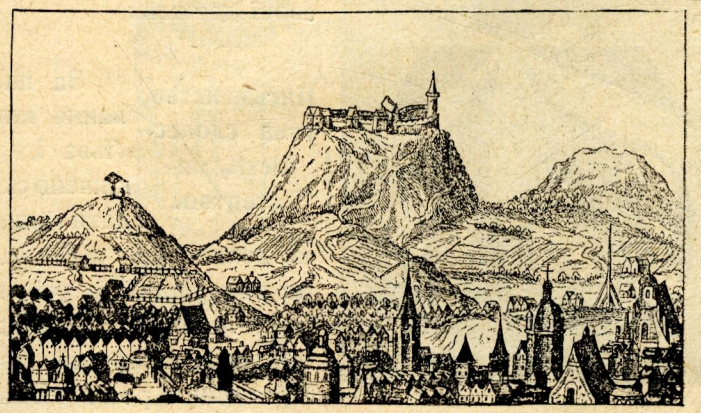

Старовинний Львів із Високим Замком.

чинно виступити на заході в польських справах. Він умішався там у боротьбу польських князів між собою, відбув похід під Краків, а то й на Шлезьк, і хоч йому не вдалося засісти на краківському престолі, як він собі думав, то все ж здобув користи, бо прилучив до своєї

держави Люблин. Таким чином межі західньо-української держави посунулися аж по Вислу.

Лев І. розбив цілком ятвягів, які нападали на українські землі. З того часу ятвяги з історії зникли.

*

Прилучення Закарпатської України.

Закарпатська Україна належала до київської держави за Володимира Великого та ще й за Ярослава Мудрого. Але опісля вона відпала від неї. Та Лев І., користаючи з колотні на Угорщині, що там настала, коли вимерла панівна родина Арпадів, прилучив Закарпатську Україну до своєї держави.

Кн. Лев І.

*

Письменство, усна словесність, мистецтво.

За панування князя Льва І. закінчено складати галицько-волинський літопис. Є це найкращий із усіх наших літописів. Оповідає він про історичні події з останніх років Романа Великого, про боротьбу за галицько - волинський престіл, про панування Данила й Василька та про панування Льва І. — з вийнятком останніх років.

З усної словесности розвивалися далі билини, що оповідали про похід Бату, про здобуття Києва татарами, про князя Романа Великого й т. и.

У звязку з політичним упадком східньої України занепало там і мистецтво. Та зате розвивалося воно гарно в західній Україні. З будівництва цієї доби збереглася найліпше церква св. Пантелеймона в Галичі, збудована коло 1200. р. за Романа Великого. Горішня частина

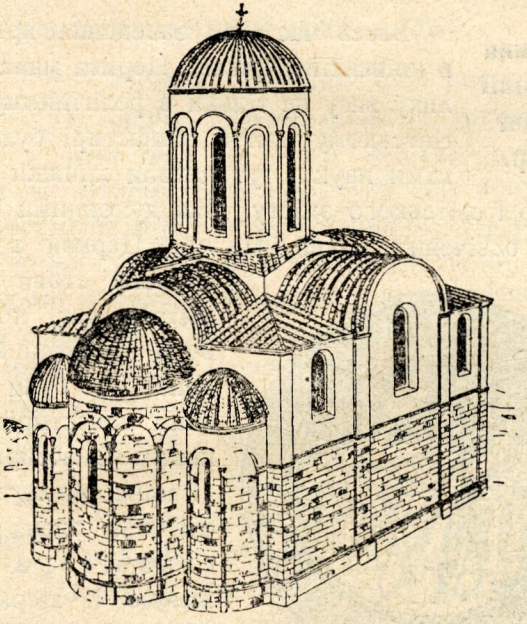

Так виглядала колись церква св. Пантелеймона в Галичі.

церкви через війни зчасом знищилася, але ж долішня — залишилася й досі. До неї пізніше добудували верх, церкву замінили на костел св. Станислава, і він існує й досі.

ЮРІЙ І. (1301—1308).

Мирова позакраєва політика.

Князь Юрій І. провадив мирову політику. Хоч він і утратив Люблин, то погодився з Польщею, і таксамо замирився з німецьким лицарством[11]), що мало свої

посілости там, де тепер Східня Прусія. Таким чином галицько-волинська держава заживала спокою за часів Юрія І. Розвивалася добре торговля, процвітало хліборобство. Це були часи добробуту західньо-українських земель.

*

Оснування митрополії в Галичі 1303. р.

Ввесь час, від заведення християнства в київській державі, Церква мала дуже велику вагу не тільки в реліґійному, але й у світському житті. Манастирі були осередками науки, тут писали книжки — і церковного і світського змісту. Між духовними було найбільше освічених людей. На чолі Церкви в київській державі стояв київський митрополит, побіч нього були єпископи й архимандрити, що були наставниками манастирів. Найславнішим манастирем був тоді манастир студитів у Києві, так звана Печерська Лавра. Між державою й Церквою був тісний звязок, і вони взаїмно себе підпирали.

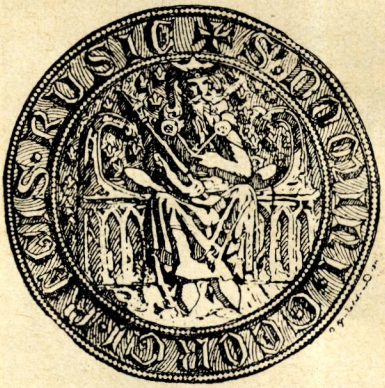

Печатка кор. Юрія І. (напис латинською мовою: печатка володаря Георгія, короля Руси).

Але упадок Києва тай узагалі східньої України був причиною, що 1299. року митрополит покинув Київ і перебрався до Московщини, до міста Володимира над рікою Клязмою, а від 1325. р. до Москви. Таким чином українська Церква стала залежна від митрополита, який ізнову був залежний від московського князя.

З цього були галицько-волинські князі невдоволені. Завдяки їх заходам царгородський патріярх уста-

новив у 1303. р. митрополію в Галичі. Ця митрополія мала обіймати всі землі, що належали до галицько-волинської держави. Але ця митрополія довго не встоялася. Московські князі добилися в царгородського патріярха того, що в 1347. р. цю митрополію скасували.

ЛЕВ II. ТА АНДРІЙ (1308 — 1323).

Позакраєва політика.

Юрій І. залишив двох синів: Льва й Андрія. Обидва вони поділилися владою так, що Лев княжив у Галичі, Андрій на Волині. Між ними була така повна згода, як колись була між князями Данилом і Васильком. Передусім у закордонній політиці вони йшли разом, і йшли слідами батька. З Польщею й німецькими лицарями жили у злагоді, а цілу увагу звернули на оборону держави перед татарами. Через те, що ввесь час сходив їм на боротьбі з татарами, вони не могли перешкодити тому, що Закарпатська Україна від Галичини відпала.

*

Торговельні справи.

Мирна політика Юрія І. та його наслідників на заході стояла в тісному звязку з торговельними справами. А щодо цього, то тепер настали великі зміни. Давніш у східній Україні позакраєва торговля була дуже оживлена. Цій торговлі завдячував свою велич Київ, а Україна — свій добробут. Але з приходом татар, коли ця орда поруйнувала азійські краї, торговля України зі Сходом підупала, і з цим почався господарський занепад східньої України. Тимто треба було шукати нових торговельних шляхів. І галицько-волинські купці шукали їх на заході, особливо в околицях Балтійського моря. Через те галицько-волинські князі входили в порозуміння із західніми сусідами й особливо з німецьким лицарським чином, який володів краями, що лежали над Балтій-

ським морем. Це була т. зв. „балтійська" політика володарів західньо-української держави.

Лев II. і Андрій, що теж держалися цієї політики, були останні з Романовичів у чоловічій лінії. Вони обидва померли коло 1323. року. Кажуть, що полягли в битві з татарами.

БОЛЕСЛАВ-ЮРІЙ II. (1325—1340).

Після смерти останніх Романовичів дійшли до такого великого значіння бояри, що навіть самі управляли державою цілі два роки. Щойно 1325. р. вони покликали на княжий престіл мазовецького князя з роду Пястів, Болеслава Тройденовича, який по матері походив із Романовичів. Ставши галицько-волинським князем, Болеслав перейшов на грецьку віру і приняв на честь свого діда по матері імя Юрія. Нову свою віру Юрій II. зберіг до кінця свого життя.

І Болеслав-Юрій II. держався союзу з німецьким лицарським чином, таксамо, як його попередники, бо і для нього було важно, щоб українські купці мали свобідний шлях до Балтійського моря. З Литвою його відносини теж були приязні. Тільки з Польщею, яка тоді була вже майже ціла обєднана, було якесь непорозуміння, і є звістка, що українські війська разом із татарами були під Люблином.

*

Внутрішні справи і смерть князя.

Через те, що галицько-волинська держава мала довший час спокій, розвивалося добре господарство, населення зросло й жило в добробуті. Найліпше на цьому вийшли великі земельні власники, бояри: вони дуже розбагатіли. Але сáме тому вони бажали в політиці

держави мати велике значіння. Покликуючи незначного мазовецького князя на престіл, вони сподівалися, що цей князь буде їх у всьому слухатися. Тимчасом Юрій II. був людиною надто самостійною, він бажав володіти державою сам. Це бояр дуже гнівило. Їх сердило ще й те, що князь спроваджував кольоністів-чужинців, особливо німців, до краю, щоб мати з них дохід. Остаточно бояри зробили змову і 7. квітня 1340. р. отруїли князя у Володимирі.

БОРОТЬБА МІЖ ПОЛЬЩЕЮ Й ЛИТВОЮ ЗА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКУ ДЕРЖАВУ ТА ЇЇ ПОДІЛ.

Любарт — князь волинський, Дмитро Дедько — начальник Галичини.

Смерть Болеслава-Юрія II. була для галицько-волинської держави великим нещастям. На вістку про смерть князя з усіх боків заворушилися сусіди: вони хотіли використати нагоду, щоб здобути для себе як-найбільше користей. Польський король Казимир Великий виступив із правами на ці землі, як свояк Болеслава-Юрія II., литовський князь Любарт — як свояк Романовичів, а угорський король Людвік Великий покликувався на те, що підчас боротьби за княжий престіл по смерти Романа Великого мадяри на короткий час заволоділи були Галичиною. Тоді забрали також голос і бояри. На Волині вони признали за свого князя — Любарта з литовської княжої родини, а в Галичині начальником держави став їх таки чоловік, — боярин Дмитро Дедько, який мав управляти краєм ніби то в імені князя Любарта, але насправді він був таки самостійним володарем.

*

Війна між Польщею й Литвою за галицько-волинські землі.

Перший вирушив із військом польський король Казимир Великий до Галичини. Та похід його не вдався. Дмитро Дедько порозумівся з татарами, й перед такою силою Казимир мусів уступити. Та, видко, татарська опіка Дедькові дуже була надокучила, бо вже незабаром він погодився з Казимиром і визнав його своїм зверхником.

Тимчасом Волинь узяв у свої руки Любарт і проголосив себе не тільки волинським, але й галицьким князем. У відповідь на це польський король рішив опанувати й Галичину й Волинь. В 1349. році він несподівано вирушив із військом до Галичини, захопив Галичину й навіть частину Волині.

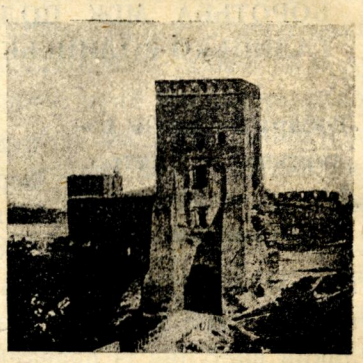

Руїни Любартового замку в Луцьку.

Це стало причиною війни між Польщею та Литвою, яка незабаром і розгорілася. В допомогу Любартові прийшли литовські князі, а Казимирові — угорський король Людвік Великий. Казимир хотів забрати бодай белзьку та холмську землю і з тією метою зробив кілька походів разом із угорським королем. Та справа ця легко не пішла — бо українські бояри тай міщани станули на Любартовому боці. Це виявила лицарська оборона Белза в 1352. році. Обидва королі мусіли з великими втратами відступити від облоги цього оборонного замку. Але війна з деякими перервами тягнулася далі, ще й по смерти Казимира в 1370. р., і нарешті все скінчилося тим, що Галичина,

Белзчина й Холмщина залишилися за Людвіком, а Волинь — за Любартом.

Людвік назначив у галицькому князівстві начальником держави князя Володислава Опольського. Цей Володислав князював у Галичині від 1372. до 1378. р., а після цього Людвік прилучив Галичину до Угорщини. Але під Угорщиною Галичина довго не була. Коли польською королевою стала донька Людвіка — Ядвіґа, то вона, за намовою польських панів, у 1387. р. прилучила Галичину до Польщі.

Печатка Володислава Опольського, останнього галицького князя (латинський напис на печатці: Володислав із божої ласки опольський, волинський і Руської Землі дідичний володар).

На Волині залишився далі князем Любарт. По його смерти був іще князем його син Федір, але його усунули в 1393. р., і Волинь прилучили до Литви.

*

Але українське життя ні в Галичині, що дісталася до Польщі, ні на Волині, що прийшла під Москву, не завмирало. І тут, і там залишилася ще на довший час українська аристократія, й головно міщанство, що пізніше відіграло важну ролю в національному відродженні. Отак склалася незвичайна в історії подія: могутну колись західньо-українську державу поділили між себе Польща й Литва. З українською державою сталося тоді те, що чотириста років пізніше зробили з Польщею.

СХІДНЯ УКРАЇНА ПІД КНЯЗЯМИ З ЛИТОВСЬКОЇ РОДИНИ. КІНЕЦЬ ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТИ.

Литовські Ґедиминовичі — українські князі.

На північному заході київська держава сусідувала з Литвою. Це був край невеличкий, тай литовці були — народ невеликий. Довший час вони не мали ніякого значіння, бо й культура стояла тут низько, тай край був бідний. Бувало, що литовці робили напади на білоруські землі, але ці напади їм не виплачувалися, бо київські князі, отже передусім Ярослав Мудрий, а опісля білоруські князі, й галицько-волинський Роман Великий, — відбивали ці напади й примушували литовців сидіти тихо у своєму краю.

Але в часах боротьби за галицько-волинський престіл, по смерти Романа Великого, на Литві настала велика зміна. Розчленована досі на дрібні князівства Литва зєдинилася під одним князем, яким став Мендовг, і відтоді Литва стала для білоруських земель небезпечним сусідом. Виявилося це ще більше тоді, коли литовським князем став Ґедимин (1315—1337) із нової, незначної литовської родини.

Ґедимин зараз-же в перших десятках XIV. століття звернув був своє займанщицьке око на південний схід і, використовуючи слабість білоруських князів, заняв був цілу Білорусь. Тепер прийшла черга на українські землі. Відносини на східній Україні були для Литви корисні. Східня Україна була з політичного погляду розбита, тут було багато дрібних князівств, вони не виявляли якоїсь поважної сили, що могла б остоятися перед чужинцями. Тимто Ґедиминів син Ольґерд (1341—1377) зважився на рішучу справу щодо східньої України: він поусував із більших князівств Рурикович і понасаджував на їх місце князів ізо своєї родини. В самому Києві таким князем із литовської руки став

син Ольґерда — Володимир у 1362. році. Рюриковичам залишилися ще тільки найменші князівства, які,

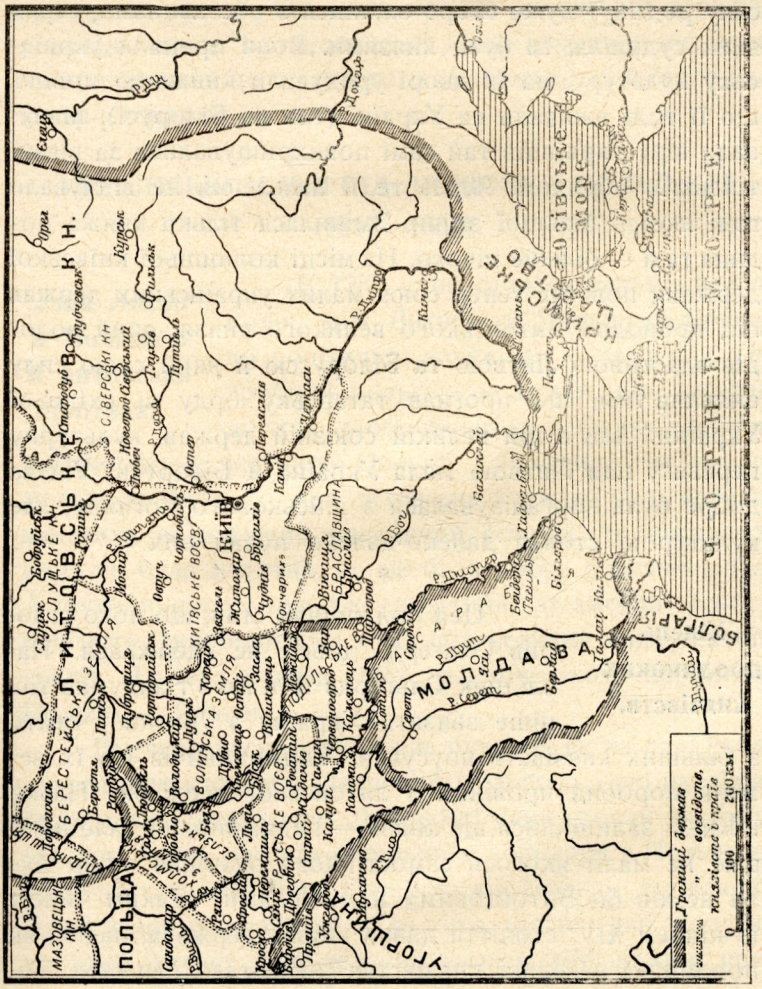

очевидячки, не мали ніякого значіння. Володіння цих князів мало чим різнилося від володіння землею вели-

ких земельних власників. Це були вже не володарі, а — висока земельна аристократія[12]).

Ґедиминовичі (бо так можна називати цю литовську родину) дуже скоро зжилися з обставинами, серед яких судилося їм бути князями. Вони приняли українську культуру, на їх дворі урядували книжною мовою, що її тоді вживали на Україні (тай на Білорусі), шанували віру українців тай самі повихрищувалися за візантійським обрядом. Через те й населення не відчувало тоді якоїсь більшої зміни. Змінилася тільки княжа родина та й — більше нічого. На місці колишньої київської держави повстав тепер союз малих українських держав під проводом литовського великого князя, який володів властивою Литвою та Білоруссю й який свою силу виявляв тим, що прогнав татарську орду зі східньої України. Але в цій великій союзній державі культурну перевагу над Литвою мала Україна й Білорусь. Литва добре була зорґанізувалася з військового погляду, але культурою стояла далеко-далеко позад них.

*

Кінець поодиноких князівств.

Цей політичний стан, що його створив Ольґерд, довго не вдержався. Наслідник Ольґерда Витовт задумав тісніше звязати Україну з Литвою, тимто з більших князівств поусував Ґедиминовичів і з їх земель поробив провінції[13]) литовської держави. Тільки в Києві залишилися ще князі — Ґедиминовичі, але вони вже не мали якогось самостійного значіння, вони були немов би Витовтовими намісниками. Таким чином із кінцем XIV. століття давня княжа держава, навіть як поодинокі невеликі князівства, перестала існувати. Тепер повстала велика держава литовська.

Але не тільки тут настала зміна. Витовт дав почин до нової політики в литовській державі. Ця політика

мала за мету усунути вплив українсько-білоруський на державні справи, українську та білоруську аристократію зіпхнути на дальше місце, а на її місце поставити аристократію литовську, що мала мати в литовській державі упривілєйоване[14]) становище. І тепер виринуло питання, як поставиться до всього того українська та й білоруська аристократія.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЛИТВОЮ Й ПОЛЬЩЕЮ (1397—1552).

Унія Литви з Польщею й литовська політика.

В 1386. році сталася вельми важна подія: між Литвою й Польщею дійшло до політичної злуки, до т. зв. у н і ї. Це зробили польські політики, що змагали до того, щоб литовську державу зробити провінцією — частиною Польщі. І виходило так, що це можна зробити, бо хоч литовська держава була велика, виказала не-аби-який воєвничий розмах, то насправді вона не була могутна, бо не була добре зорґанізована. А проте відразу польські політики не змогли всього осягнути: скінчилося на тому, що великий князь литовський Я г а й л о став 1386. р. чоловіком королевої Польщі — Ядвіґи.

Від того часу дуже важне було те, як на далі укладуться відносини між Литвою й Польщею, і які наслідки буде мати згадана унія. Литовські пани стояли на тому, що хоч Литва має мати спільного володаря з Польщею, то вона таки має бути окремою від Польщі державою. Вони й примусили Ягайла до того, що він дав згоду на те, щоб Витовт став великим князем литовським, признаючи над собою зверхність Ягайла.

Коли Витовт у 1430. році умер, — великим князем литовським став брат Ягайлів — С в и т р и г а й л о.

Його бажали собі й українці й білоруси, бо він усе тримався українських та білоруських князів і панів. Були за ним і литовці, бо він був завзятим прихильником самостійности литовської держави. Але литовські пани провадили дуже ризиковну[15]) політику: з одного боку, вони обстоювали самостійність литовської держави супроти Польщі, з другого ж боку — не хотіли допустити до того, щоб українці й білоруси мали в державі рівні права з литовцями. Через те вони викликали білорусько-українську опозицію в Литві, а це, очевидячки, ослаблювало й саму литовську державу. Це сильно заважило на дальшій долі цієї держави, тим більше, що відносини до Польщі попсувалися, й нарешті між обома державами прийшло до війни.

*

Війна Литви з Польщею. Користаючи з цього ослаблення литовської держави, польські політики наважилися прилучити до Польщі Поділля, яке досі належало до Литви. А що на Поділлі деяким польським панам пороздавали були маєтки, то вони зараз по смерти Витовта несподівано в імені польської держави опанували ціле Поділля. А це означало — війну.

І справді між Литвою й Польщею, як тільки на литовському престолі засів Свитригайло (1430), прийшло до війни. Почалася вона на Поділлі, але вже в 1431. р. поширилася й на Волинь, бо поляки хотіли й Волинь прилучити до Польщі. Та ця війна не давала вирішних вислідів, тимто Польща й Литва замирилися між собою. На підставі цього перемиря східнє Поділля (т. зв. Браславщина) залишилося за Литвою, решту ж Поділля — прилучено до Польщі. З Волині поляки вступилися.

*

Війна Свитригайла на чолі українців і білорусів проти литовського Жигмонта і Польщі.

Небезпека дальшої війни з Литвою, що на якийсь час перервалася, стояла далі. Тимто польські політики рішили використати непорозуміння між литовською й українсько-білоруською аристократією, щоб із допомогою литовців повалити передовсім Свитригайла, завзятого противника тісної злуки Литви з Польщею. Вони намовили литовців, щоб скинули з литовського престола Свитригайла й на його місце посадили Жигмонта. Так воно і сталося. Литовські пани зробили змову, зі збройним відділом напали на Свитригайла, який пробував тоді в одній місцевині під Вильном, і мало-що його не захопили. Заскочений усім цим, Свитригайло втік до Полоцька, а тоді на литовському престолі засів Жигмонт.

Великий князь Свитригайло.

Свитригайло рішив піти на Жигмонта війною й увійшов у порозуміння з українською та білоруською аристократією. Українці й білоруси дали йому поміч, і зараз-таки в 1432. році почалася війна. У війну встряла Польща, й таким чином вона набрала ширших розмірів. Від її висліду мало залежати, чи унія між Литвою й Польщею буде далі, чи ні, чи литовська аристократія матиме перевагу в литовській державі коштом білоруської й української аристократії, чи станеться инакше. Це дуже добре зрозуміли українці й білоруси, тимто

вони з великим завзяттям боролись на боці Свитригайла. Ще раз показало це давнє боярство, витворене за княжої доби, свою хоробрість та здатність до воєнного діла. Перемога Свитригайла була б дала цьому боярству політичне становище, яке нагадувало б йому давню державу.

І цим разом полем боїв були передовсім Волинь та Поділля. Але війна тяглася кілька років, та вирішення її не було. Щойно в 1435. році Свитригайло рішив із усіма своїми силами вдарити на литовські землі й остаточно війну закінчити. І справді, в 1435. році прийшло до битви під Вилькомиром, де Свитригайлова доля рішилася. Бій закінчився його — прогрою. Свитригайло пробував іще якийсь час удержатися на частині Волині, але остаточно і звідтіля мусів уступити.

Свитригайлова доля була вирішена, і з нею пропали всі надії українсько-білоруської аристократії на те, щоб відзискати своє давнє становище. Литва залишилася й на далі у злуці з Польщею. Тоді ця аристократія зважилася й на те, що вбила Жигмонта. Та це не поправило її справи. Одне тільки вийшло їй на користь, що Свитригайло, за згодою нового великого князя литовського й заразом польського короля, став іще раз волинським князем і залишився ним аж до своєї смерти.

*

Віднова княжої влади в Києві й її упадок.

Виступ українсько - білоруської аристократії під проводом Свитригайла проти Литви тай нарешті й убивство Жигмонта, наказало литовським політикам, що з цією аристократією таки треба рахуватися. Це тим більше треба було зробити, що між Литвою й Польщею знову відносини попсувалися. Тоді українцям зробили таку уступку, що в Києві назначили знову

окремого князя. Став ним Олександер, з литовської княжої родини, що його звичайно звуть О л е л ь к о м, а після нього — його син С е м е н. І хоч обидва ці князі дуже слухалися литовських панів, то кияни були вдоволені, що Литва пошанувала їх традицію[16]), поставила в Києві князя, — ніби наслідника давніх київських князів.

Олелько Володимирович
київський князь

Але ж їх сильно прикро вдарило те, що по смерти князя Семена в 1470. році вже нікого не поставили за князя, а прислали до Києва в о є в о д у — литовця М а р т и н а Ґ а ш т о в т а (1471—1480). Спершу кияни не хотіли його пустити до Києва. Вони ніяк не могли погодитися з тим, що їм треба буде слухатись чоловіка, який не походив із княжого роду, який був литовцем, та ще й римської віри. З жалем згадували, як то колись Литва платила данину київським князям, а тепер — ця Литва запанувала над Києвом. Та ради не було — не було сили. Ґаштовт прийшов до Києва з військовою силою, й кияни мусіли йому піддатись...

Колишнє могутне і славне київське князівство стало звичайною провінцією литовської держави. Те саме сталося і з Волинню, де по смерти Свитригайла Литва настановила литовських урядовців.

Зріст московської держави. Початки московського впливу на Україні.

Усунення київського князя в 1470. виявило вже зовсім виразно, що всяка надія на якусь політичну самостійність України, хоч би вже тільки в таких розмірах, як це було до 1470. року, — була даремна. Литва пішла на те, щоб знищити останки давньої княжої держави, й тісно звязалася з Польщею. Але українське суспільство не хотіло погодитися з такою дійсністю. Воно шукало способів, як би й цю дійсність змінити. І тоді між українськими вищими верствами, тими, які провадили тоді українську політику, виринула думка, що тут могла б стати у пригоді московська держава, що вона могла б допомогти перевести в життя задуми української аристократії. В це могли українські пани вірити тим більше, що між Москвою й Литвою довший час були непорозуміння, а за литовського князя Ольґерда та й опісля за Витовта були вже навіть збройні розправи. Це й було початком московських впливів на українських землях.

Московська держава була продовженням володимирсько-суздальської держави, яка повстала із сполуки двох князівств: володимирського й суздальського. Ці пізніші московські землі завдячують розвиток свойого державного життя тому, що київська держава у своїй великій експансії[17]) дійшла аж до горішньої Волги й опанувала не тільки землю вятичів, славянських предків сучасних москалів, але й землі, заселені фінськими племенами.

Коли по смерти Ярослава Мудрого київську державу поділили між себе Рюриковичі, то й тут, на півночі, на землях вятичів та й на фінських землях, повстали князівства Рюриковичів. Зпоміж тих князівств до найбільшого значіння дійшло князівство володимирсько-суздальське, а один з тих князів, Андрій Боголюбський, як це було вже сказано на иншому місці (ст. 44), від-

важився навіть узяти участь у боротьбі білоруських і українських князів за владу в Києві та дуже багато причинився до зруйнування Києва в 1169. році. Тоді до деякого значіння в політиці українських князів прийшли на якийсь час володимирсько-суздальські князі. Але ж перевага на східній Україні князя Романа Великого відсунула геть-чисто їх вплив від України. Дотого ще й саме це князівство розбилося згодом на кілька частин, і на цих московських та фінських землях не було довший час якоїсь значнішої політичної сили. Татари принесли й туди політичну руїну, й тутешні Рюриковичі стали слухняними підданцями татарських ханів.

Але серед цієї руїни почало поволі вбиватися в силу московське князівство, що його князі вміли зискати собі ханів Золотої Орди. Почалося збирання московських земель. У поодиноких князівствах почато усувати князів, і згодом на їх місці повстало одне князівство московське, а їх володарі приняли титул — „великих князів". Один із них, князь Дімітрій Донський, зважився вже навіть на війну з Золотою Ордою і в 1380. році одержав перемогу над татарськими військами на Куликовому полі. І хоч за це татари сильно зруйнували Москву, то Дімітрій таки вдержався на московському престолі. Сто років опісля, в 1480. році, московський великий князь Іван III. таки скинув із Москви татарську зверхність, одружився з донькою останнього візантійського цісаря Костянтина і приняв для себе титул царя. Іван III. сильно поширив межі московської держави, знищив Великий Новгород і Псков, дві самостійні республики[18]), та прилучив їх землі до своєї держави.

Від того часу московське царство стало поважною силою. Давніше воно не могло з Литвою нічого скористати збройною боротьбою, але тепер уже могло зазіхати на українські землі, що належали до литовської

держави. Почалося від того, що кількох чернигівських князів піддалося московському цареві. За ними пішли інші, й нарешті ціла Сіверщина прилучилася до Москви.

Це був наслідок литовської політики на українських землях.

*

Повстання Михайла Глинського.

Перехід Сіверщини під Москву був великою втратою для литовської держави. Але Литва, занята справою своїх відносин до Польщі, не могла покищо думати про війну з Москвою. Та й у самій литовській державі відносини були непевні, бо ж українсько-білоруська опозиція[18]**) могла кожної хвилини виступити із зброєю в руках проти литовської держави.

І на це не довелося довго чекати. В 1506. р. на чолі цієї опозиції став український маґнат[19]), родом із Лівобережної України, Михайло Глинський. Він змагав до того, щоб східньо-українські землі відобрати від Литви й утворити українське князівство, де б володарем став він самий. Покладаючись на московську поміч, Глинський зірвав на східній Україні повстання проти Литви. Але повстання скінчилося нещасливо: Глинський мав за слабі збройні сили, а Москва дала йому тільки невелику поміч. Тимто, коли в 1507. році виступили проти нього литовсько-польські війська, він, уважаючи, що справа програна, подався до Москви. Таким чином, ця спроба відновити на східній Україні давню княжу державу скінчилася повною невдачею.

*

Спроби повстань у Галичині.

Тоді, як українська аристократія східньої України шукала опори в Москві, — в Галичині думали найти допомогу сусідньої Молдавії, і тут, при помочі Мол-

давії, вибухали повстання. Одне з таких повстань було в 1490. р., на чолі з якимсь Мухою, що зайшов сюди з Молдавії. В цьому повстанні брали участь селяни, міщани й українська шляхта. Пізніше знову були такі повстання. Появився був навіть кандидат на український князівський престіл, що його вислав до Галичини молдавський воєвода Богдан, і в 1509. році, підчас походу цього воєводи на Польщу, українське населення стануло по його боці. Але всі ці повстання своєї мети не осягнули. Їх здушили, молдавські воєводи не могли виступити з більшими силами, а саме українське населення не могло собі дати ради з переважливими силами Польщі.

Тоді багато з українських маґнатів у Галичині потратило свої маєтки. Повстання ці у своїх наслідках принесли упадок української великої земельної власности в Галичині. Видко було, що й у східній Україні під Литвою, і в західній під Польщею, нема змоги відбудувати давню княжу державу.

Здавалося, що доля України вже припечатана. Тоді ніхто навіть не передчував, що там на сході України повстала нова сила (козаччина), яка дасть початок до збудування нової української держави.

*

Церковні справи. Татарські наїзди, які тільки лиха накоїли Україні, викликали ослаблення й церковної орґанізації, — передусім у східній Україні. А це було видко головно в київській митрополії. Через занепад Києва, якому загрожувала раз-у-раз татарська небезпека, київські митрополити пробували від 1299. року, замісць у Києві, в Московщині. Таким чином східня Україна перестала бути осередком церковного життя у східній Европі. Українська Церква стала

залежна від митрополита, який був підо впливом московського князя.

Це, як ми вже писали, не подобалося було галицько-волинським володарям, тимто вже Лев І. робив заходи в Царгороді, щоб патріярх іменував окремого митрополита в Галичі. За короля Юрія І. таки дійшло до того в 1303. році, — в Галичі настановлено митрополита. Ця галицька митрополія обіймала, крім Галича: Перемишль, Холм, Володимир, Луцьк і Турів, де були осібні єпископи. Деякі з цих галицьких митрополитів були заразом і київськими митрополитами. Але московські князі були дуже невдоволені з того, тимто так довго підоцьковували царгородського патріярха, поки не добилися скасування галицької митрополії (1347).

Не було вже давніх могутних українських князів, які були б не допустили до такого покривдження України в церковних справах. Але щастя було, що литовські князі не бажали собі того, щоб московські впливи доходили до української Церкви, яка була в межах литовської держави. Тимто вони подбали про те, що патріярх настановив у 1415. р. окремого митрополита для України в Києві. Правда, Московщина робила знову спроби зєднити українську Церкву з московською, але, коли київський митрополит Ісидор на соборі у Фльоренції в 1439. р. приняв унію, і його наслідник Григорій теж пішов тим самим шляхом, тоді між московською й українською Церквою прийшло до цілковитого розриву. Цей розрив залишився опісля навіть тоді, коли православна Церква на Україні від унії відпала.

Те, що українська Церква стала від московської зовсім незалежна, було подією дуже корисною. Була це єдина орґанізація, яка обіймала цілий український народ, що був під Литвою й Польщею, вона стала на

довгі часи заборолом української народности й супроти Москви й супроти Польщі.

Гірше було воно в Галичині. Тут, правда, польський король Казимир І. робив заходи в патріярха, щоб відновити галицьку митрополію, але вона існувала тільки короткий час, бо один із його наслідників, а саме Володислав Ягайло, її скасував. Від того часу в Галичині не було навіть єпископа, а галицькою українською Церквою управляв „намісник" київського митрополита. Ним була звичайно світська людина, яку йменував на це місце не сам митрополит, а латинський львівський архиєпископ. Це було те лихо, яке взялися пізніш усувати львівські міщани в XVI. столітті.

*

Духова культура. З упадком княжої держави занепало й українське духове життя. Письменство не могло виказатися ніодним таким цінним твором, як за добрих княжих часів. Найважніший твір із тих часів був тільки л і т о п и с, що описує часи литовського нападу на українські землі. Взагалі видко було, що давня, висока колись, візантійська культура на Україні дуже підупала, і на її місці здобувала перевагу західня культура, що йшла з Польщі та з инших західніх країв. Але навіть і в тій добі Україна показала ще свою давню культурну вищість. Це було видко в Литві, де урядовою мовою стала книжна мова, якої тоді вживали в українському й білоруському письменстві.

А ще ліпше було це видко в мистецтві, а са́ме в м а л я р с т в і. Славне українське малярство ще й у тій добі стояло дуже високо. Не тільки Литва, але й Польща користала з цього нашого мистецтва. Доказ на це — малюнки на стінах (т. зв. фрески), що їх виконав український маляр Андрій у костелі в Люблині, такі самі малюнки в костелі в Сандомирі та в каплиці Чесного Хре-

ста на Вавелі в Кракові, а далі — мозаїковий[4]) образ Богородиці в костелі св. Андрія в Кракові та образ Богородиці в Ченстохові, — всі вони й досі є свідками високої української культури. Це був цінний дар України для Польщі.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД КНЯЖОЇ ДЕРЖАВИ.

Політичний лад княжої держави був дуже подібний до політичного ладу в инших тодішніх европейських державах, із вийнятком хиба Візантії — держави старої, та мавританської Еспанії й Сицилії.

А українська держава княжої доби була державою молодою, таксамо, як усі инші тодішні европейські держави. Тимто вона у своїй будові не була така викінчена, як, н. пр., стара Візантія. Найважніше завдання держави було тоді — обороняти населення перед ворогами назверха, оберігати життя й майно населення в самій державі та почасти виконувати судівництво.

На чолі держави стояв князь. До нього належала ціла державна влада, бо ж князь уважався за власника держави, тимто й міг її навіть ділити між свою рідню та взагалі розпоряджатися нею. Князь провадив цілу державну політику, управляв цілою державою й був найвищим суддею. А проте він мусів рахуватися з громадянством, передовсім із боярством та з мешканцями більших міст. Тимто покликав бояр на нараду в важніших справах — це була т. зв. Боярська Рада — а для дуже важних справ скликував навіть „віче", в якому брало участь вільне населення міста. Найбільше значіння на українських землях мало віче в Києві. В галицько-волинській державі віче занепало, і навіть бояри, почавши від Романа, утратили своє значіння.

При князеві були високі урядовці — дворецький, що був надворним суддею, печатник, що

укладав письма, які йшли від княжої влади, й тивун, що сповняв інші обовязки на княжому дворі. Це були головні урядовці, їх іменував князь, а урядували вони у княжому дворі. А так були ще урядовці в поодиноких округах — їх теж іменував князь. Ось вони: десятський, що стояв на чолі невеликої частини землі, над ним був сотський, який управляв уже більшою округою (щось, як у Польщі — староста), а ще вище стояв — тисяцький, який управляв уже великою округою, так би сказати воєвідством, чи ґубернією (його можна би порівняти з воєводою в Польщі, з намісником у колишній Австрії та з ґубернатором у царській Росії). В деяких містах, віддалених від резиденції[20]) князя, були ще т. зв. посадники.

До всіх цих урядовців належала управа якоюсь округою та фінансові (грошеві) справи. Все це були — княжі урядовці. А так були ще т. зв. самоуправні уряди, отже міські й сільські, що їх вибирали громади, до них належало головно збирання податків і поліція.

Суди у княжій державі були різні. Був княжий суд, де судив сам князь або його заступник, дворецький, чи тивун. До цього суду йшли більші справи. А так був іще церковний суд — для справ духовенства і для світських, у справах подружніх, тощо, а далі був громадський суд для справ меншої ваги, які траплялися в громаді, й нарешті панський суд — суд пана над своїми холопами.

Військо у княжій державі складалося з княжої дружини, цебто людей, найманих князем, вони діставали за це землю або й гроші. А так було ще — ополчення („вої"), яке складалося з цілого вільного населення, здатного до зброї. Його скликували тільки на випадок війни. Військом проводив князь або в його заступстві воєвода, що його йменував князь.

Такий був державний лад у всіх князівствах на Україні. На ті часи він був добрий, мав усякі підстави до дальшого розвитку. Але тимчасом прийшов кінець княжій державі на всіх українських землях...

ЗАГАЛЬНІ ЗАМІТКИ.

Княжа доба закінчилася упадком української держави. Яка цьому причина? Хто винен, що так сталося?

На це звичайно відповідаємо, що винні наші князі, бо між ними не було згоди. Але така відповідь справи не пояснює. Така сама незгода, такі самі боротьби були в Польщі, в Німеччині, у Франції, а отже ніодна з тих держав не впала, а впала са́ме тільки наша держава, яка за Володимира Великого й Ярослава Мудрого, а опісля за Романа Великого й Данила, належала до наймогутніших держав Европи.

Отже яка причина упадку княжої держави?

Цих причин є більше, але щодо київської держави, то найважніші з них такі: ґеоґрафічне положення між Европою й Азією, на межі великих степів — чорноморських і азійських. Ці степи годували цілий час різні мандрівні, воївничі орди, з якими київська держава мусіла вести тяжку боротьбу, і це остаточно виснажило сили східньої України.

Некорисно відбивався степ і на населенні східньої України, бо на степах виховувалися люди, незвиклі до державного життя. Це так звані українці зі степовим світоглядом.

Щодо упадку галицько-волинської держави, то тут завинили багато бояри, які вбили свого князя й дали нагоду сусідам умішатися в українські справи.

А са́ме тоді Польща й Литва прийшли до сили і значіння.

КОЗАЦЬКА ДОБА

ЗАНЕПАД І ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.

В половині XVI. століття Україна пробувала в тяжкому занепаді. Український народ давно вже не мав своєї держави, був розчленований між пять держав. Найбільше українців було під Литвою — до неї належала ціла східня Україна. До Польщі належали західньо-українські землі. У склад Семигороду входила — Закарпатська Україна, під Молдавією найшлася — Буковина й Басарабія, Московщина заняла — Сівершину.

Але ж бо й назверхні обставини були для України некорисні. На місці давньої візантійської держави була тепер варварська тоді Туреччина. І найважніше — у Криму в XV. ст. зорґанізувалася осібна татарська орда, яка стала дуже небезпечним сусідом України.

Почалася одна з найстрашніших картин історії східньої України. Хижацька орда нападала часто, нераз кілька разів у році, на українські землі, що були під Литвою й Польщею, нищила людське добро, людей брала в тяжку неволю. Через те східня Україна сильно підупала і збідніла. Колишній великий, багатий Київ став невеличким містечком, з південної України населення зовсім повтікало, межа українських земель пересунулася на міста: Бар, Браслав, Винницю, Черкаси. Була це величезна втрата для України.

Але найгірше було те, що татарські напади йшли далі, й то не тільки у східній Україні, а й у західній. Польща й Литва, що повинні були боронити цих земель, як боронили їх колись наші князі, не мали на це

сили, з військового погляду вони не були до того добре зорґанізовані. І так не було нізвідки надії на оборону...

Здавалося — Україна пропаде. Була це найтяжча хвилина в цій нашій історії.

Та тимчасом склалася подія, яка вирятувала український народ від повного знищення, вона дала доказ, що здоровий народ, здоровий духом і тілом, не може пропасти, що він усе найде спосіб для свого порятунку.

Цією подією було повстання козаччини.

ПОВСТАННЯ КОЗАЧЧИНИ.

Козаччина повстала на степах, за Дніпровими порогами. Через татарські напади спокійне населення звідсіля позабиралося. Залишилися тільки відважні одиниці, а то ще приходили сюди і з хліборобської України люди, яким обридло було спокійне життя, і які шукали для себе воєнних пригод.

І такі пригоди вони мали тут із татарами. А щоб воєнне ремесло краще провадити, вони лучилися в ватаги, на чолі їх стояли отамани[21]). Цих людей називали — козаками. Назву цю перенято від татар, бо й між татарами були люди, що відділювалися від воєнної орґанізації орди, жили собі вільно на степах, очайдушним життям. Таких людей так і звали козаками.

Але кримська орда не допустила до розросту таких своїх татарських козаків, тимто вони й не дійшли в татар ні до якого значіння. А українські козаки прийшли до сили, бо їх число раз-у-раз більшало. Ці наші козаки сполучувалися у ватаги, нападали на татарські загони, що верталися, понавантажувані награбованим на Україні добром, відбирали його й відбирали й людей, позабираних у неволю. Але вони нападали й на турецькі міста, що були на північному побережжі Чорного моря,

і пограбовували їх. Одне слово — на степах розгорілася постійна партизанська[22]) війна між українською козаччиною й татарами та турками.

Кн. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ. ОСНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ коло 1552. р.

Дуже важною подією для цієї козаччини було оснування Січі. Оснував її український шляхтич Дмитро Вишневецький, що прийшов туди, на степи, і став таким козацьким отаманом.

Наскок козаків. З картини О. Брандта.

Вишневецький хотів усі козацькі ватаги позбирати й піти війною на татар та турків. З цією метою збудував він десь коло 1552. року за порогами Дніпра, на Дніпровім острові Малій Хортиці замок, обвів його земляними валами, частоколом і таким чином створив тут дуже оборонне місце та захист для козаків.

Була це відома в нашій історії Запорозька Січ. Та творець її, Дмитро Вишневецький, вплутавсь опісля у волоські справи й попав туди в неволю. Волохи передали Вишневецького туркам, які його покарали на горло. Про його смерть залишився переказ у народі, який назвав кн. Вишневецького — Байдою.

Основник Запорозької Січі, кн. Дмитро Байда - Вишневецький.

Повстання Запорозької Січі мало велике значіння для дальшого розвитку козаччини, бо тепер ця степова козаччина обєдналася під одним отаманом, що мав осідок у Січі.

У звязку з цим витворилася орґанізація Січі. На чолі Січового Війська стояв кошовий отаман. Вибирали його на Військовій Раді, що складалася з усіх січовиків. Влада кошового була й так велика, а підчас походу то таки була необмежена. А проте в часі миру кошового можна було всяк час на Військовій Раді скинути, бо ця Рада у важних справах мала вирішний голос.

При боці кошового отамана (Січ називали також — „Кошем") була тісніша Рада, що складалася з висланців Військової Ради, або таки з військової старшини. Ця старшина обмірковувала всякі справи й передавала їх під рішення Військової Ради.

Військо поділялося на полки. Полків було часом кілька, а часом і кільканацять. На чолі полків стояли полковники. Кожний полк мав свою хоругву, свого довбиша й сурмача. Полки поділялися на сотні зі

сотниками на чолі, сотні ж ділилися на десятки або курені, а тут уже старшували курінні отамани.

До старшини, що була при кошовім отамані, належали: писар, що завідував військовою канцелярією,

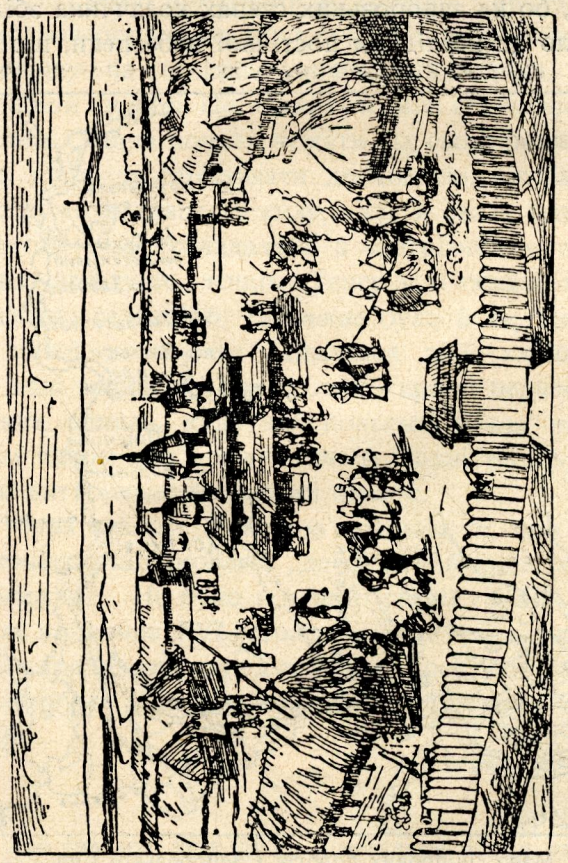

Запорозька Січ.

та осавули, сказати б по-теперішньому — адютанти[26]). При війську був скарб, були табуни коней, були чайки, а то й кораблі, коли вдалося було їх захопити в турків. Козаки мали теж свою артилерію (пушки), якою завідував обозний.

Життя січовиків було дуже просте. Вони жили з полювання та з рибальства. Хліб на Січ привозили з України.

Запорозька Січ приходила до що раз більшого значіння, бо на запорозьких степах козаччина збільшалася. Було це наслідком постійної небезпеки, що йшла

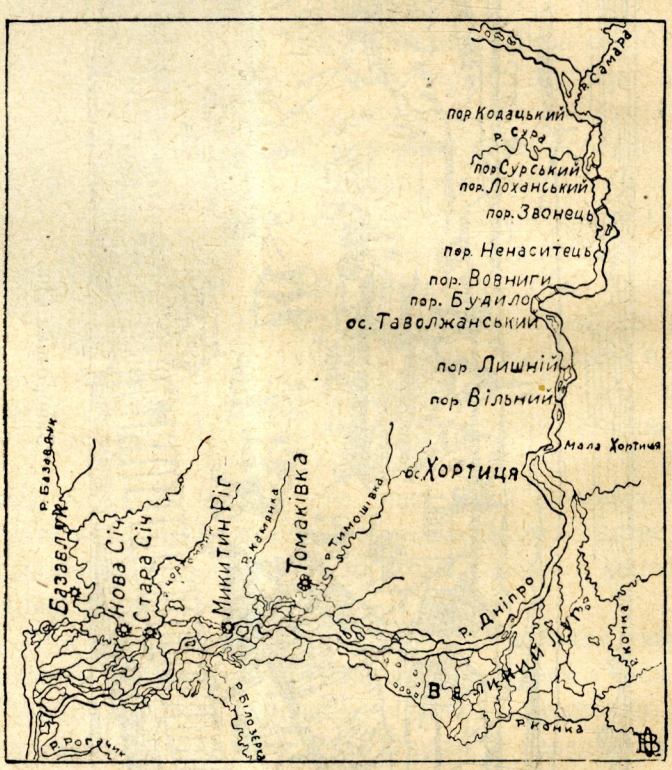

Мапа Дніпрових порогів і Запорозької Січі.

від татар, і раз-у-раз багато людей приставало до козацтва, щоб, не рахуючи ні на кого, самим стати із зброєю в руках у своїй обороні. Та була ще й инша причина цього незвичайного росту: на нього склалися

суспільні обставини, які настали на українських землях.

В 1569. році прийшло до Люблинської Унії між Литвою й Польщею. На основі цієї унії східньо-українські землі прилучили до Польщі. Наслідком цього на українських землях почали заводити панщину. Її ввели спершу на західньо-українських землях, а опісля й у східній Україні. Це викликáло між селянством невдоволення. Селяни почали втікати від своїх панів на українські степи та приставати до козаків. І козаччина не лише дуже вбилася в силу, але й стала тепер инша. Передтим вона складалася з найгрізніших людей, із усяких очайдухів, тощо. Тепер у її складі найшлося переважно селянство. Та важне було й те, що частина цієї нової козаччини займалася далі хліборобством та й далі залишалася у східній Україні недалеко запорозьких земель, куди вже польська влада не сягала. Таким чином між козаччиною й людністю України починав витворюватися тісний звязок.

Отак сталося з нашою країною те, про що каже приповідка, що, мовляв, „де біда найгірша, там поміч найближча". Не було в нашій історії гірших часів, як перша половина XVI. століття. Але ж і в тих тяжких часах український народ найшов спосіб оборонити себе від загину — витворив козаччину й поставив Запорозьку Січ.

*

Це для нас усіх дуже повчальне. Коли читати про оснування Запорозької Січі, то нам стає якось легче на душі, бо бодай цей невеличкий клаптик землі, що належав до Січі, був незалежною українською землею, мав свою українську владу. В тих таких тяжких часах це був здобуток немаловажний.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В XVI. СТОЛІТТІ.

З упадком княжої держави почався занепад і національного життя на Україні. Почали забувати історичну традицію[16]), почало слабнути почуття національної самостійности та самопевности, занепала освіта, письменство, хилилася до упадку й Церква на Україні. Але в XVI. столітті все пішло до кращого, настало національне відродження.

Почалося від того, що на західньо-українських землях подекуди розбудився освітній рух. А на це сильно вплинуло те, що на Україні повстали друкарні, де друкували книжки, призначені для українського громадянства. Книжка стала тепер дешевіша, тимто й освітній рух міг далеко скорше поширитися (спосіб друкувати книжки винайдено в XV. ст. в Німеччині). А поширилася вона передовсім поміж нашою аристократією[12]), нашими панами. Між нею поутворювалися освітні гуртки, що цікавилися освітою.

Кн. Василь Костянтин Острозький.

Було кілька таких гуртків, але найважніший був гурток ув Острозі на Волині, в маєтках князів Острозьких. Тут кн. Василь Костянтин Острозький, найбагатіший пан у цілій Польщі, дуже дбав про освіту. Його заходами повстала в Острозі висока школа, академія, і друкарня. У друкарні друкували книжки. Там надрукували церковно-славянську Біблію, а то й друкували книжки, де була оборона православної віри й календаря православної Церкви.

Таким способом наша аристократія ще раз, і то останній, прислужилася свому народові. Опісля вона збайдужніла до народніх справ і нарешті перейшла в польський табор. Була це велика втрата для України, бо для українського народу пропала велика підпора в його змаганнях. Тимто і в Острозі, по смерти Василя Костянтина Острозького, занепав освітній рух. Автім родина Острозьких у чоловічій лінії вимерла, жіноча ж лінія спольщилася, й великі маєтки родини поперехо-дили в польські руки.

Та са́ме тоді, коли українська аристократія пере-ставала сповняти свої обовязки супроти свого народу, появилася инша суспільна верства, яка взяла націо-нальну справу у свої руки. Тією верствою було — м і-щ а н с т в о, а почин до цього всього дало міщанство міста Л ь в о в а.

Польське панування на українських землях і за-ведення по містах т. зв. німецького права[24]) мало для українського населення по містах дуже некорисні на-слідки. Німецьке право було приспособлене тільки до католиків латинського обряду, тимто воно й давало по містах перевагу сповідникам тієї віри, отже — німцям і полякам. Наслідком цього міста потратили свою давню українськість, тут до переваги прийшли поляки та німці. В їх руках була управа міст, українське міщанство зій-шло на друге місце, воно на кожному кроці відчувало кривду. Та це почуття розбудило в ньому змагання змі-нити цей стан і знову здобути для себе належне йому становище в місті. А що міщани бачили, що найліпший захист для української нації є Церква, то і взяли на-самперед під увагу церковні справи.

Тому то львівські міщани подбали про те, що у Львові настановлено 1539. р. православного єпископа, якого вже довший час тут не було. А потім узялися

орґанізувати саме міщанство у Львові. З тією метою вони зреформували[25]) церковне б р а т с т в о, що було при церкві Успення Пресвятої Богородиці у Львові. Відтепер це братство мало опікуватися не тільки Церквою, а й узагалі боронити своєї віри та обряду, та ще дбати про піднесення з упадку та національне освідомлення українських міщан. Це останнє мали зробити — школа і книжка.

І дійсно львівське братство розвинуло незабаром дуже гарну діяльність. Воно оснувало школу, мало свою друкарню. У цій друкарні почали друкувати потрібні книжки для українського народу. Отак у 1574. р. тут видрукували „Апостол". Була це взагалі перша книжка, друкована у Львові.

На зразок цього братства почали повставати такі братства скрізь по містах України. А це сильно причинилося до розбуду національного духа. На чолі цих братств стояло таки львівське, — воно від царгородського патріярха дістало право опікуватися духовенством і добилося незалежности від єпископа. А це останнє було важне, бо тодішні єпископи кривим оком дивилися на міщан та на їх роботу в Церкві й поза Церквою. Львівське братство назвалося з-грецька Ставропигійським[26]).

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ В 1596. Р.

До часів Ярослава Мудрого Церква на Україні була у звязку з Римом. То щойно в 1054. р., коли наш великий князь помер, грецька Церква відлучилася від Риму, й відтоді й Церква на Україні теж розірвала з Римом звязок.

Були пізніше спроби знову зєднити нашу Церкву з католицькою. Ще король Данило, як знаємо, заклю-

чив був із Римом унію. Удруге ввійшла була наша Церква в унію з Римом після фльорентійського собору у 1439. році, де ціла грецька Церква приняла була тоді унію. На цьому соборі був і київський митрополит Ісидор. Але ні за першим, ні за другим разом унія на Україні не поширилася.

Тепер існову почали підноситися голоси, щоб увести в нас унію, і тепер ця справа мала ліпші вигляди на успіх, бо православна Церква на Україні була у великому занепаді, й якась зміна була конечна. Багато заважило тут і те, що польський король Жигмонт III. був гарячим прихильником унії, а зпоміж польського духовенства — єзуїт і славний проповідник Петро Скарґа. Зпоміж українських владик прихильниками унії були: львівський — Ґедеон Балабан, луцький — Кирило Терлецький, холмський — Денис Збіруйський, турівський — Леонтій Полчицький, та найважніше — київський митрополит Михайло Рагоза й найідейніший[27]) із усіх владик — Іпатій Потій, єпископ володимирський.

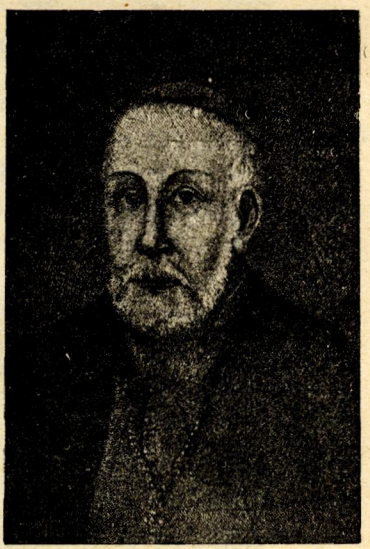

Іпатій Потій.

У 1595. р. Потій і Терлецький виїхали до Риму й там зголосили приступ названих владик до унії. Незабаром 1596. р. відбувся в Бересті собор, і там проголошено унію.

Але унія не здобула переваги на Україні. Біль-

шість духовенства, і взагалі української суспільности, залишилися при православній вірі. Це була велика шкода, бо наслідком цього між українцями (та й білорусами) повстали відтепер два табори, які зараз-таки почали себе взаїмно поборювати. Дійшло навіть до того, що уніятського полоцького архиєпископа Йосафата Кунцевича православні вбили. Католицька Церква всіх обрядів признала його святим.

ПИСЬМЕНСТВО Й МИСТЕЦТВО.

Заведення унії викликало рух і в українському письменстві. Почали появлятися твори, що мали на увазі релігійні справи. Одні з цих творів боронили унію, инші — православіє. Але попри це тут мали вагу і справи національні. Бож деякі твори, як, наприклад, твір „Пересторога", або твори Івана Вишенського, або хочби Мелетія Смотрицького „Плач", були написані в дуже патріотичному дусі й мали вельми корисний вплив на українські освічені верстви. Побіч таких творів, почали в нас писати вертепні драми тай узагалі инші драматичні твори. А хоч усе це не могло рівнятися з творами з княжої доби, то проте своє значіння мало. Хто любив свій народ, тішився й тим, що було, й не шукав чужого письменства. Дуже важне було те, що ці твори були писані мовою, до народньої української мови зближеною. А це було немов би вістуном того, що колись наше письменство вже таки цілком опреться на народній мові.

Найнижча верства, селянство, далі жила тим духовим дорібком, що дала йому княжа доба. Обрядові пісні, перекази, лицарські пісні жили далі в устах народу. Але тепер, побіч цих пісень, зявляються нові твори усної словесности, так звані невольничі

пісні та й іще инші, звязані з подіями, які відбувалися на степах.

Церква львівського Успенського Братства.

Вище, ніж письменство, стояло на Україні пластичне мистецтво[28]). Українське громадянство любу-

валося тоді в мистецтві, тимто тоді спроваджували навіть славних мистців-італійців, аби лише мати в себе гарні мистецькі твори. І справді на західньо-українських землях повстало в XVI. ст. кілька таких дуже цінних творів. До них належить Трисвятительська каплиця при Успенській церкві у Львові та Успенська церква з гарною вежею. Побіч камяного церковного будівництва, розвивалося й деревяне будівництво.

Добре стояло тоді й малярство, що було продовженням давнього українсько-візантійського малярства, хоч і сюди передіставалися впливи тодішнього малярства із Заходу. Дуже цінним твором українсько-візантійського малярства є іконостас у церкві св. Пятниць у Львові, намальований українськими малярами в XVI. столітті. Одне слово — західньо-українські землі жили своїм життям (не рахуючи аристократії, яка відпала від свого народу), вони мали внутрішню силу, щоб опертися чужим впливам.

Далеко гірше з цього погляду було духове життя східньої України. Тільки ж там не було такої небезпеки, щоб підпасти під чужі впливи, як це могло бути в західньо-українських землях. Автім там настали такі політичні події, що в дальшому розвитку України поставили східню Україну на першому місці.

ВІЙНА КОЗАЧЧИНИ З ПОЛЬЩЕЮ (1590—1596).

Відколи Запорозька Січ почала поповнятися, і то таки сильно, еміґрантами-селянами з України, які втікали від панщини, відтоді відразу виринуло питання, як укладуться відносини між Запорозькою Січчю та польською владою на українських землях. Бо для панів-дідичів не могло бути байдуже, що їх піддані знаходять для себе захист у Січі, а то й, залишаючись на місці,

орґанізуються на козацький лад і не хочуть признавати нових порядків.

Очевидячки, що й польській державній владі не могли бути ці справи байдужі. Тимто вона рішила запобігти всьому цьому так, що мала утворити реєстрове козацьке військо, — 6000 людей, зложене з покозачілих селян. Це військо мало діставати від уряду платні, але з обовязком — стерегти польського ладу на Україні. Хто в реєстер не попав, того мали роззброїти, і він мусів повертатися знов у підданство. Але цього не вдалося якслід зробити, і завинила тут таки сама польська влада. Правда, реєстрових козаків зорґанізували, — але їм не виплачували платні. Тимто реєстровці пішли знову на „нелеґальний[29]) шлях" і знову зійшлися з нереєстровими козаками.

Реєстровий козак.

З усього стало ясно, що без збройної сутички не обійдеться. І так воно і сталося. Спершу прийшло до боротьби між козаками й маґнатом[30]) славного українського роду — Янушем князем Острозьким тай иншими панами. На чолі козаків станув 1590. р. Кришторф Косинський. Він нападав на панські маєтности та пограбовував їх. Тоді маґнати зібрали військо й побили Косинського, і він сам згинув у цій боротьбі.

Але це не приборкало козаччини. Вона далі роз-

вивалася. Україна дуже „покозачіла" так, що, побіч Запорозької Січі, повстала окрема козаччина на погряниччі Браславському й Волинському, під проводом Северина Наливайка. Наливайківці, з одного боку,

Запорозький табор.

січовики, з другого, почали опановувати частини південної України, грабувати панські маєтки, а то і з добувати міста. Це приневолило польський уряд вислати військо під проводом Станислава Жолкевського. Під Лубнями дійшло 1596. р. до битви, яка покінчилася прогрою наливайківців і січовиків. До того між наливайківцями й січовиками не було згоди, й перед самою битвою козаки видали Наливайка Жолкевському.

КОЗАЦЬКІ НАПАДИ НА ТУРЕЦЬКІ ЗЕМЛІ.

Битва під Лубнями сильно ослабила Запорозьку Січ і ту козаччину, що поширилася була на хліборобській Україні. Але незабаром усе змінилося на краще. Бо ж Польща заплуталася була у війну спершу із Швецією, опісля з Москвою, й не то що не могла викори-

стати своєї перемоги над козаками, а ще й потребувала цієї козаччини у своїх війнах. Тимто хліборобська Україна знову покозачіла, й Запорозька Січ прийшла до сили.

Козаки на своїх чайках на морі.

З початком XVII. століття Запорозька Січ використала цю свою силу в нападах на турецькі землі. Січовики на своїх чайках відбували походи по Чорному морі, нападали на турецькі міста, що лежали на побережжі цього моря. Таких походів у кількох роках відбулося кільканацять. А ці походи, в яких козаки

визволяли християн, що їх забирали були турки в неволю, придбали їм велику славу, — вони стали відомі в цілій Европі. А для Европи це було щось надзвичайне, бо ж Туреччина була тоді така могутна, що сусідні з Туреччиною европейські держави не могли собі з нею дати ради.

ВІЙНА КОЗАЧЧИНИ Й ПОЛЬЩІ З ТУРЕЧЧИНОЮ в 1621. р.

Безнастанні напади козаків на турецькі міста дуже роздратували Туреччину. Її гнів повернувся не тільки на козаків, а й на Польщу. Бо Туреччина вимагала від Польщі, щоб вона не допускала до козацьких походів, а козаків уважали в Туреччині за підданців Польщі. Тимто вже в 1620. р. турки подалися з військом на Польщу й побили слабі польські війська під Цецорою. Після цієї перемоги турецький султан рішив відбути великий воєнний похід, щоб розбити Польщу та знищити козаччину.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

У цій грізній хвилині польська влада звернулася до козаків по поміч. Петро Конашевич-Сагайдачний, старший козаків із хліборобської України, згодився дати поміч, але передтим хотів добитись деяких уступок для українських бажань. Та січовики, під проводом кошового Бородавки, не че-

каючи вислідів переговорів із Польщею, самі пішли їй на поміч. Це приневолило й Конашевича піти з допомогою. Тим більше, що 300-тисячна турецька армія вже

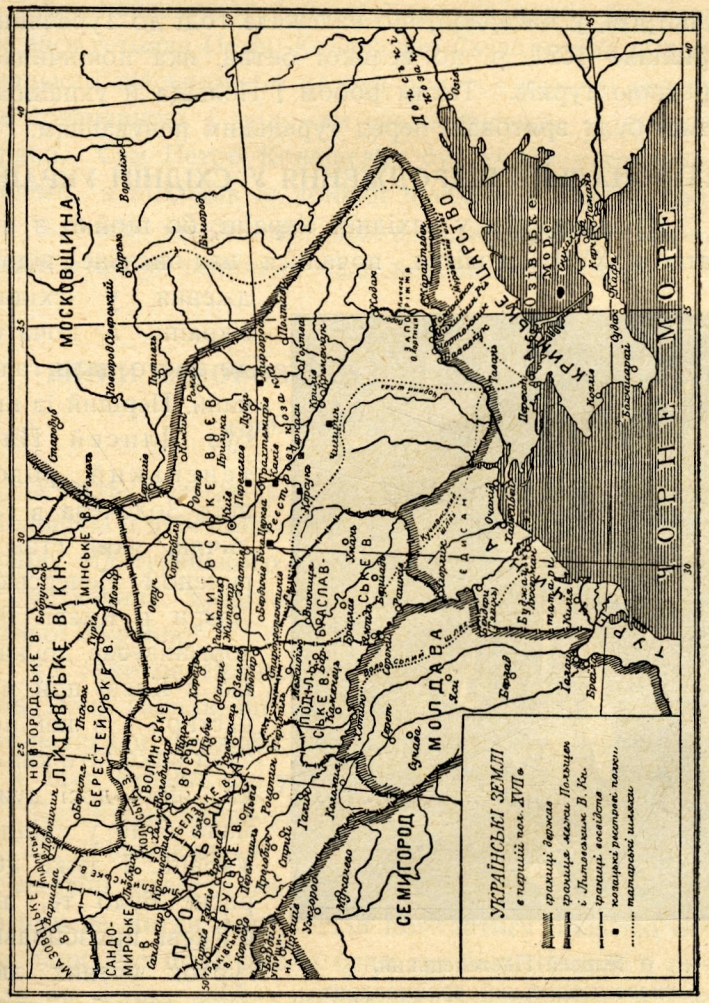

була вирушила на Польщу й на тодішню козацьку Україну. Козацька армія, під проводом Петра Конаше-

вича, якого тимчасом обрали гетьманом Січі, налічувала 40.000 людей. Польське військо мало 35.000, з них яких 10.000 козаків. Таким чином у цім українсько-польськім війську головна сила були — козаки. Під Хотином над Дністром, у Басарабії, що належала тоді до Туреччини, прийшло 1621. р. до великої битви, яка покінчилася програю турків. Таким робом і Польща й українські землі були врятовані перед турецьким пануванням.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ У СХІДНІЙ УКРАЇНІ.

Пізніше, ніж у західній Україні, бо щойно з початком XVII. століття, почалося національне відродження у східній Україні. А початок до нього дали галичани. Перший із них був Ялисей Плетенецький, родом зпід Золочева в Галичині, який став ігуменом Печерської Лаври в Києві. Він зорганізував друкарню в Києві при манастирі, і з неї почали виходити книжки, яких досі дуже мало було у східній Україні. І дуже корисне було те, що в Києві призбирався гурток учених людей, що їх сюди спроваджував із Галичини Плетенецький. Тоді (1615) основано і братство в Києві на зразок західньо-україн-

Ялисей Плетенецький,
києво-печерський архимандрит.

ських братств. При братстві були школи. У братстві зібрався спершу тільки гурток людей Плетенецького, але опісля приступило до нього багато з міщан і української шляхти.

Але найважніше було те, що до цього братства вписався гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний із усім козацьким військом. Бо це був початок тісного звязку між козаччиною і свідомим громадянством у східній Україні. Сам Петро Конашевич був учнем острозької академії, а походив із дрібної шляхти в Самбірщині.

З цього ми бачимо, що в національному відродженні України галичани мали вельми велику вагу.

ВІЙНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З ПОЛЬЩЕЮ

в рр. 1625. і 1630.

Участь козаків у війні з Туреччиною у спілці з Польщею й перемога під Хотином не тільки врятувала Україну від турецького панування, але викликала й те, що козаччина дуже поширилася поміж селянством східньої України.

Та са́ме це сильно затривожило польських політиків. Вони бачили, що на Україні твориться щось, що вони називали „держава в державі". Але ж тут заважили й інші справи, що теж мали своє значіння.

Козаччина нераз уже придалася Польщі в її війнах, але її існування не допускало до того, щоб у східній Україні завести як-слід панщизняну господарку. А з цим не могли й не хотіли погодитися польські великі пани, що подіставали були тут великі землі й розвели на велику міру хліборобську господарку. А так узагалі треба знати, що са́ме тоді ціни збіжжя пішли

сильно вгору. І са́ме ці пани-маґнати сильно натискали на польський уряд і нарешті добилися того, що уряд рішив геть-чисто знищити козацтво.

В 1625. р. на східню Україну вирушив несподівано польський полководець Конєцпольський і побив січовиків, які вийшли проти нього під проводом Жмайла. Правда, Польща не могла використати своєї перемоги, бо була са́ме занята війною із Швецією, але все ж між козаками хліборобської України прокинулася зневіра у власні сили й повстала охота ввійти в порозуміння з Польщею. Знову до значіння прийшли реєстровці. Дійшло до того, що гетьман реєстрових козаків Грицько Чорний, настановлений поляками, збройно виступив проти Запорозької Січі.

Та січовики вбили Чорного й під проводом Тараса Федоровича, прозваного „Трясилом", подалися на східню Україну й опанували її. А вирішне було тут те, що все українське громадянство поставилося прихильно до Запорозької Січі. Воно бачило, що в тій боротьбі, яку зчинила Січ, мають вагу не тільки інтереси самої Січі, а й інтереси українського народу. Такий настрій української суспільности затривожив Польщу, й вона пішла на уступки. Число реєстрових козаків збільшили на 8.000, а могло їх бути й більше. Поробили уступки і православним, як зараз побачимо, і тим способом дальша війна припинилася.

Все це використали українські посли в польському соймі й добилися того, що в 1632. р. православним признали три єпископства: львівське, перемиське й луцьке, а київську митрополію поділили між православних і уніятів. Можна було сподіватись, що за цими уступками підуть і инші, але перешкодили цьому польські маґнати із східньої України.

ВІЙНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З ПОЛЬЩЕЮ (1637—1638).

Ці маґнати все стояли на тому, що з козаччиною треба поступити рішуче, а щоб її винищити у хліборобській Україні, то треба — знищити Запорозьку Січ. Польський уряд, що рахувався з тодішніми обставинами й почав був робити деякі уступки українській суспільности, під натиском цих маґнатів, таки змінив свою політику, пішов на руку панам і рішився перевести в життя думку маґнатів — знищити Запорозьку Січ.

Коло Кодацького порога Дніпра вибудували фортецю-замок, з метою — не пускати ні людей, ні харчів на Запорозьку Січ. Це був би, очевидячки, смертельний удар для Січі, тимто козацький гетьман Іван Сулима напав на замок і до нащаду його зруйнував. А незабаром опісля вирушили на хліборобську Україну запорожці під проводом Павлюка-Бута. Під Кумейками прийшло до битви, в якій польські війська перемогли. І тепер у Польщі вирішили із Запорозькою Січчю покінчити. Не помогло те, що Яцко Острянин і таксамо його наслідник Дмитро Гуня вирушили ще раз із Січі проти польських військ. Обох їх 1638. р. побито, й польські війська, з допомогою реєстрових козаків, заволоділи Січчю.

Це був тріюмф[31]) польської зброї. Ніколи ще, ні передтим, ні потім, польське панування не сягало так далеко на схід. Український народ не мав ні одного клаптика землі, де він був би незалежний.

УКРАЇНА ПІД ПОЛЬСЬКИМ ПАНУВАННЯМ від 1638. до 1648. р.

Погром Запорозької Січі в 1638. році викликав велику пригнобу в українському громадянстві. І видко її було навіть у тих суспільних верств, які ніколи й не

думали відриватися від Польщі, а бажали тільки добитися в ній своїх прав. Було це українське духовенство, українська середня й дрібна шляхта та міщанство.

Вони бачили, що, наслідком погрому Січі, утрачено єдину підпору у змаганнях. Взагалі ці три суспільні верстви давніше ставилися байдуже, а то й неприхильно до козаччини. Вони вважали козаків за витвір степу, здібний тільки руйнувати суспільний лад, і то із шкодою для них, — для цих трьох суспільних верстов.

Та від часів Сагайдачного вони почали прихильніше ставитися до козаччини. Вони бачили, що козаччина стає окремою суспільною верствою, що ця верства, здобувши для себе привілеї, могла б, побіч них, побіч дотеперішніх трьох верстов, існувати собі на Україні й не робити суспільного перевороту. А її збройна сила могла б стати в допомозі їм, цим трьом верствам, у їх змаганнях до осягнення їх бажання в ділянці: церковній, політичній і національній. Становище ж цих верстов з дня на день гіршало, чим далі, тим ставало тяжче.

Відрадне ще було тільки те, що між православними й уніятами не було вже таких гострих суперечок, не було тої тяжкої борні, як це воно було до 1632. р., до часу віднови православної гієрархії[32]). Але православне й уніятське духовенство не було вдоволене з того, що не могло в польській державі добитися рівноправности з духовенством латинським.

Ще більш невдоволена була українська шляхта. Вона бачила перед собою польську аристократію, що мала на українських землях великі земельні маєтки, а сама вона не то що не мала таких маєтків, а втратила і своє політичне значіння. Її не пускали до урядів, віра її не була з латинською рівноправна, а в торговлі збіжжям вона мусіла витримувати сильне суперництво з польськими маґнатами. Все це настроювало її непри-

хильно до того суспільно-політичного ладу, який на українських землях заведено.

Подібно було воно і з українським міщанством. Міста в Польщі були взагалі упосліджені, і то через політику польської шляхти, яка довела міщан до великих обмежень у їх торговлі. А ще гірше було становище українських міщан, бо вони не мали навіть тої волі рухів, яку мали міщани-католики. Так було воно особливо в західніх землях. До того прилучилася ще й жидівська конкуренція (суперництво), бо жиди, завдяки своїй здібности до торговлі, встигли були захопити її по містах у свої руки. Нічого казати, що й міщани очікували якоїсь зміни на краще й покладали свої надії на Запорозьку Січ.

Та коли ці три суспільні верстви, хоч невдоволені, й не думали відриватися від Польщі, то селянство ставилося явно вороже і до панів-дідичів, що заводили панщину, і до самої держави, яка панщизняний лад установила. Воно кожної хвилини було готове взяти участь у боротьбі козаків чи з магнатами, чи взагалі з Польщею. І, не вважаючи на погром Січі 1638. р., селянство далі годувало в серці бажання силою здобути зміну свого становища.

Це був уже революційний настрій. У повітрі висіла соціяльна (суспільна) революція[33]). Це все бачили й деякі польські політики. Канцлер[128]) Юрій Осолінський і сам король Володислав IV. задумували війну Польщі з Туреччиною й до тої війни хотіли вжити козаків, щоб відвернути їх увагу від українських справ. Але ж той задум виконати не вдалося.

А тимчасом надійшов 1648. рік.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1648—1657).

Війна з Польщею 1648. р.

Безпосередньою спонукою до великого перевороту, що настав на українських землях 1648. р., було покривдження чигиринського козацького сотника Богдана Хмельницького, котрому староста Чаплінський забрав був хутір Суботів. Коли Хмельницькому не лише не віддали його хутора, але противники загрожували його життю, він утік на Запорожжя. Тут він рішив зорґанізувати збройну силу, щоб із нею почати з Польщею війну. Опанувавши з початком 1648. р. Січ, Богдан Хмельницький увійшов у порозуміння з Кримською Ордою. Так склався козацько-татарський союз. Так гетьман забезпечився від того небезпечного сусіда, що ставав його союзником, і зараз вирушив на польські війська, що са́ме мали думку податися на Запорожжя.

Над Жовтими Водами й під Корсунем прийшло 1648. р. до боїв, і тут польські війська гетьчисто розбито. Це була незвичайна подія, бо досі поляки все ламали козацькі сили. Вона мала такий наслідок, що Хмельницький відразу став паном цілої східньої України. Та найгірше для поляків було те, що заразтаки вибухло селянське повстання, й селяни повиганяли із східньої України панів-дідичів та їх арендарів-жидів.

Тепер Хмельницький, разом із татарами, подався далі. Під Пилявцями прийшло до нової битви, яка покінчилась утечею польських військ із поля бою. Хмельницький мав вільний шлях на Львів. У західніх землях, особливо в Галичині, вибухло повстання, де, крім селянства, повстали й міщани деяких міст і збідніла українська шляхта. Хмельницький пішов на Львів, обложив його, приневолив місто скласти гро-

шевий окуп, а звідтіль пішов іще під Замостя. Та на цьому покінчився похід Хмельницького. Він завернувсь у східню Україну і з початком 1649. р. вїхав тріюмфально[31]) до Києва.

Воно може видатися дивним, що Хмельницький не пішов далі углиб Польщі, що перервав той такий щасливий похід. Можна було сподіватись, що він зовсім таки розвалить Польщу, й війна закінчиться. Але Хмельницький цього не зробив, і мав для цього важні причини.

Гетьман Богдан Хмельницький; ритовина з XVII. ст., виконана тогочасним голяндським майстром Вавмансом; під ритовиною був латинський підпис Б. Хмельницького із гербом Великого Гетьмана.

Найважніша причина була та, що Хмельницький тоді ще не вірив, що можна буде збудувати незалежну українську державу. Він не знав, чи може мати за собою всі українські верстви, бо із самим селянством та козацтвом годі було зважуватися на таке велике діло. Козацтво було би вдоволене, коли б було дістало в польській державі привілеї, які зрівнювали б його із шляхтою. Тимто воно схилялося до того, щоб за такі уступки з Польщею погодитися. Із селянством справа взагалі не така була легка. Цілу масу селянства приняти в козацтво не можна було, тимто можна було сподіватися, що після того, як Польща буде розбита, селянство стане всупір до козацтва, а тоді, за-

місць української держави настане — заколот. Ось де була головна причина відвороту Хмельницького.

Але були ще инші причини. Хоч Польща цією війною була дуже ослаблена, то все ж сил її не можна було собі легковажити. Загрожена у своїх корінних краях,

Вїзд гетьмана Богдана Хмельницького до Киева з поч. 1649. р.: на порозі Софійської церкви витає і благословить гетьмана митрополит Сильвестер Косів (малюнок М. Івасюка).

вона могла найти в собі досить сили, щоб відбити удар. Це й показала вона дійсно опісля в війні з Україною та із Швецією. А тоді всі воєнні успіхи Хмельницького могли цілком пропасти. Автім татарський союзник був дуже вже непевний. Та й сусіди, Молдавія й передовсім Москва, могли теж умішатись у війну на некористь України. Все це й було причиною, чому Хмельницький уважав за конечне покищо перервати дальший похід на Польщу.

Бо ж не треба забувати, що й українське громадянство було таки заскочене великими перемогами геть-

мана. Тяжке становище в часі 1638—1648. р. мало такий вплив, що взагалі мало хто мав віру в те, що може бути легче. Того, що могутна держава, якою була Польща, може потерпіти такі невдачі, мало хто сподівався. А про те, що можна її, навіть після цих усіх перемог, розбити — ніхто й не думав.

Усі ці настрої, всі ці думки Хмельницькому були відомі, і з усім цим йому треба було рахуватися. І сам він тоді ще й не думав і не хотів повного розриву з Польщею.

*

Дальша війна з Польщею 1649. р.

Вертаючись на Україну, Хмельницький мав надію, що з Польщею прийде до миру. Новий король, Ян Казимир, за якого подав при виборі і Хмельницький свій голос, обіцяв зробити з ним злагоду. Перепон щодо злагоди можна було сподіватися від маґнатів („короленят", як їх тоді звали), що мали свої посілости на Україні. І це дійсно так і сталося. Вже дуже незабаром показалося, що до згоди таки не прийде, і гетьман ізнову вирушив із татарами на Польщу. Поляки замкнулися у збаразькому замку, й гетьман почав там облогу. Тимчасом на підмогу своїм прийшов із військом Ян Казимир, а тоді гетьман звернувся проти короля. Під З б о р о в о м прийшло в 1649. році до битви. Польське військо було окружене козаками й татарами, й певне було б геть-чисто розбите, та в вирішній хвилині зрадили татари. Вони відступили від дальшої битви й погодилися з королем. Це і приневолило гетьмана теж увійти в переговори, які й покінчилися так званою З б о р і в с ь к о ю у м о в о ю.

На підставі Зборівської умови мала існувати автономна[34]) Україна, зложена з трьох воєвідств: київського

чернигівського та браславського. В цій автономній Україні мало бути: 1) 40.000 українського війська; 2) на чолі війська мав стояти вибраний козаками гетьман, якому мав належати Чигирин; 3) урядовцями могли бути, побіч козаків, тільки православні шляхтичі; 4) жиди не мали права пробувати в автономній Україні; 5) київ-

„Дари в Чигирині": чужоземні посли в Богдана Хмельницького (малюнок Т. Шевченка).

ський митрополит мав засідати в сенаті; та ще були й инші справи, що мали менше значіння.

Така умова, зроблена з конечности, не могла, очевидячки, вдоволити ні гетьмана, ні взагалі українську суспільність. Україну обмежили тільки на три воєвідства, решта ж мала залишатися під Польщею на далі. І це власне була одна з найтемніших сторін цієї умови, вона й викликала велике невдоволення. Козацтво було невдоволене з того, що число його було обмежене. Та

найбільше невдоволене було селянство — про його долю в умові не було і згадки. Та бо й Польща була невдоволена з цієї умови. Вона ж не могла погодитися з тим, що повстала автономна Україна. То так і видко було, що війна почнеться наново. Це бачили обидві сторони, й обидві готовилися до нової війни. До збройної розправи прийшло 1651. р. під Берестечком. Татари й тут гетьмана зрадили, й наслідком цього українське військо побито.

Тоді гетьман знову мусів зробити в Білій Церкві умову, та й то некориснішу від Зборівської. Автономну Україну обмежили тільки на київське воєвідство, де мало стояти всього 20.000 козаків. Але ця умова залишилася тільки на папері. Війна відновилася, а викликала її Польща.

Пішло з того, що гетьман задумав був одружити свого сина Тимоша з донькою молдавського господаря[35]). Таким чином мало прийти до тісного звязку між Україною й Молдавією, а це мало б бути для України підпорою в дальшій її війні з Польщею. В Польщі це зараз порозуміли, тимто проти українських військ вислали свої війська. Під Батогом 1652. р. прийшло до битви, де ще раз зайснів воєнний ґеній[36]) гетьмана. Польські війська розбито, знищено, сам полководець Каліновський у бою згинув. Ця вигра уможливила Тимошеві похід до Молдавії, де він і одружився з господаревою донькою. Але тут Хмельницькому не пощастило, бо незабаром опісля Тиміш згинув у боротьбі підчас облоги міста Сучави семигородським та волоським воєводою. А з Польщею теж покищо перервалася війна, бо тимчасом гетьманові вдалося заключити союз із Москвою. Це змінило ціле політичне становище, бо на ґвиді стояла тепер війна України з Польщею у спілці з Москвою.

*

Союз України з Москвою 1654. р.

Ще 1649. р., перед зборівською битвою, гетьман почав був переговори з Москвою з тим, щоб її втягнути до війни з Польщею. Але Москва не хотіла розривати миру з Польщею. Та й Україні союз із Москвою не був іще тоді конче потрібний. Але тепер становище стало инше. Війна між Україною й Польщею протягалася й не давала ще остаточного висліду. А тимчасом Україні ставало гірше, бо Кримська Орда, що й так не раз уже зраджувала гетьмана, стала тепер таки зовсім по боці Польщі. Отже Україна могла тепер найтися у війні на два боки — з Польщею та Кримською Ордою. А цьому треба було якось зарадити, і єдиною противагою союзу польсько-татарського міг бути союз українсько-московський.

І гетьманові вдалося тепер дійти до такого союзу з Москвою. Тільки ж Москва використала тяжке становище України, поставила тяжкі умови для союзу, і їх Україна з конечности мусіла приняти. До таких умов належало, що: 1) Україна мала признавати царя своїм зверхником; 2) цар мав затверджувати гетьмана, якого вибирали козаки; 3) цар мав мати в Києві й у Чернигові своїх воєвод і 4) цар мав право збирати данину з маєтків: давніх королівських, панських і з маєтків, що колись належали латинській Церкві.

Ці точки були тяжким порушенням незалежности України, але вони були водночас остаточним розривом усякої спілки України з Польщею. А проте гетьман таки виміг на Москві, що вона згодилася на такі точки умови: 1) на чолі України стоїть гетьман, якого вибирає козацьке військо; 2) гетьман може приймати посольства від чужих держав; 3) козацького війська має бути 60.000; 4) виборні козацькі суди й виборні міські уряди

мають далі вільно існувати; 5) права й вільности всякого стану людей на Україні не можуть бути порушені.

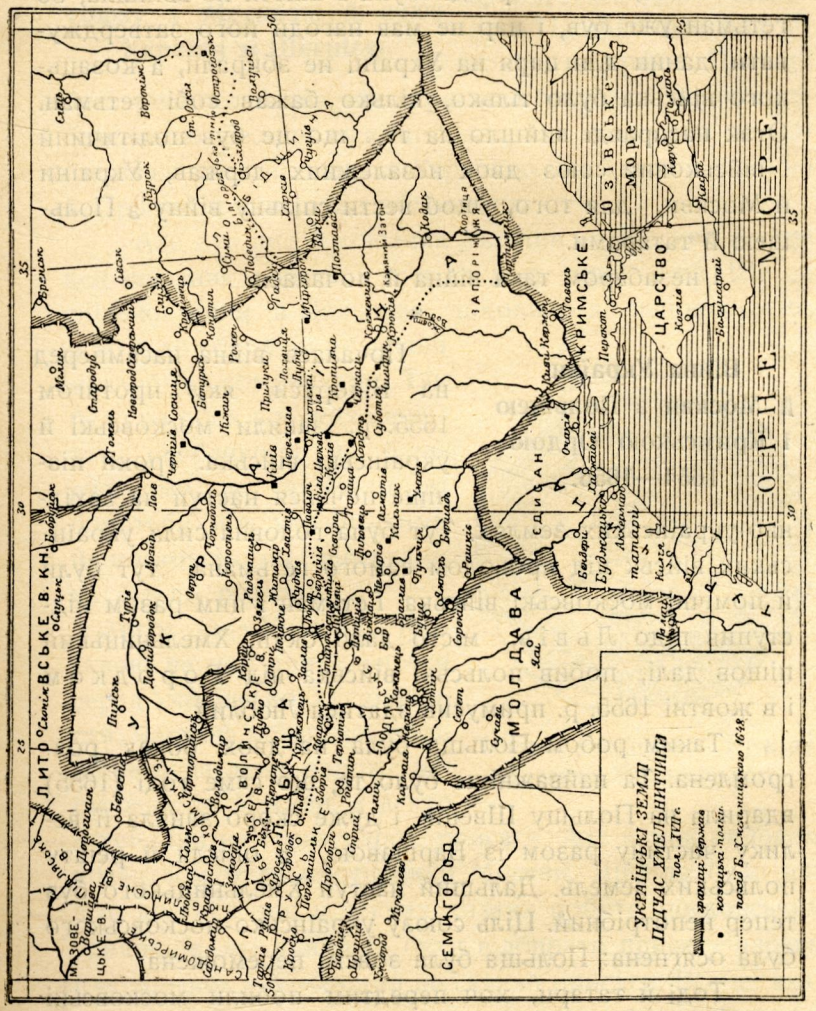

Всі ці точки умови між Україною й Москвою прийнято в березні 1654. р. в Москві, а проголошено їх

у Переяславі, й від того цю умову названо Переяславською. Ця умова мала започати злуку України з Москвою, але насправді злука в життя не ввійшла, бо гетьман уже був, і цар не мав нагоди його затверджувати, данин для царя на Україні не збирали, а козацького війська було тілько, кілько бажав собі гетьман. Отак насправді вийшло на те, що це був політичний і військовий союз двох незалежних держав, України й Москви, для того, щоб вести спільну війну з Польщею й татарами.

І незабаром така війна й почалася.

*

Війна України й Москви з Польщею і Кримською Ордою 1654—1655.

Почалася війна насамперед на Білоруси, яку протягом 1655. р. заняли московські й українські війська. Трохи пізніше почався наступ на західньо-українських землях. Тут була головна сила українських військ під проводом самого гетьмана, тут були й помічні московські війська. Гетьман і цим разом підступив підо Львів, місто дало окуп, Хмельницький пішов далі, побив польські війська під Городком і в жовтні 1655. р. примусив здатися Люблин.

Таким робом Польща була на двох боках розгромлена. Та найважніше було те, що са́ме тоді (1655) вдарила на Польщу Швеція, і дуже скоро заняла її велику частину разом із Варшавою, а опісля й решту польських земель. Дальший наступ Хмельницького був тепер непотрібний. Ціль союзу українсько-московського була осягнена: Польща була зовсім переможена.

Тоді й татари, хоч передтим побили московські війська під Охматовом, не мали на Україні що робити — вони уступили перед перевагою Б. Хмельницького з України.

Україна на вершку могутности (1655—1657), зірвання союзу з Москвою й союз України зі Швецією.

Наслідком цих подій у Польщі становище України геть-чисто змінилося, і змінилося для України на краще. Польща була така ослаблена, що перестала бути для України небезпечною. Залишалася ще Орда, але вона сама не могла зважитися на війну з Україною. Та й між Україною й Ордою прийшло до зближення.

Але був іще й союзник України — Москва. І са́ме цей союзник ставав із дня на день прикріший. Ще за спільної війни з Польщею доходило до непорозумінь, а то й до збройної розправи між обома союзниками. Так було на обох воєнних фронтах, особливо ж на білоруському, де прийшло до боротьби між українськими й московськими військами на більші розміри.

Печатка української держави Богдана Хмельницького.

Автім союз України з Москвою не мав прихильности серед української суспільности. Частина козацької старшини була дуже вороже настроєна до Москви, а дехто з неї таки не склав цареві присяги. Але й між рядовим козацтвом були противники Москви. Дійшло було навіть до того, що в деяких полках побито московських урядовців, які прийшли були відбирати присягу цареві. І українське духовенство не склало присяги. Все це вказувало на те, що про дальшу спілку України з Москвою не може бути мови. Та й ця дальша спілка тепер Україні не була потрібна. Це бачив дуже добре сам гетьман. Та

він усе був тієї думки, що союз із Москвою тільки хвилинна конечність, що той союз при першій нагоді треба буде розірвати.

І така нагода настала тоді, коли Швеція побила Польщу й цим виявила свою силу. Гетьман як-стій рішивсь увійти в порозуміння з цією силою, бо Швеція могла стати дуже добрим союзником і проти Польщі і проти Москви. До того ж вона не могла ніколи стати небезпечною для України. Отож Хмельницький почав із Швецією переговори вже тоді, як разом із Москвою ішов походом на Польщу. Переговори йшли добре. Дійшло до того, що укладено великий плян поділу Польщі: Україна мала дістати всі українські землі, Швеція — північну Польщу, Бранденбургія-Прусія — західні польські землі, з Литви мала повстати самостійна держава, а решту Польщі, себто південну з Краковом, мав дістати семигородський князь із титулом[10]) польського короля.

Цей плян сильно загрожував Польщі. Але й Москва боялася Швеції, звязаної з Україною, тимто між Польщею й Москвою прийшло не тільки до миру, але й до союзу (1656). Таким чином союз України з Москвою протривав кільканацять місяців, і Україна стала зовсім самостійною і супроти Польщі і супроти Москви. Це була вже зовсім незалежна українська держава! Чигирин, осідок гетьманської влади, став осередком цілої політики у східній Европі. Всі боялися могутного гетьмана, дослухувалися до кожного його слова, що могло перемінитися у грізне діло.

Хмельницький насправді хотів перевести задуманий плян, уже вислав був військо на допомогу семигородському князеві, що йшов на Польщу, але тимчасом сталося велике нещастя: 27. липня 1657. р. гетьман на-

гло помер. А тимчасом настали несподівані події, що ввесь цей плян перевернули.

*

Богдан Хмельницький це — найбільший наш гетьман. Можна де-не-де прочитати, що він змагав до зєднинення України з Москвою. Таким виставляють його москалі, або ті, що тягнули руку за Москву. Та така думка — це найбільша кривда для памяті Великого Гетьмана. Не можна також уважати Богдана Хмельницького за суспільного революціонера, бо ж він суспільного перевороту собі не бажав, а збудував українську державу, на українській підставі, на зразок инших тодішніх европейських держав.

*

Наш найбільший поет Тарас Шевченко висказує у деяких своїх творах, таких, як „Розрита Могила", „Суботів" і ин., свій глибокий жаль із приводу того, що Богдан Хмельницький (у поета—„нерозумний син") сполучився з Москвою та тим „занапастив убогу сироту-Україну". Вийшло це з того, що історики часів Шевченка (та й ще й опісля), й то не тільки московські, але й українські, зясовували справу так, начебто гетьман насправді мав думку на-все злучити Україну з Москвою. Так довго думали і так довго оцінювали Переяславську умову, за яку Шевченко все життя відказував на Хмельницького.

Але ж у новіших часах стало вже відомо, що Богдан Хмельницький ніколи не мав такої думки, що його звязок із Москвою 1654. р. був хвилинним політичним і військовим союзом, що союз той він склав для того, щоб дальше могти вести війну з Польщею. Так уже тепер на нього дивиться наша історія.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ (1657—1659).

Вибір гетьмана. Ще за життя Богдана Хмельницького на гетьмана обрано малолітнього гетьманового сина, Юрія. Але зараз-таки по смерти гетьмана козацька старшина змінила свою попередню постанову й вибрала гетьманом Івана Виговського. За те Іван Виговський зобовязався не управляти державою без козацької старшини. Таким чином козацька аристократія запевнила собі значіння в державі. За Богдана Хмельницького так не було: всі державні справи рішав сам гетьман. А проте, щоб нового гетьмана визнало козацтво, скликано до Корсуня козацький сойм, зложений із козацької старшини та з висланців від полків, і той сойм признав Івана Виговського гетьманом.

Гетьман Іван Виговський.

*

Позакраєва політика. Новий гетьман ішов у позакраєвій політиці тим самим шляхом, що й Богдан Хмельницький: він держався Швеції й остаточно заключив із нею у жовтні 1657. р. тісний союз. Важніші точки цього союзу були такі: 1) Україна буде допомагати Швеції в усякій війні з вийнятком війни з Москвою; 2) Швеція визнає Україну незалежною державою; 3) всі українські землі, що були під Поль-

щею, мають бути прилучені до України. Цей союз подавав великі надії, але вони не здійснилися, бо політичне становище тимчасом сильно змінилося. Польща зірвала повстання проти Швеції, і шведські війська мусіли покинути Польщу. Таким робом не тільки не вдався плян поділу Польщі, але й Україна, утративши шведського союзника, залишилася сама перед Польщею, Москвою й Ордою. Треба було швидко щось діяти, щоб не наразити держави на війну з трьох боків. І великим успіхом політики Виговського було те, що прийшло до порозуміння й навіть до союзу з Ордою. Цей союз був тим більше потрібний, що в самій Україні прийшло до дуже грізних заворушень.

*

Політично-суспільний лад української козацької держави.

Українська держава, збудована Богданом Хмельницьким, спиралася на такий суспільний лад, що й инші тодішні европейські держави. Отже на верху була верства великих земельних власників — козацька старшина, себто т. зв. земельна аристократія. За нею було рядове козацтво і дрібна шляхта, які мали менші земельні посілости й відповідали дрібній шляхті в инших народів. Велику земельну власність мала й Церква. А так було ще міщанство й нарешті — селянство.

Кожна з цих верстов мала инші права й обовязки в державі. Козацтво мало обовязок нести військову службу, але мало теж і найбільші права. Козаки мали право брати участь у Ґенеральній Раді, тільки козаки могли бути державними урядовцями. Та ще більші права мала козацька аристократія, бо вона брала участь у Старшинській Раді, а вона звичайно вирішала всі державні справи. Міщанство складало оплати і в більших містах мало самоуправу. Доля селянства в українській

державі покращала, але воно таки було обовязане до деяких повинностей супроти пана-дідича, яким тепер, на місце польського маґната, став український козак-аристократ.

Коли дивитися тепер на такий суспільний лад, то вражає він тим, що мешканці української держави не мали рівних прав, як би ми собі цього бажали, та ще й тим, що була панщина, хоч і в дуже лагідній формі. Але не можна забувати, що це були *инші часи*, не такі, як тепер, що це був такий самий лад, як і в инших европейських державах, і Україна не була тут вийнятком. Поки жив Богдан Хмельницький, то ніодна суспільна верства не мала надто великого голосу в державі. Але з вибором на гетьмана Івана Виговського відносини змінилися.

*

Політичний лад української держави уклався за Богдана Хмельницького. На чолі держави стояв *гетьман*. Богдана Хмельницького обрали гетьманом на Січі, а Івана Виговського вибрала *Рада* козацької Ґенеральної Старшини. Влада гетьмана за Богдана Хмельницького була нічим необмежена так, що Великий Гетьман був абсолютним[37]) монархом. Тільки для поради скликував він у важніших справах т. зв. Старшинську Раду, цебто — найвищих козацьких достойників. За Івана Виговського, й за його наслідників, Старшинська Рада, той, так сказати б, український сойм, був найважнішим державним збірним тілом, що, разом із гетьманом, вирішувало всі найважніші справи. Меншу вагу мала Ґенеральна Рада, в якій могли брати участь усі козаки. У виборі Івана Виговського брали участь і міщани.

Уряд української держави складався з козацьких високих достойників, із т. зв. *Ґенеральної Стар-*

шини. До цієї старшини належали такі достойники: ґенеральний писар, що управляв ґенеральною канцелярією, ґенеральний підскарбій, що завідував грішми, ґенеральний обозний, що мав під своїм оком пушки (артилерію), ґенеральний осавул, що був прибічним урядовцем гетьмана [по-теперішньому адютант[23])], і ґенеральний суддя, що проводив найвищим судом. Це сказати б по-сьогочасному — були міністри.

Від цих осередніх урядовців, від уряду були залежні всі нижчі урядовці держави. Ціла держава поділялася на округи, т. зв. полки, це так, як теперішні воєвідства в Польщі, чи провінції[38]). На чолі їх стояли полковники, а при них були полкові урядовці. Полки поділялися на менші округи, на т. зв. сотні, це те, що теперішні повіти. На чолі сотенних округ стояли сотники, а побіч них були — сотенні урядовці. Сотні поділялися на громади, на їх чолі стояли отамани, це як би теперішні віти.

Всі ці урядовці мали владу адміністраційну та військову, а були теж між ними й судді. Тільки деякі міста мали своїх окремих урядовців. Духовенство мало свої осібні суди.

Військо складалося з козаків, які доповнялися людьми зпоміж селянства та міщанства.

На тодішні часи цей політичний лад був зовсім добрий, і він міг добре послужити населенню. Тільки ж це населення, розхвильоване визвольною боротьбою й передовсім соціяльною революцією[33]), не далося так легко вкласти в державні рямці. За Богдана Хмельницького було всередині держави спокійно, бо гетьман держав усе своєю залізною рукою. Та й його повага, як гетьмана-визвольника, була занадто велика в усіх суспільних верстов.

*

Бунт Мартина Пушкаря.

За Івана Виговського воно було вже инакше. Як ми вже згадували, Іван Виговський завдячував свій вибір козацькій старшині. Він і пообіцяв, що буде управляти державою, радячись цієї старшини. Але са́ме це й не подобалося рядовому козацтву, яке не бажало собі переваги козацької аристократії. Це використав один лівобережний полковник, Мартин Пушкар, і почав бунтувати козаків проти Виговського, щоб самому собі стати гетьманом. Тут найгірше було те, що Пушкар звязався з Москвою, яка рада була бачити на Україні нелад і внутрішню боротьбу. І до того справді дійшло.

Коли Пушкар явно виступив і зірвав на Лівобережжі повстання проти Виговського, гетьман порозумівся швидко з татарами й вирушив разом із ними на Лівобережжя. Під Полтавою прийшло в 1658. р. до битви, в якій Пушкареве військо зовсім побито, й сам Пушкар у бою згинув. Так зроблено кінець бунтарям, що викликували заколот у державі, Москва не могла радіти, що на Україні запанувало безладдя. Гетьманська влада виявилася цим разом міцною.

*

Гадяцька умова з 1658. р.

Пушкарів бунт виявив дві небезпеки для української держави. Перша, це — було те, що держава могла бути наражена на внутрішні заворушення, друга, і то найгрізніша небезпека була та — що Москва ставала що раз небезпечнішим сусідом України: вона мала на оці одне — викликати заколот в українській державі на те, щоб нею заволодіти. А так стояла ще Польща, що не могла переболіти втрати східньо-українських земель: вона сама могла вдарити на Україну, а то й на-спілку з Москвою.

До цього ніяк не можна було допустити, бо одночасна війна з Москвою й Польщею була б найгіршим лихом для молоденької держави. З того вийшла конечність порозумітися з одною з цих держав. А що Москва була тоді куди небезпечніша за Польщу, то й залишилася одна можливість: порозумітися з Польщею. Польща була схильна порозумітися з Україною, то й переговори між обома державами довели до умови, зробленої в Гадячі 16. вересня 1658. р.

Важніші точки Гадяцької умови були такі: 1) Україна входила в унію з Польщею, як самостійна держава під назвою „Великє князівство Руське", із спільним королем і спільним соймом у Варшаві; 2) територія[39]) цього „Великого Князівства Руського" мала обіймати воєвідство київське, браславське й чернигівське, цебто ті землі, що їх признала Польща у Зборівській умові Б. Хмельницькому; 3) на чолі України мав стояти гетьман, його вибирали козаки й затверджував король; 4) козацького війська мало бути 30.000, найманого — 10.000; 5) адміністрація України мала залишатися така, як досі; 6) Київська Академія мала бути зрівняна у правах з краківською, та мала повстати ще одна українська академія; 7) православна віра мала бути зрівняна з католицькою в цілій Польщі й Литві, митрополит і владики мали дістати місце в сенаті.

Коли порівняти Гадяцьку умову із становищем України в останніх роках панування Богдана Хмельницького, то вона означає уступлення України з цього високого становища, бо тоді вона була зовсім незалежною державою, а тепер була звязана з другою державою унією. Але серед тих обставин ця умова була політичним здобутком, бо вона усувала небезпеку війни України на два боки, зате ж давала Україні змогу роз-

правитися війною з Москвою, і та війна могла б раз на все усунути московську небезпеку.

*

Війна з Москвою 1659. р.

А війна з Москвою таки зараз і прийшла. На Лівобережжі вибухло незабаром знову повстання, і Москва прийшла повстанцям на поміч. Це й був початок війни між Україною й Москвою — Москва зрозуміла, що Гадяцька умова означає війну з нею. Іван Виговський, маючи цю умову, таки поклав собі покінчити з Москвою, яка вислала свої війська на Лівобережну Україну.

Гетьман був уже тоді в тісному союзі з Ордою, то й українські й татарські війська вирушили на москалів. Під Конотопом на Чернигівщині прийшло в 1659. р. до великої битви, яка покінчилася повним розгромом московських військ. Яких 30.000 москалів лягло на полі битви. Це була одна з найбільших битв у тодішніх часах і найбільший тріюмф[31]) України над Москвою. Україна від московських військ була очищена.

Але тріюмф України й Виговського над Москвою був дуже короткий. Самі українці довели до того, що не можна було використати такої великої перемоги, й допомогли Москві видобутися з прикрого становища.

*

Війна з Запорозькою Січчю 1659. р.

Цими українцями були січовики. Між Запорозькою Січчю й українською державою з гетьманом на чолі не було згоди вже за Богдана Хмельницького. Справа в тому, що Запорозька Січ була військовою державою, де всі були козаками, що жили спільно на Січі, між ними не було ні багатих, ні бідних, тут панувала маєткова рівність. Так могло бути в не-

величкій державі, що мала тільки одну мету перед собою — війну. Зовсім не те була держава Богдана Хмельницького. Вона ж мала далеко ширші цілі, тут треба було думати про захист для цілого населення, про його добробут. Тимто й держава Хмельницького мусіла бути зовсім инакше збудована, ніж Запорозька Січ, і так воно й було, як ми вже про це перше згадували. Того то й обидві українські держави не були між собою у приязні. Та аж за Івана Виговського настала між ними ворожнеча, яка викликала нарешті війну.

Війну почали січовики, що й у часі повстання Пушкаря получилися були з ним. Тоді їх побили гетьманські війська, але до вирішного бою із Запорозькою Січчю тоді не дійшло, бо гетьман Виговський уважав тоді за далеко важнішу справу війну з Москвою. Це й використали січовики. Їх кошовий Сірко, дуже славний вояка, але поганий політик, не рахувався ні з чим, а тільки з добром Запорозької Січі. Тимто в часі битви під Конотопом він напав на Крим, не зважаючи на те, що Орда була тоді союзником гетьманської України й дуже була потрібна їй у боротьбі з Москвою. Та ще гірше! Зараз-таки Іван Сірко вирушив на Гетьманську Україну й обложив гетьманську столицю Чигирин. Це відразу знівечило успіхи гетьмана в його війні з Москвою. Татари покинули дальшу війну, а й гетьман мусів зробити те саме, мусів іти на оборону своєї держави перед Сірком. А тимчасом Лівобережжя заняли московські війська. Там ізнову вибухло повстання проти Виговського. Настав великий заколот — і на Правобережжі вибухло повстання. Виговський бачив, що можливости оборони немає, і склав гетьманську булаву. Відійшов тріюмфатор[40]) зпід Конотопу, а тепер тріюмфувала — Москва.

Гетьманом став Юрій Хмельницький, за якого

подав голос Сірко з запорожцями. Це був початок р у ї н и української держави.

*

Тут та там можна прочитати закиди гетьманові Виговському з того, що він заключив Гадяцьку умову з Польщею. Але ж такого закиду робити йому не можна, бо це була найрозумніша в тих обставинах політика. Що Москва була небезпечніша для України, ніж Польща, це показала дальша історія України.

Війна між українською гетьманською державою й Запорозькою Січчю нас сильно вражає. Взагалі ми мусимо бути того погляду, що Запорозька Січ мала дуже велику вагу в історії України, вона дала змогу збудувати українську державу, але тоді стала вона на Україні пережитком. Цей пережиток був нераз навіть шкідливий для України. Приклад на це — виступи Січі за Івана Виговського, а потім за Петра Дорошенка.

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1659—1663).

Переяславська унія з 1659. р.

Козацтво було таке підбурене проти Івана Виговського та його політики, що тепер не було вже мови про Гадяцьку умову. Залишилося одне — порозумітися з Москвою. Український уряд у переговорах із Москвою домагався, щоб на Україні не було воєвод, крім Києва, щоб гетьманської влади не обмежувала Москва вмішуючись до її справ, щоб московський уряд не входив ні в які зносини з підданими України, щоб гетьманові було вільно стояти в дипльоматичних[41]) зносинах із иншими державами, щоб московське військо, коли його Москва в потребі пришле на Україну, стояло під владою гетьмана, щоб українське духовенство було незалежне від московського патріярха й залишилося далі під царгородським патріярхом і т. п.

Коли б на підставі таких точок можна було довести до українсько-московського порозуміння, то це була б унія двох держав, в тих обставинах досить корисна для України. Але Москва відкинула українські домагання, використала дуже добре тяжке становище України й поставила тяжкі умови унії. Иншої ради не було, Україна мусіла їх прияти.

Гетьман Юрій Хмельницький.

Ця переяславська унія з жовтня 1659. р. виглядала так: 1) гетьман мав посилати військо в похід, куди накаже цар; 2) гетьманові не вільно приймати послів від чужих держав; 3) не вільно провадити ні з ким війну без царського дозволу; 4) царські воєводи мали стояти з військом у Києві й у кількох инших містах України; 5) Козацька Рада не може скинути гетьмана без згоди царя. До цих точок додано ще деякі точки з умови з 1654. р., та ще й инші, наприклад, таку, що українських громадян, прихильних москалям, не вільно карати без московського слідства...

Таким чином унія з 1659. р. була зроблена з кривдою для України. Вся вона показувала, до чого змагає Москва. Нічого й дивуватися, що й гетьман і козацька старшина були невдоволені з цієї унії. Дійшло до того, що знову виринули спроби порозумітися з Польщею.

Але це не довело до цілі, ще збільшило заколот, на Україні повстали два табори: одні тягнули — за Польщу, другі — за Москву.

Знеохочений Юрій Хмельницький зрікся р. 1663. гетьманської булави й постригся в ченці. Опісля Туреччина пробувала ще поставити його гетьманом на Україні, але з цього нічого не вийшло.

ПЕРЕВАГА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ НА УКРАЇНІ. РУЇНА.

З хвилиною коли Юрій Хмельницький (Хмельниченко) пішов із гетьманства, українська козацька держава розпалася на дві частини. На Лівобережній Україні виступив кандидат Січі, кошовий отаман, Іван Брюховецький. Він здобув собі популярність[42]) у народу демаґоґічними[43]) гаслами, такими, як ось, що мовляв, на Україні не буде ні багатих, ні бідних, що всі будуть між собою рівні й т. ин. Ось за це вибрали Брюховецького гетьманом на Ґенеральній Раді або, як її називали, на Чорній Раді 1663. р.

Але, ставши гетьманом, Іван Брюховецький і не думав сповнити своїх обіцянок. Автім їх і не можна було сповнити. Через те його популярність упала, і він пошукав собі тоді підмоги в Москві. Москва обіцяла його боронити перед невдоволеними, а за це Брюховецький дозволив їй збирати податки на Україні, впровадив у більшій кількости московські війська на Україну і згодився на те, щоб київських митрополитів іменував московський патріярх. Це була — зрада України.

А тимчасом на Правобережній Україні був гетьманом спершу Павло Тетеря, а опісля зявилося кілька кандидатів на гетьманів, яких ставила то Запорозька Січ, то Орда, то нарешті Польща. Але ніодин

із них не дійшов до більшого значіння, і на Правобережній Україні настала цілковита анархія[44]), безвладдя, чи там Руїна, як ті часи назвав нарід. І щойно, коли там виступив Петро Дорошенко, то здавалося, що настане якийсь лад.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО (1665—1676).

Політика Петра Дорошенка.

Петро Дорошенко став гетьманом з допомогою Кримської Орди, з якою він і надалі залишився в союзі. Але Дорошенко хотів мати більшу підпору, ніж Орда. Тимто рішивсь опертися на Туреччину, щоб мати поміч і проти Польщі, і проти Москви, і проти Івана Брюховецького, який далі гетьманував на Лівобережній Україні.

В 1667. році сталася дуже важна подія: між Польщею й Москвою дійшло в містечку Андрусові, на Білоруси, до повного порозуміння. Там уклали плян поділу українських земель — без участи уряду української держави: Польща мала забрати — Правобережну Україну, Москва — Лівобережну, де ще мало залишатися гетьманство. Це викликало велике обурення серед українського громадянства, й Дорошенко, на цій підставі, уклав свій плян: із допомогою Туреччини усунути Польщу й Москву з України й українську державу зєднити.

Гетьман Петро Дорошенко.

Конечність війни з Москвою бачив навіть такий дотеперішній прислужник Москви, як Іван Брюховецький. Нарід сильно відказував на здирства московських урядовців, і до цього не можна було байдуже ставитись. Тай і для Брюховецького війна з Москвою була останньою дошкою рятунку, тільки вона могла повернути йому давнішу прихильність народу. Тимто Іван Брюховецький і почав війну з Москвою. Та це вже його не врятувало. Коли Дорошенко ввійшов із військом на Лівобережжя, козаки не лише відступили від Брюховецького, а ще його і вбили. Тепер війну з Москвою повів Дорошенко й разом із татарами вирушив на московські війська. Перед такою силою московські війська без битви покинули Лівобережну Україну.

Гетьман Демян Многогрішний.

Тепер почалася війна з Польщею. Туреччина, Дорошенкова союзниця, вислала велику армію на Польщу. Дорошенко вигнав польські війська з Правобережної України, й турки заняли Поділля. Польща не могла дати собі ради з такою силою й заключила 1672. р. з Туреччиною в Бучачі мир: вона зреклася Правобережної України на користь Дорошенка, а тільки Поділля віддавала Туреччині. Таким чином Петро Дорошенко зединив у своїх руках Правобережну Україну.

Треба було подумати ще про Лівобережжя. Тут тимчасом проголошено гетьманом Демяна Много-

грішного. Але незабаром старшина козацька його сама усунула, й на його місце поставила Івана Самойловича, що звязався з Москвою. Отож той Іван Самойлович і вирушив із козацькими й московськими військами на Дорошенка.

*

Упадок української держави на Правобережжі 1676. р.

Безнастанні війни на Правобережжі надокучили нарешті тамошньому населенню. До того з заколотів скористали татари й руйнували українські землі. Вину за це люди склали на Дорошенка, який був у союзі з турками й татарами. І так проти нього пішла аґітація[45]), що він злучився з бісурманами — і Дорошенко утратив популярність. Тимто коли Іван Самойлович увійшов на Правобережжя, — козацька маса пішла за ним. Дорошенко, всіма покинутий, бо й Туреччина не мала охоти за нього постояти, боронився ще якийсь час у Чигирині, але нарешті „мов орел той приборканий, без крил та без волі", як каже про нього Шевченко, зрікся гетьманства в 1676. р.

З цим роком і впала українська держава на Правобережжі. Користаючи з заколотів, Польща заняла цілу Правобережну Україну.

ІВАН САМОЙЛОВИЧ (1676—1687).

Залежність України від Москви.

По упадку Петра Дорошенка єдиним гетьманом на Україні був Іван Самойлович. Але українська держава була обмежена тільки на Лівобережжя, тимто вона не мала вже тоді такої сили, як, наприклад, іще за Йвана Виговського. Про якусь само-

стійну політику супроти Москви не було що й думати. Навпаки — дійшло до того, що Україну звязано з позакраєвою політикою Москви. Москва ж провадила тоді війну з Кримською Ордою. Їй хотілося Орду ослабити, а то й її зовсім знищити. Війну почато на велику міру. Гетьман, і таксамо Запорозька Січ, мусіли дати Москві поміч військовою силою, не зважаючи на те, що поширення московського володіння аж до берегів Чорного моря було б для України некорисною подією. Тай так узагалі гетьман мусів у всьому слухатися царських наказів.

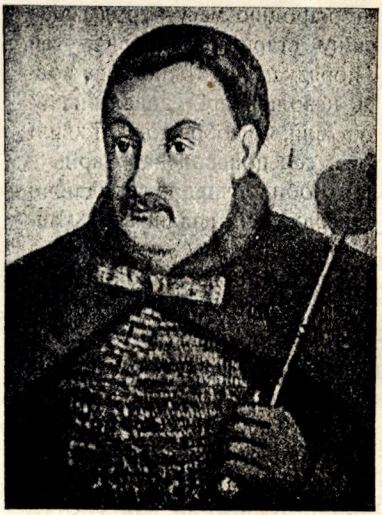

Гетьман Іван Самойлович.

Те саме було з Запорозькою Січчю. І вона корилася Москві та мусіла їй і вислуговуватися. Навіть православна Церква на Україні попала 1685. р. в залежність від московського патріярха. З усього було видко, що Україна йде шляхом, який веде до втрати політичної самостійности. Серед таких обставин, коли Москва усунула з гетьманства Івана Самойловича, гетьманом став Іван Мазепа.

ІВАН МАЗЕПА (1687—1709).

Політика Івана Мазепи.

Україна не могла нізвідки сподіватися помочі, а сама була надто слабою та й невеликою державою, щоб могти піти на боротьбу з Москвою. Тимто гетьман

Іван Мазепа поступав так, щоб не наразити собі Москви, і провадив згідливу політику супроти неї[46]).

Щодо внутрішніх справ своєї держави, то Іван Мазепа дбав про те, щоб удержати дотеперішній суспільний лад — із поділом на суспільні верстви. На Україні мало бути так, як у инших тодішніх европейських державах. А щоб українська держава не стояла позаду инших держав щодо освіти й культури, то гетьман дуже дбав про школи, про церкви й т. ин.

Та, не вважаючи на всі ці змагання гетьмана, становище української держави з дня на день гіршало. Тодішній московський цар Петро I. дуже вмішувався в українські справи. А найгірше було те, що він на Україну вислав московські війська, а українські посилав у різні краї, уживав їх до тяжких робіт, наприклад, осушував ними болота, де мала стати його нова столиця — Петербург (досі царі сиділи в Москві). Це дуже дратувало й гетьмана й узагалі українську суспільність, але не видко було способу, як би всьому цьому зарадити.

А тимчасом сталися незвичайні події, які вможливили Україні війну з Москвою й давали Україні надію видобутися з московського ярма.

*

Війна України з Москвою.

В 1700. прийшло до війни між Швецією, з одного боку, й Данією, Польщею та Москвою, що почала зватися „Росією"— з другого. Війну викликав московський цар Петро І. Він сподівався, що легким способом зможе забрати шведські краї, положені над Балтійським морем, маючи аж двох союзників — Данію й Польщу. Але це так легко не пішло. Бо ж тодішній шведський король Карло XII. показався не-аби-яким полководцем. Він побив Данію, вдарив на московські війська, розбив їх гетьчисто й нарешті опанував цілу Польщу. А проте війна затягалася на довше, бо й Петро І. приготовлявся до боротьби.

Військова печатка гетьмана Мазепи.

Тимчасом Карло XII., розбивши двох противників, рішив покінчити і з третім — із московським царем. З тою метою вирушив він із Польщі на схід та ввійшов на Україну. Між гетьманом Мазепою і шведським королем дійшло до союзу, зверненого проти Москви. Важніші точки того союзу були такі: 1) шведський король зобовязується обороняти Україну і з тією метою вишле на Україну війська, як цього зажадає князь (себто, гетьман); 2) усі землі, завойовані в Московщині, будуть належати, на підставі воєнного права, тому, хто їх завоює (отже Швеції або Україні), але всі землі, які колись належали до українського народу, будуть прилучені до України.

Шведські війська сполучилися з українськими, гетьманськими й січовими, бо й Січ пристала до Мазепи, й під Полтавою в липні 1709. р. прийшло до битви

з московськими військами. Це була хвилина, що мала рішити про долю народів і держав. Бій скінчився погро-

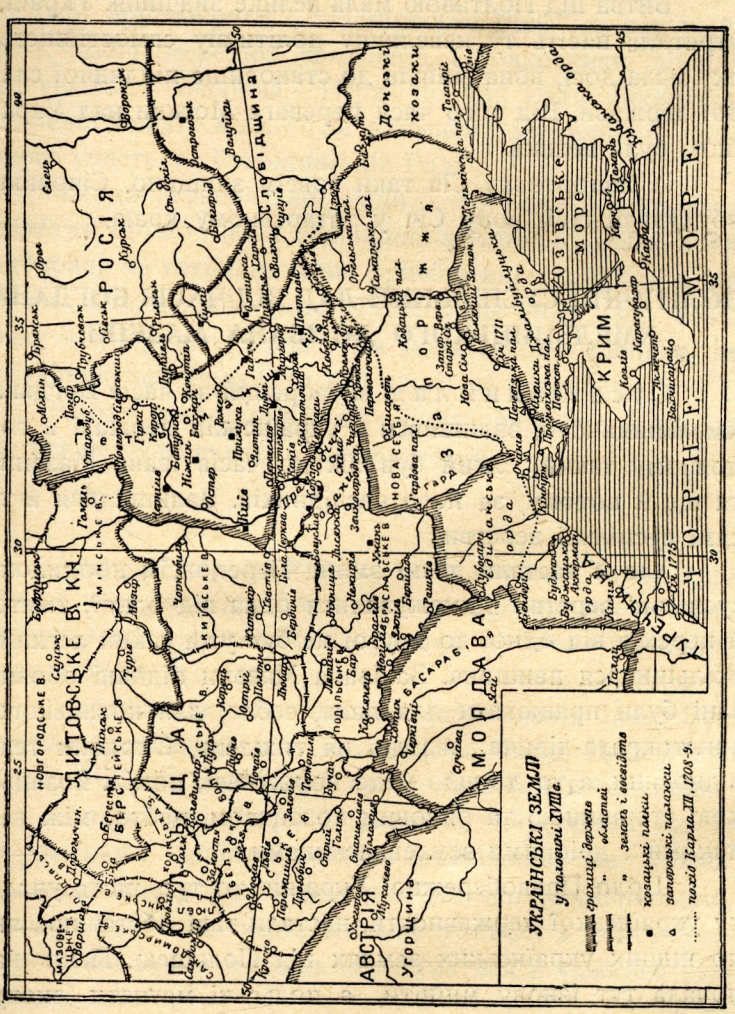

мом шведських і українських військ. Карло XII. і Іван Мазепа перейшли з недобитками армії до Молдавії,

яка була тоді під зверхньою владою Туреччини, й тут гетьман незабаром помер.

Битва під Полтавою мала велике значіння. Україна утратила навіть ту невеличку політичну самостійність, яку мала досі, вона зійшла до становища підданчої слабої держави. Від того часу перевага Москви над Україною була велика.

А Запорозьку Січ таки зовсім знищено. Січовики збудували собі нову Січ у татарському краю.

ПОЛІТИЧНО-СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ВІД ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ІВАНА МАЗЕПИ.

Суспільний лад, витворений за часів Богдана Хмельницького, залишився в українській державі в головному такий, який був аж до часів Івана Мазепи, та ще й потому, за його наслідників. Залишилися й ті самі суспільні верстви.

Але й настали деякі зміни. Передовсім поодинокі суспільні верстви відмежувалися одна від одної, тимто й перехід від одної до другої не був уже такий легкий. Збільшилася панщина. За Івана Мазепи піддані обовязані були працювати для пана, себто, для козацького аристократа-дідича, два дні на тиждень. Охололи теж відносини, а то дійшло й до ворожнечі, поміж козацькою старшиною та рядовим козацтвом, цебто, між великими і дрібними землевласниками.

Щодо Правобережної України, то тут, після упадку української державности, настали такі обставини, як по инших українських землях під Польщею. Панщина почала тут існову міцніти, а польські маґнати знову розвели тут великі фільваркові господарства. Взагалі видко було, що доля підданих що далі то більш гіршала і в Польщі і гетьманській Україні.

Щодо політичного ладу, то треба сказати, що гетьманська влада почала слабнути на користь козацької аристократії. „Старшинська Рада", в яку увійшли, побіч осередніх урядовців, і полковники, дійшла до великого значіння. Нераз до цієї Ради покликали і представників міст. Тай київський митрополит брав нераз участь у „Старшинській Раді".

Щодо „Ґенеральної Ради", то вона поширилася через те, що до її складу ввійшли міщани, а в 1663., коли вибирали на гетьмана Івана Брюховецького, брали в ній участь і селяни. А проте „Ґенеральна Рада", яку називали й „Чорною Радою", не мала такого значіння, як „Старшинська Рада". Та й її часто не скликували.

Щодо складу уряду та инших урядовців держави, то тут не було якихось більших змін.

*

Часи „Руїни" на Україні — це, правда, сумна картина в нашій історії. Але ж бо такі картини має не тільки наша історія, має їх, наприклад, німецька або польська в XVIII. столітті.

Найвизначнішими нашими гетьманами були: Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко й Іван Мазепа. Найгірший був — Іван Брюховецький.

З того, що Петро Дорошенко сполучився був із бісурманами, робити закидів гетьманові не можна. Бо ж те саме робив перед ним Богдан Хмельницький, Виговський. Це ж ясно, що тоді тільки з допомогою Туреччини могла Україна вирятуватися з тяжкого становища.

Шведсько-український союз був завершенням розумної та ідейної[47]) політики Івана Мазепи, що змагала до незалежности української держави.

ДУХОВЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ ВІД БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ІВАНА МАЗЕПИ.

Розбуджене національне життя в XVI. столітті розвивалося далі в XVII. віці. Великий зрив за Богдана Хмельницького розбудив його ще більше. В боротьбі з Польщею брали участь усі суспільні верстви, тимто витворилося почуття національної одноти й самостійности. А коли повстала українська держава Богдана Хмельницького, тоді українство тісно звязалося з існуванням своєї власної держави.

Це було видко скрізь і при всяких нагодах. Знаємо вже, що коли на підставі умови між Богданом Хмельницьким 1654. р. довелося складати московському цареві присягу, то дехто із козацької старшини, багато з рядового козацтва й вище православне духовенство відмовилося цареві присягати. Союз із Швецією за Богдана Хмельницького був доказом, що українство йде своїм окремим, самостійним шляхом, незалежно від Польщі, чи Москви. Битва під Конотопом у 1659. р. відбулася теж в імя цього українства, звязаного з українською державою.

Те саме бачимо в політиці Петра Дорошенка й Івана Мазепи. Під Полтавою в 1709. р. таксамо, як і під Конотопом у 1659. р., мала вирішитися доля України. Це був самостійницький шлях, яким ішла Україна. І цьому не перечать ніякі умови, зроблені українськими політиками чи з Польщею, чи з Москвою, чи з Туреччиною. Їх робили підо впливом тодішніх некорисних обставини. Але ж ці умови мали за мету — вдержати як-найбільшу самостійність України, вдержати українські права й т. ин.

Православна Церква теж звязалася з українською державою і з українством узагалі, й навіть після прилу-

чення її до московської церкви за Івана Самойловича вона, як могла, обстоювала свою самостійність. З другого ж боку і греко-католицька, уніятська Церква боронила своєї самостійности перед латинством.

Все це бачимо і в тодішньому письменстві.

*

Письменницька творчість.

Найвиразніше видко самостійне українство в літописах Самовидця, Грабянки й Величка, які повстали з початком XVIII. ст. Всі ці літописи відзначаються великою любовю до власного народу та свого краю. З них так і бє переконання і свідомість, що Україна — осібна країна і зо своїм власним минулим, яким треба дорожити.

Таксамо видко патріотизм у творах, що поклали собі за мету обороняти православну віру—а таких творів було дуже багато. Були твори наукові, але ж були тоді і драматичні твори, де релігійні справи попереплітувані з національними. Були теж і вірші патріотичного змісту, як ось „Лямент дому княжат Острозьких" (з 1603. р.), де автор плаче над тим, що потомки цього славного українського роду попереходили в польський табор.

Узагалі українське письменство розвивалося тоді самостійно, хоч і видко в ньому деякі західні впливи. В них говориться про справи, звязані з життям українського народу. Все це видко і в так званому вертепі, себто в лялькovому театрі, де побіч вифлеємських подій, звязаних із Різдвом Христовим, виставляли образки з життя людности України. А важною рисою тодішнього письменства було те, що тодішні твори були писані мовою, сильно зближеною вже до народньої.

Шкільництво. Письменство було, очевидячки, звязане з тодішньою шкільною освітою. На чолі всіх українських шкіл стояла київська Академія, основана ще в 1615. р., а зорґанізована митрополитом Петром Могилою в 1631., тимто її й назвали опісля „Могилянською Академією". Побіч цієї Академії, були ще школи по инших містах східньої України. Всі вони повстали на зразок київської й були розсадниками освіти на Україні. В Могилянській Академії вчилася молодь із усіх українських земель, тут були учні не тільки з державної України, але й із тих земель, що були під Польщею, і навіть із Закарпаття, що належало тоді до Угорщини.

Київський митрополит Петро Могила.

І освіта з цих шкіл поширялася не тільки по українських землях, але й по білоруських та московських. Українські вчені поширювали освіту в Московщині, яка була тоді темним, непросвіченим краєм. Україна була джерелом культури для Москви. Ті вчені, перейшовши до Московщини, займали потім визначні становища, головно в Церкві. Там вони й реформували[25]) духове життя, хоч за це темна Москва погано їм відплачувалася.

*

Усна словесність. Побіч письменної творчости, розвивалась дуже гарно й усна словесність. Були це історичні народні пісні, т. зв. думи. Творцями дум були звичайно люди, що

здобули собі якусь шкільну освіту. Від них переймали ці думи співаки, виголошували їх у супроводі музичних струментів, кобзи й бандури, й тим способом передавали їх молодшим поколінням. Побіч „невольницьких дум", які ще далі творилися, передовсім до часів Богдана Хмельницького, від часу виступу цього гетьмана повстали думи, що оспівували боротьбу з Польщею. Таким чином у цих думах залишилася історична традиція козацької доби на місці давніх „билин" із доби княжої

*

Будівництво, малярство, різьбарство в XVII. ст.

Гарний розвиток будівництва в XVI. віці продовжувався і в XVII. столітті. А важне було те, що ці будівлі, церкви, чи світські доми не були сліпим наслідуванням чужих творів, а були творами самостійними. В часі від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи повстало багато нових церков на Україні, особливо на східній. Один сирійський подорожник, Павло з Алєппа[48]), оповідає, що в українській державі за Хмельницького він бачив багато церков, деякі з них са́ме тоді будували. Таксамо за Івана Мазепи повстало

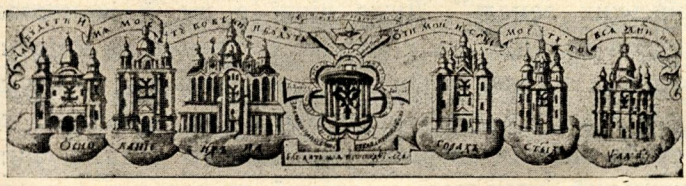

Мазепині церкви (що їх гетьман побудував) з ґравюри 1706. р.

багато церков, та й сам гетьман багато їх понабудовував. До найкращих, ним основаних, належать: Богоявленська церква в Києві на Подолі й церква св. Ми-

коли на Печерську. Але, побіч камяних церков, будували дуже багато деревяних церков, і всі вони з мистецького огляду дуже цінні. Прикладом такого деревяного будівництва може бути церква оо. Студитів у Кривчичах к. Львова, перевезена туди з Бойківщини.

Малярство цієї доби може виказатися дуже цінними творами. Найцінніший це — т. зв. „богородчанський іконостас", що був спершу уміщений у манастирі „Скит Манявський" коло Богородчан, опісля в церкві в Богородчанах, а тепер зберігається в Українському Національному Музеї у Львові. Можна сказати, що цей іконостас це — вершок українського мистецтва, й, як кажуть знавці — „мабуть, нема йому рівні на всьому просторі українських земель". Дуже цінні є ще й іконостаси: в церкві св. Пятниць у Львові й у церкві в Рогатині. Обидва ці останні іконостаси, хоч і видко на них впливи західнього малярства, зроблені так самостійно, що їх треба назвати творами українського духа, а скитоманявський іконостас створений на засадах давнього українського церковного малярства.

Стара бойківська церква оо. Студитів, перевезена з Бойківщини до Кривчич біля Львова.

Слабше трохи виходить різьбарство, бо східній візантійський обряд не допускав у церквах постатей святих. А проте є дуже гарні різьби, що, повстали тоді в іконостасах як прикраси.

„Тайна Вечеря", образ Йова Кондзелевича, славного маляра з XVII—XVIII. ст., що під його проводом виконано відомий іконостас Манявського Скиту; образ із цього іконостасу.

Побіч нових церковних будівель, відбудовано в XVII. столітті багато давніх, і то деяких цінних, як, н. пр., церква св. Софії або церква Печерської Лаври в Києві.

*

Світське мистецтво. Гарне було і світське мистецтво другої половини XVII. століття. Наші гетьмани, тай старшина козацька, мали красні палати, подібно, як це було в аристократії инших народів. Гарну палату мав Богдан Хмельницький у Суботові під Чигирином, Іван Мазепа в Батурині на Чернигівщині.

Взагалі видко, що у пластичному мистецтві[28]) Україна в XVII. столітті стояла високо. Не даром вона й тут була вчителькою Московщини.

Програ під Полтавою, що відібрала Україні політичну самостійність, мала погані наслідки і для письменства і для мистецтва.

ПИЛИП ОРЛИК (1710) та ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ (1709—1722).

Заходи Пилипа Орлика.

По битві під Полтавою українське військо разом із гетьманом Іваном Мазепою відійшло до Бендер, на Басарабію, що тоді належала до Туреччини, і тут по смерти Мазепи вибрано гетьманом Пилипа Орлика. Новий гетьман не тратив надії, що Україні вдасться ще видобутися зпід московської переваги. Тимто й уклав нову конституцію для української держави 1710. р. Ця конституція поширювала Старшинську Раду представниками від рядового козацтва, через те Україна ставала більш демократичною.

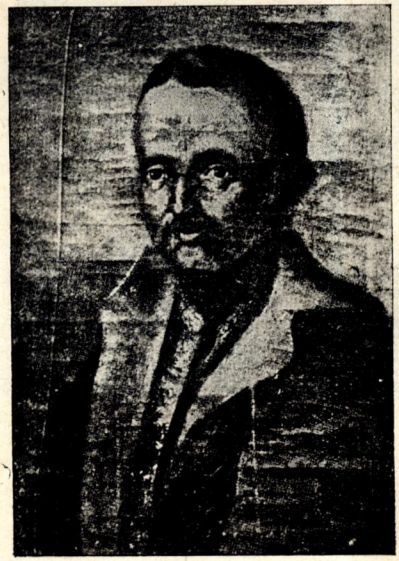

Гетьман Пилип Орлик (давній портрет із Батурина).

Тільки ж цій конституції не довелося, нажаль, увійти в життя.

Гетьман не закинув заходів щодо визволення України. Він рахував на Туреччину й на Францію. Але з цього нічого не вийшло. Бо хоч Туреччина й почала війну з Росією, то незабаром скоро замирилася з нею. Та це гетьмана не зразило. Пробуваючи на еміґрації, він скрізь із українською справою знайомив уряди західньо-европейських держав і старався прихилити їх для України й її незалежности від Москви. Про все це

ми знаємо з денника Орлика, що він його вів, списуючи день за днем, де він був та що зробив для цієї справи. Та всі ці заходи гетьмана не дали успіхів. Направити Полтави вже так і не вдалося. Скінчилося на тому, що запорожці оснували Січ на татарських землях.

Політика Івана Скоропадського.

За той час, як на еміґрації[49]) став гетьманом Пилип Орлик, на Україні, за царським дозволом, вибрали гетьманом Івана Скоропадського. Отак було двох українських гетьманів.

Гетьман Іван Скоропадський.

Іван Скоропадський держався політики порозуміння з Москвою. Він був такого погляду, що треба рятувати бодай те, що вдасться врятувати. Але навіть і така політика не оберегла України від того, щоб цар не встрявав у внутрішні українські справи. Московські урядовці на Україні контролювали діяльність гетьмана. Козацьку старшину йменував цар, а не гетьман. Для гетьмана визначили на столицю Глухів у Чернигівщині, ближче московського кордону. У цій столиці стояли два полки московських військ. Узагалі московські війська стояли на Україні, зате козаків висилали поза межі України копати канали й на инші тяжкі роботи.

Це вже було повне нехтування прав України. Тимто й нічого дивного, що коли 1722. р. вмер гетьман

Скоропадський, то цар не дозволив уже навіть на вибір гетьмана, а назначив для України т. зв. „Малоросійську Колегію" й на чоло її поставив урядовця-москаля.

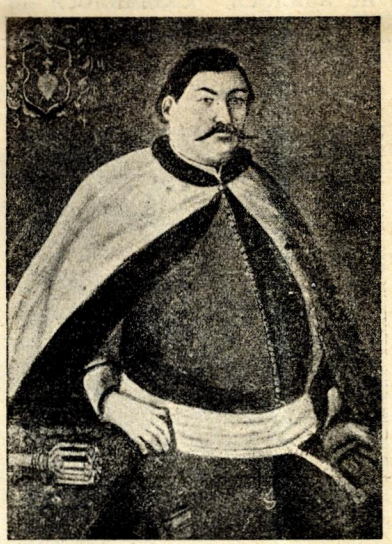

Наказний гетьман Павло Полуботок.

Та щоб не дратувати вже аж надто української суспільности, московський уряд займенував ніби то на гетьмана (наказний гетьман) Павла Полуботка. Але коли Полуботок упімнувся за українські права, покінчив сумно в Петербурзькій вязниці.

Смерть Полуботка зробила велике враження на Україні. Память про нього залишилася в народі. Оповідали, що Полуботок сміливо сказав Петрові так: „Вступаючись за батьківщину, я не боюся ні кайданів, ні вязниці, і для мене ліпше найгіршою смертю вмерти, ніж дивитись на загальну гибіль моїх земляків".

Оповідали, що на тому світі за всі муки, що їх придумував для Полуботка цар Петро, Бог не відлучує його від гетьмана. Ще Шевченко чув ці оповідання й у своїй поемі „Сон" кидає прокляття на Петра за те, що він „болота засипав благородними кістками" козаків, що „на їх трупах катованих поставив столицю", Петербург, та що Полуботка, „вольного гетьмана у темній темниці голодом замучив у кайданах". За це на тому світі він із гетьманом „кайданами скований навік-віки".

ДАНИЛО АПОСТОЛ (1727—1734).

Москва мішається в українські справи.

По смерти царя Петра І. стало якось трохи лекше, і в 1727. р. дозволили вибрати знову гетьмана. Став ним Данило Апостол. Але великої сили новий гетьман не мав, бо Москва далі мішалася в українські справи. А коли гетьман, і так уже немолодий, занедужав, московський уряд установив „Кермівничу Раду" на Україні, зложену на половину з московських і українських урядовців. Ця Рада управляла Україною й по смерти гетьмана. А нового гетьмана на Україні таки не дозволили тоді вибрати.

Гетьман Данило Апостол.

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (1750—1764).

Внутрішня політика й кінець української держави 1782. р.

По шіснацятьох роках повіяло знову лекшим духом, і тоді знову дозволили вибрати гетьмана. Гетьманом став Кирило Розумовський. За його часів, як і за його попередника, Данила Апостола, проведено деякі реформи[50]) в українській державі, настав ліпший лад. Упорядковано грошеву справу та судівництво. Можна було думати, що бодай у такій залежности від Москви українська держава буде далі існувати. Але й ця надія не справжнилася. Московською царицею стала Катерина II.,

Гетьман Кирило Розумовський.

великий воріг усякої волі, й вона усунула з гетьманства останнього гетьмана Кирила Розумовського в 1764. році. На його місце настановлено знову „Малоросійську Колеґію", і знову з московським урядовцем на чолі. Та в 1782. й цю Колеґію скасували, і Україну, яку називали „Малою Росією", прилучили до Росії.

Це був кінець політичної самостійности України й кінець козацької доби в історії України

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 1775. р.

Битва під Полтавою мала погані наслідки і для Запорозької Січі. Московський уряд не дозволив січовикам орґанізувати Січ на Запорожжі, й вони зорґанізували її на татарських землях. Щойно 1734 р. дозволено січовикам вернутися на Запорожжя, і вони оснували тут ізнову Січ,

Запорозька церква в Новоселиці.

відому в історії під назвою „Нової Січі". Нова Січ розвивалася гарно. Кошовий Петро Кальнишев-

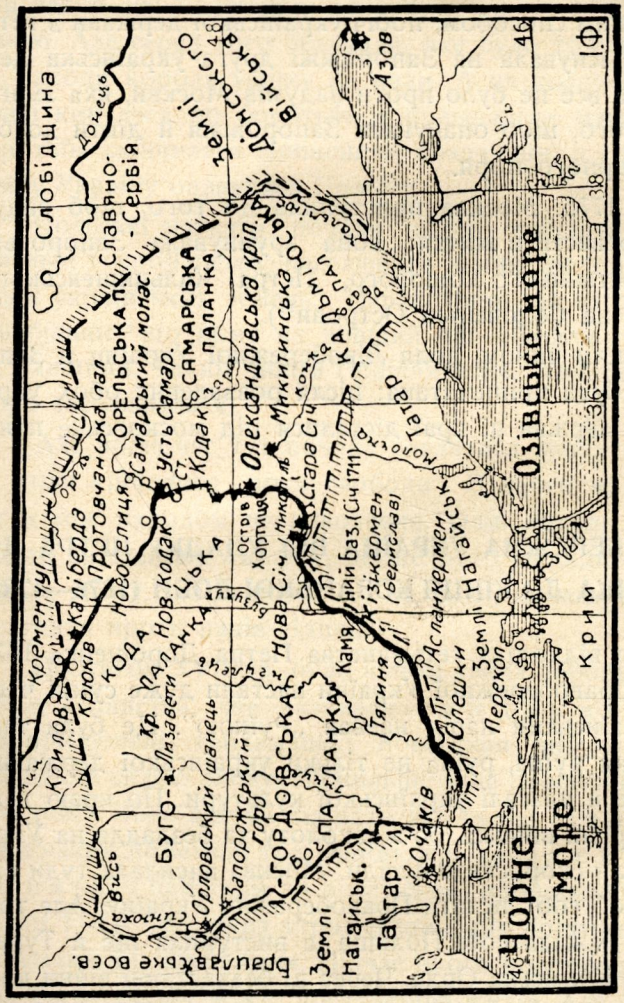

Землі Запорозької Січі в XVIII. ст.

ський дуже дбав про заселення запорозьких земель та про розвиток хліборобства (землі Запорозької Січі

були поділені на паланки, на чолі їх стояли полковники). Крім цього, сам дуже освічений, додивлявся, щоб скрізь повставали школи, будував церкви й т. д.

Таким способом, побіч української держави з гетьманами, існувала на Запорожжі друга українська держава. Та все це було проти задумів Москви, яка змагала до того, щоб опанувати Запорожжя й дійти до берегів Чорного моря.

В 1775. Москва приступила до того, щоб задум свій перевести в життя: вона зруйнувала Запорозьку Січ, а останнього кошового, Петра Кальнишевського, вислала на Соловецькі Острови[51]).

Таким чином, доля Лівобережної України й Запорожжя була припечатана: після розвалення обох українських держав ці краї дісталися під московське панування.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ВІД УПАДКУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА ДО КІНЦЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (1676—1782).

По відході з гетьманства Петра Дорошенка 1676. р. для Правобережної України настали дуже сумні часи, які український нарід назвав „Руїною". Це була таки справжня руїна, руїна не тільки української державности, але й узагалі української культури. По краю вештались різні війська, бо з заколоту та безладдя на Україні хотіли скористати сусіди. Москва висилала туди війська, щоб собі дістати Правобережну Україну. Але того самого бажала собі Польща, а виступила ще й Туреччина та Кримська Орда. Через ці безнастанні війни край був сильно знищений і в південній частині зовсім — безлюдний. Чигирин, славна колись резиденція[20]) гетьманська, від 1678. року стояв у руїнах.

А проте, як трохи настав спокій, край почав ізнову залюднюватися, і з кінцем XVII. століття тут ізнову зявилася козаччина. Польський король Ян Собєський бажав навіть цю козаччину повернути на війну з Туреччиною. Але серед того безладдя, яке було тоді в Польщі, заходи короля успіху не мали. А ця козаччина нарешті кинулася до боротьби з польськими маґнатами. Боротьба скінчилася знищенням козаччини, а Правобережну Україну опанувала Польща.

Польські маґнати почали тепер заводити великі земельні господарства, населювати землю людьми з сусідніх українських земель. Нарід ішов на ці пустині, тим більше, що йому на довший час обіцяли свободу від панщини. Таким чином Правобережна Україна дуже скоро заселювалася.

Але водночас тут почала зявлятися знову панщина, коли кінчилися „роки свободи". З цього ж почало рости між народом невдоволення. Одні кидали землю й ішли на степову Україну, де ще було свобідної землі доволі. Другі, що залишилися на місці, почали вороже виступати проти панів-дідичів.

Протягом XVIII. в. було кілька таких збройних виступів селянства, яке називали г а й д а м а к а м и. Раз придушені, гайдамацькі повстання вибухали ще з більшою силою знову. Найбільше таке повстання було 1768. року. Воно відоме під назвою — к о л і ї в щ и н а. Гайдамакам помагали тоді запорожці (М а к с и м З а л і з н я к), а пристали до повстання і придворні козаки (І в а н Г о н т а), яких утримували своїм коштом проти гайдамаків польські пани. Підчас цього повстання вигинуло багато шляхти й її арендаторів-жидів. Але це повстання здушили при помочі московських військ, і тоді відбулася дуже кривава розправа з гайдамаками.

На цьому покінчилися селянські повстання під Польщею в XVIII. столітті. Вони мали не тільки суспільний підклад. Ось, н. пр., повстання з 1768. року мало й релігійний підклад, оборону православія, а то й національний.

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ Й ЗАКАРПАТТЯ.

Західні землі: Галичина, західня Волинь, Холмщина, Полісся й Підляшшя не переживали таких струсів, як Правобережна Україна. Не було тут ні тієї „руїни", що на Правобережжі, ні гайдамаччини. Української аристократії тут уже давно не було, і при українстві залишилося тільки духовенство, дрібна шляхта, збідніле міщанство та закріпощене селянство.

В 1772. році настала тут важна зміна. Тоді Галичину прилучено до Австрії, злучено її з краківською землею (Малопольщею) і з обох земель утворено один край під назвою: „Королівство Галичини й Володимирії з великим князівством краківським". З цієї назви виходив доказ, що край цей належав колись до галицько-володимирської держави.

А 1775. р. до Австрії прилучено й Буковину, яка від XIII ст. належала до Молдавії.

Закарпаття від XIII. в. не стояло ні в якому звязку з иншими українськими землями. Були тут лише ще живі церковні зносини з Галичиною. Тут, як на всіх західніх землях, поширилася унія. Закарпаття належало до Угорщини, що була під Габсбурґами.

Таким чином, у часі скасування автономії[52]) Гетьманської України в 1782. р. українські землі були під владою трьох держав: Польщі, Росії й держави Габсбурґів. А так були ще українці в Басарабії, що належала з Молдавією до Туреччини, над долішнім Ду-

наєм, де поселилася була після зруйнування Січі частина запорожців, і в південній Угорщині (Бачка).

ДУХОВЕ ЖИТТЯ СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ ВІД БИТВИ ПІД ПОЛТАВОЮ ДО СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ (1709—1782).

Національне життя. Програ під Полтавою в 1709. р. мала великий вплив на дальший розвиток українського національного життя у східній Україні. Від того часу українське національне життя поступнево почало підупадати, до нього почали закрадатися московські впливи. А проте воно виявляло аж до часів скасування автономії Гетьманської України риси самостійности, не вважаючи на те, що в письменстві запанувала російська мова.

Програ під Полтавою мусіла викликати глибокий жаль і великий смуток серед українського громадянства. Вона означала, що в и щ а щодо к у л ь т у р и У к р а ї н а мусіла коритися перед н и ж ч о ю культурно Москвою. Цей погляд про культурну вищість України над Москвою вдержувався в Гетьманській Україні ввесь час аж до скасування автономії України в 1782. р. та такий погляд був іще й після упадку гетьманства. Голова „Малоросійської Колеґії" писав до цариці Катерини II., що українці вважають себе за „найперших на цілому світі", думають, що „немає від них нікого сильнішого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого", що „нема ніде нічого доброго, нічого корисного, нічого дійсно вільного, нічого, що могло б їм придатися", і що „все, що в них, то — найкраще".

У звязку з цим видко було л ю б о в д о с в о г о к р а ю, до свойого минулого. Павла Полуботка, який

боронив прав України перед царем Петром І., уважали скрізь українським героєм[53]). Память про великих гетьманів залишилася чимось ясним у народі. Літописи (Самовидця, Грабянки, Величка) люди переписували, складали з них нові історичні твори, виписували з них деякі частини, які опісля ходили між освіченим українським громадянством. Яскравим представником таких самостійницьких українських змагань були й вибраний на гетьмана на еміґрації Пилип Орлик і його син Григор, що навіть добився був становища ґенерал-ляйтнанта у французького короля Людвіка XV.

Та узагалі видко було скрізь український патріотизм, звязаний із державницькою думкою. Київський митрополит наказував духовенству молитися підчас Служби Божої за гетьмана Кирила Розумовського. Коли цариця Катерина II. казала вибрати депутатів (висланців) до комісії, що мала занятися реформою політично-суспільних відносин, то українське громадянство дало 1767. року своїм депутатам указівки, щоб вони домагалися повного самоврядування України, збереження давніх її прав. А ще незадовго передтим українська аристократія хотіла, щоб гетьманство було в родині Розумовських, щоб воно було спадщинне.

Все це показує, що хоч які були московські утиски, почуття української окремішности й самостійности було дуже сильне та живе. Не дурно один німецький історик (Енґель) писав у 1796. році, що коли б не було прогри під Полтавою, то на Україні була б монарша[54]) влада — з роду гетьмана Івана Мазепи. Тóто й не диво, що навіть по упадку гетьманської влади повстали такі історичні твори, як невідомого автора „Історія Русов" і Петра Симоновського „Краткоє опи-

саніє о козацком малороссійском народі". З обидвох книг бє великий український патріотизм, в них видко самостійницькі змагання.

З цього виходить ясно, що в часі, коли скасовано автономію України й Україну прилучено до російської держави, московська тверда рука не знищила ще була українського національного життя в Лівобережній Україні, звязаного з державницьким світоглядом...

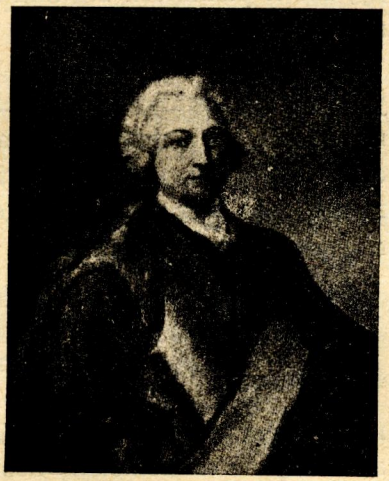

Григор Орлик, син гетьмана Пилипа Орлика.

Далеко слабше виявлялося національне українське життя у Правобережній Україні.

На це були різні причини.

Найважніша була та, що тут уже в 1676. р., разом із упадком Петра Дорошенка, впала українська держава. Правда, тут іще з кінцем XVII. стол. були спроби відновити козаччину, але ця правобережна козаччина довго не встоялася, та й не мала вона більшого значіння. З приходом польської влади самостійницькі почування почали спроквола затиратися, та й не було кому про це й думати. Усі суспільні українські верхи, отже козацька аристократія та й узагалі козаччина, тут зовсім позникали. Залишилася ще тільки дрібна шляхта, збіднілe міщанство, таке саме небагате духовенство й нарешті селянство — темне й придушене панщиною. Тимто тут і не видко ясних українських самостійницьких змагань із якоюсь програмою.

Замісць того, тут виринає тільки почуття о к р е м і ш н о с т и в і д п о л ь с ь к и х п а н і в, що з ними мали до діла селяни. Від польських панів стояло українське селянство далеко не тільки з суспільного погляду, але й різнилося від них і мовою, і вірою, і церковним обрядом.

І гайдамаччина, яка прокидалася кілька разів у XVIII. столітті в Правобережній Україні, не мала ясної програми. На її прапорі була виписана тільки помста за суспільну кривду й за релігійно-національні переслідування. Але ж національно-державницького світогляду гайдамаччина не мала.

*

Письменство. Українське письменство XVIII. століття йшло тими самими шляхами, що й письменство попередньої доби. Найбільшу цінність, з огляду на національне освідомлювання, мали твори історичного змісту, про які вже ми згадували.

А так розвивалися ще й інші роди письменства. Багато повстало тоді віршів різного змісту, і релігійного і світського. Та понад усі твори вибивається „Розмова Великоросії (Москви) з Малоросією" (Україною). Цей твір оповідає про покривдження України Москвою, домагається уважати обидві за рівні між собою. Сюди належить ще й в і р ш, що його уклав таки самий гетьман І в а н М а з е п а: там іде мова про незгоду, що панує на Україні, та про те, що треба боротися за волю України[55]).

Крім того, розвивалася д р а м а т и ч н а п о е з і я. Найцінніша з національно-державницького погляду є драма „Милость (ласка) Божа", про Богдана Хмельницького. Інші драми були з народнього життя,

а то і зміст їх вязався з церковним переданням. Були теж так звані вертепні драми, як і в попередній добі.

А так були ще і прозаїчні твори. З них на перше місце вибиваються твори Григорія Сковороди, українського фільософа[56]). Там письменник оповідає про відношення людини до Бога, до правди, до инших людей, до світу й т. д.

Були ще твори й веселого змісту: вірші й оповідання, і так звані інтермедії, веселі вставки між поважну дію у драмах, з них розвинулася опісля українська комедія.

Той письменницький рух у Гетьманській Україні переноситься й до инших українських земель. Але ж цей рух не був такий великий і живий. Багато творів лежало в рукописах, і вони так і не діждалися друку (н. пр., літописи, „Історія Русов"). А сталося це тому, що друкарні були в руках духовних, а московська духовна влада заказувала в цих друкарнях друкувати українські книжки без огляду на їх зміст.

Невідповідним шляхом пішла справа з письменницькою мовою. Досі писали на Україні т. зв. книжною мовою, цебто українською мовою, змішаною з церковною, народньою та польською. Тепер разом із політичним натиском, що йшов від Москви, прийшла на Україну московська книжна мова, що почала вироблюватися і з кінцем XVIII. в. мала вже свою граматику. Тої мови вживали спершу в урядових зносинах, але опісля нею почали писати й самі українські письменники, навіть такі патріоти, як автор „Історії Русов". А з кінцем XVIII. століття московська мова знайшла доступ узагалі й до вищих суспільних верстов. На це вплинули, між иншим, гострі накази московських царів, щоб не допускати української мови до книжок. А проте були письменники, які писали мовою таки дуже зближеною

до народньої української, а деякі, як, наприклад, Іван Некрашевич, писали зовсім чистою українською мовою.

Побіч письменної творчости розвивалася далі усна словесність, у якій, як і в письменницькій творчости, часто говорилося про давню славу й могутність України.

ДУХОВЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНІХ ЗЕМЛЯХ У XVIII. СТОЛІТТІ.

Національне життя.

Далеко гірше, ніж на Лівобережній Україні, було з національним життям на західніх землях. Воно було тут навіть слабше, ніж на Правобережній Україні. Тут уже давно, вже в XVII. столітті, український народ не мав вищих суспільних верстов. Всі вони попереходили в польський табор. При українстві залишилася тільки дрібна шляхта, дрібне, збідніле міщанство та закріпощене селянство.

Не було тут людей, що розуміли б українську справу. Історична традиція[16]) затратилася тут майже цілком. У козацькій добі західні землі стояли здалека від тодішніх великих історичних подій, з вийнятком 1648—49 років, коли то, у звязку з походом Хмельницького, в Галичині вибухло повстання. А про княжу добу, про галицько-волинську державу тут уже тепер мало хто знав, усе це здавалося вже чимось дуже далеким, чимось немов би чужим...

*

Письменство.

Погано було тут і з письменством. З вийнятком книжок релігійного змісту нічого тут не появлялося. Ціла надія була тільки в Церкві, і в уніятській і у православній. Обидві ці Церкви держалися самостійно щодо польських змагань і таким

чином стали охороною української національности на західніх землях.

Найбільшим осередком духовного письменства з кінцем XVIII. ст. стала Почаївська Лавра на Волині, що опинилася в руках уніятів. Із творів, що появилися в Почаєві, найбільше значіння мав Богогласник, збірник побожних пісень на великі свята, у честь святих, тощо. Його пізніше часто передруковували і в Почаєві, і пізніш у Львові.

*

Церковні справи. У XVIII. столітті настали в церковній справі на Україні великі зміни. Справа в тому, що передтим унія тут не мала великої сили, православна Церква таки мала над унією перевагу. Але, почавши від XVIII. століття, вона почала робити великі поступи, і вже в першій половині XVIII. століття здобула перевагу над православною Церквою. Усі західні землі, та й Закарпаття, що було під Австрією, злучилися з Римом. І в Правобережній Україні унія сильно поширилася, хоч і мала в гайдамаччині завзятого противника.

Тільки в Гетьманській Україні православна Церква була непорушна. Але ж її слабість була в тому, що вона була зовсім залежна від московської православної Церкви.

Отак і завдання обох Церков на Україні дуже переминилися. Тепер уже не православна, а уніятська Церква стала заборолом української народности.

*

Мистецтво. Мистецтво в XVIII. столітті розвивалося самостійно, хоч, як і в попередньому столітті, видко було впливи західньо-европейські. Повстає кілька дуже гарних церковних будов, як ось дзвінниця Печерської Лаври в Києві (найвища

будівля на всіх українських землях, вища, н. пр., від вежі церкви св. Стефана у Відні), катедра св. Юрія у Львові. Ця катедра, це — найкраща церковна будівля в Европі поміж тими, що збудовані у стилі „рококо"[57]).

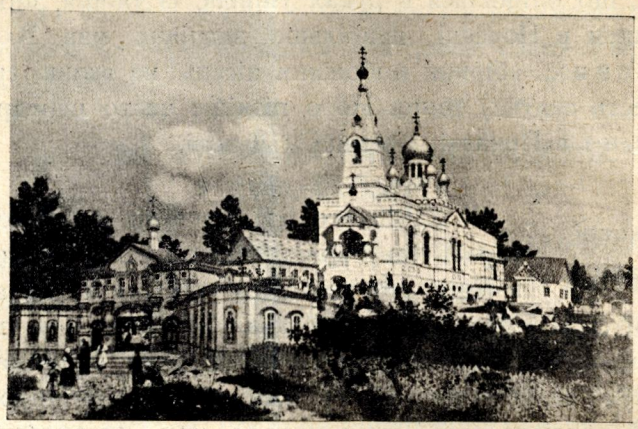

Дзвінниця Печерської Лаври в Києві.

Малярство розвивається теж, хоч не може воно виказатися такими цінними творами, як у XVII ст. У церковній ділянці воно підпадає підо вплив західнього малярства зі шкодою для малярства з прикметами візантійськими.

*

У звязку з усім сказаним міг би дехто запитати, чим пояснити те, що на Гетьманській Україні розвивалося далі національне життя ціле XVIII. століття, а в инших землях воно дуже занепало. На це відповідь така: пояснити це можна тільки тим, що Гетьманська Україна була державою, і з нею було звязане українське життя, а в инших українських землях цього не було. Це доказ, яку велику вагу, яку цінність мала й має своя власна держава!

Таксамо могла б декому видатися неясною справа з тим, що українське письменство у другій половині XVIII. ст. приняло московську мову. Може виринути закид, чи це не відступ від українства. Та треба знати, що в тих часах мова в письменстві не мала того значіння для національно-політичного світогляду, що тепер. Доказ на це те, що, вживаючи чужої мови у своїх творах, тодішні наші письменники не переставали бути справжніми українськими самостійниками й патріотами. З другого ж боку, коли хто писав українською мовою, то це ще не значило, що він — свідомий українець.

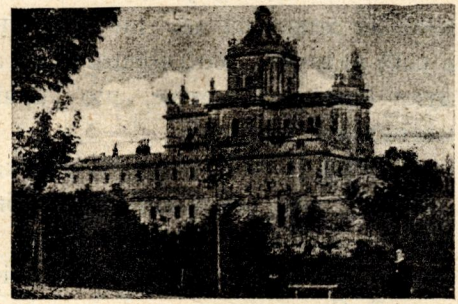

Катедра св. Юрія у Львові.

Це були інші часи, й инший, ніж тепер, був тоді національний світогляд. Французи, чи німці, чи поляки не були гіршими націями тоді, коли мали письменницьку мову латинську, а й не стали зараз більшими патріотами, коли почали писати по-своєму. Сучасного нам національного світогляду не можна прикладати до давніших часів. Отак і те, що наші деякі письменники вживали книжної московської мови, не було тоді відступом від українства.

ЗАГАЛЬНІ ЗАМІТКИ.

У звязку з усім цим виринають деякі важні питання, на які хочемо відповісти.

1. Що́ було цінніше в козацькій добі: Гетьманська Україна, чи Запорозька Січ?

Цінніша була Гетьманська Україна, цебто, українська держава з гетьманами на чолі, бо це була держава збудована на европейський лад, держава, яка мала підстави для дальшого гарного розвитку. А Запорозька Січ була невеличка держава, що спиралася на військову орґанізацію, та можливости самостійного розвитку не мала.

2. Чи часи „Руїни" в козацькій добі можуть правити за доказ на те, що українська суспільність має в собі якогось особлившого анархічного[58]) духа, духа безвластя, отже, що український народ якийсь маловартний народ?

„Руїна" не може бути на це доказом, бо такі „руїни", такі внутрішні боротьби й незгоди виказує історія багатьох инших народів, таких, як, наприклад: старовинні греки, французи, німці, поляки, тощо.

3. Яка була причина упадку української держави козацької доби?

Причин цих багато, та важніші з них були такі:

а) некорисне ґеоґрафічне положення України супроти тодішніх культурних осередків: до них було далеко, та й доброго приступу до них не було;

б) недостача природних гряниць, меж;

в) степ під боком і сусідство з татарською ордою, яка все була дуже небезпечним і докучливим сусідом;

ґ) повстання, підо впливом Польщі й підо впливом степу, двох нездатних до політичного життя зразків українців: одного — з анархічним польсько-маґнатським світоглядом, що почувався особисто незалежним і не хотів нікого слухатися, і другого — зі степовим світоглядом, який теж не хотів визнавати ніякої влади та й узагалі ніякої держави не хотів;

ґ) аґресивна[59]), займанщицька політика Польщі й Москви супроти українців.

НОВА ДОБА.

НОВА ЈОБА

ВЕЛИКА КОЛЬОНІЗАЦІЯ.

В часі, коли кінчалася козацька доба, і Гетьманська Україна утратила нарешті свою політичну самостійність, склалася в історії України подія, яка має величезне значіння. Була це велика українська кольонізація, що почалася в другій половині XVIII. ст. й тяглася яких сто років, поза половину XIX. ст.

Причини цієї кольонізації були: географічні, суспільні й політичні.

На південь і південний схід від східньої України лежали простори, майже зовсім не заселені. На них пробувала тільки в невеликій кількости мандрівна татарська людність, і було Запорожжя з Січчю, навколо якої розсілося теж трохи людей. Є це відомі в нашій історії — чорноморсько-озівські степи. Відколи, під ударами українських і московських рук, ослабла татарська орда, відтоді почала повставати змога поселятися в цих степах і використовувати їх незвичайну родючість для хліборобства. Це була одна причина кольонізації.

А другою причиною були — суспільні обставини у східній Україні. У другій половині XVIII. століття на Правобережній Україні, яка належала до Польщі, панщина ставала з дня на день тяжча. А вже найтяжча стала вона тоді, коли, після упадку польської й української держави, східня Україна, з кінцем XVIII. століття, дісталася під панування Московщини-Росії. Через те селяни почали втікати від панів-дідичів на степи й тут без перешкоди розводили собі хліборобство.

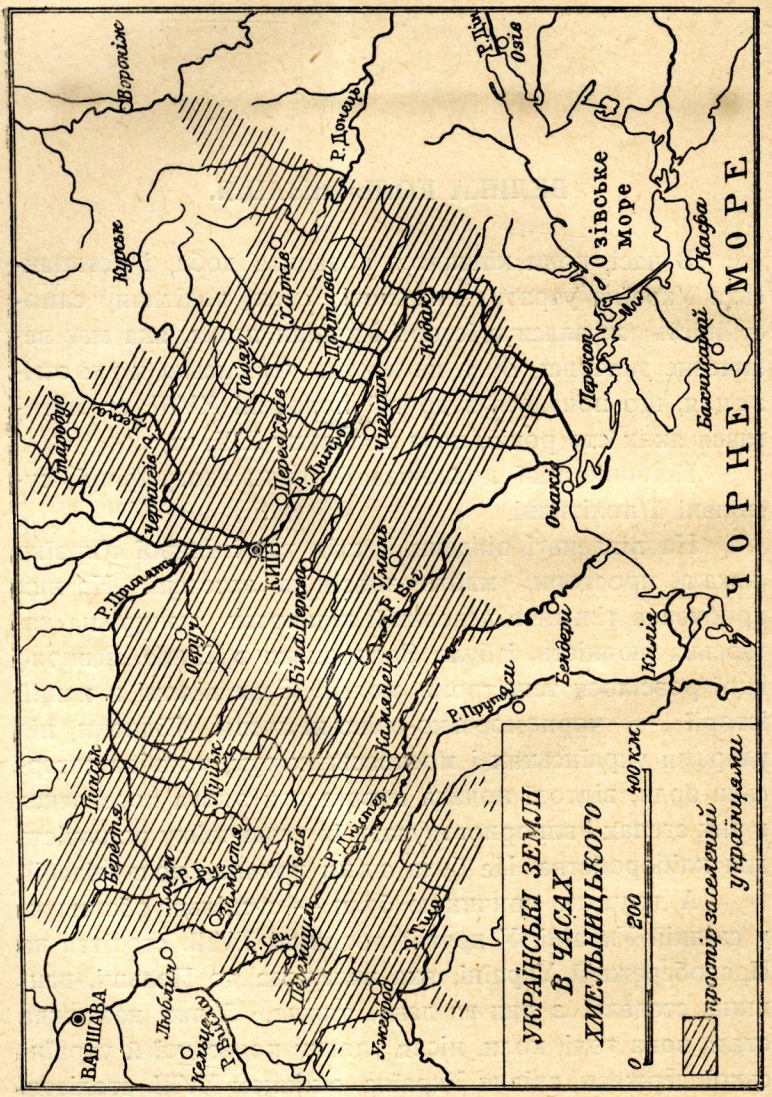

Третьою причиною було знову те, що російський уряд поставив собі за мету — скольонізувати великі степові простори, щоб із цих земель мати користь.

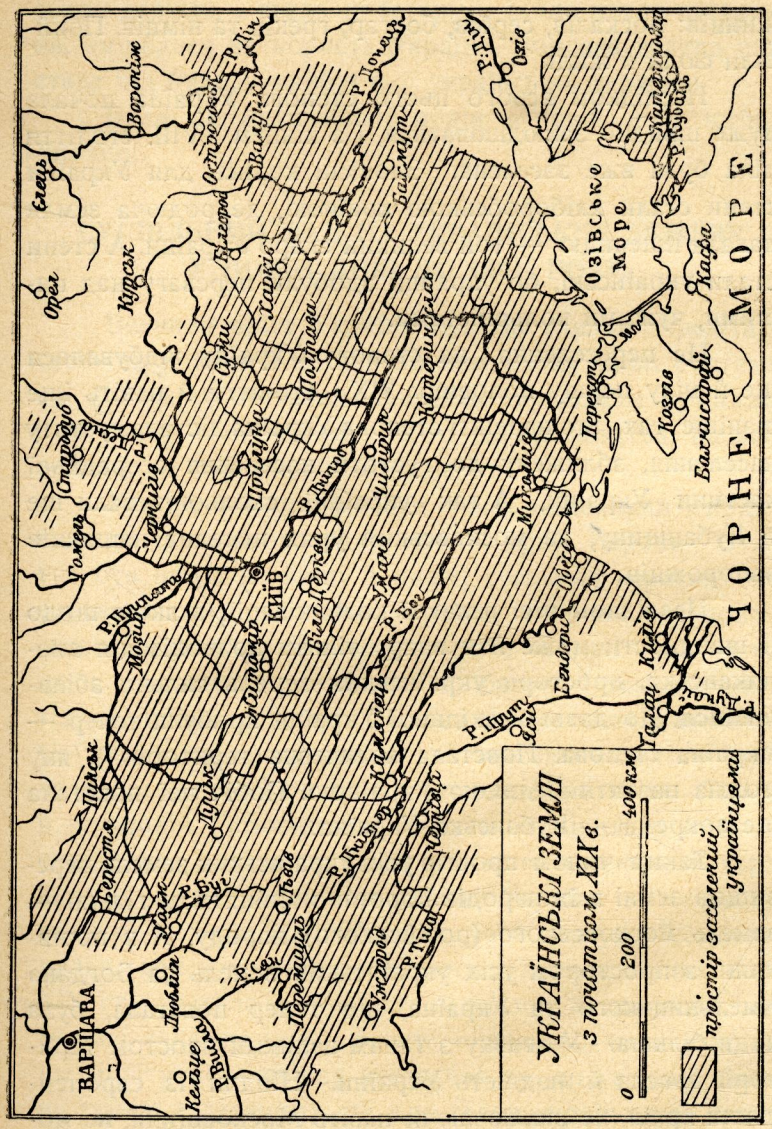

Він не то що не робив перепон еміґрації, яка йшла з України, але й сам кольонізував степи, роздавав землю московським великим панам та поселяв тут різних чу-

жинців: москалів, сербів, болгар, греків та німців. Прийшли сюди й жиди.

Наслідком всього цього степова Україна почала дуже швидко залюднюватися, і з кінцем XVIII. століття ціла була вже заселена. Зловісні колись для України степи стали хліборобською країною, де родюча земля давала пшеницю — той великий скарб України. А степи стали українські, бо українці здобули перевагу над иншими, чужими кольоністами.

Це переселення на степову Україну відбувалося ще й цілу першу половину XIX. століття й навіть іще пізніше так, що нарешті степова Україна дістала густоту населення, зближену до густоти населення осередньої частини України. А так українці скольонізували ще й Кубанщину, де московський уряд поселив нащадків запорожців.

Наслідком цієї великої кольонізації, з якою щодо її швидкости може йти впару тільки кольонізація американська, простори українських земель сильно збільшилися. До давньої східньої України прибула тепер — Україна степова. Повстала величезна територія[39]), яку можна назвати Великою Україною. Побіч неї повстала ще зокрема — Кубанська Україна.

Таким чином простір усіх українських земель перевищив землі всіх народів Европи з вийнятком тільки — земель московського (російського) народу. А в порівнянні з простором усіх українських земель за Богдана Хмельницького та Україна, що тепер повстала, була куди більша. У звязку з таким великим зростом території зросла й людність України. Ніодин із европейських країв, не виключаючи навіть Московщини, не може виказатися таким великим зростом населення, як Україна. Все відношення України до инших европей-

ських держав, і щодо простору, і щодо числа населення, змінилося на користь України. Виросла велика підстава під будову майбутньої української держави.

Була це найважніша подія в новій добі історії України.

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У НОВІЙ ДОБІ ДО 1861. РОКУ.

Великий зріст України був би виявив зараз-таки свою вагу, коли б не перепиняли цьому инші обставини. До таких обставин належить передовсім суспільний лад, і відношення його до українства на всіх землях, де жив український народ.

Узагалі взявши, він був скрізь однаковий і подібний до суспільного ладу инших країв Европи. Отже тут був поділ на вищі й нижчі суспільні верстви. Але справа в тому, що саме українці творили передовсім селянську верству й тільки в малій частині були заступлені в міщанстві, та й то у дрібному, і таксамо мали тільки дрібну шляхту. Великих земельних власників, тієї земельної аристократії[12]), й таксамо великого (себто багатого) міщанства — українці не мали. Тільки в колишній Гетьманській Україні залишилася була на якийсь час велика земельна власність частинно в українських руках. Але ж Гетьманська Україна це тільки невеличка частина цілої України, та й і та українська земельна аристократія почала московщитися, і в половині XIX. ст. втратила із українством звязок. А тимчасом і земельна аристократія, і багате міщанство мали найбільше політичне значіння ввесь час аж до світової війни не тільки в державах, де жив тепер український народ, отже в Австро-Угорщині й Росії, але взагалі в усіх европейських державах.

Таким способом українці, не вважаючи на свою чисельність, не мали тієї політичної сили, якої треба було, щоб здобути собі значіння чи в Росії, чи в Австро-Угорщині. І цим треба собі пояснити, чому инші народи, хоч теж не мали своєї держави, наприклад, поляки чи чехи, а то навіть словінці, сильно випередили нас на національному й політичному полі.

Головна сила українства була властиво — в селянській масі. Ця маса була щодо чисельности далеко більша, ніж усі инші суспільні верстви, разом узяті. Але ця маса, хоч і держалася української мови, бо иншої не знала, була темна, непросвічена. Через те вона не мала якогось ясно означеного національного почуття. Вона відчувала тільки свою національну окремішність чи супроти чужинців, що порозсідалися по Україні, чи супроти сусідніх народів. Автім ця маса й не мала свободи розвитку, бо на ній тягаром сіла панщина та кріпацтво.

*

Панщина та її скасування.

Панщина прийшла із західньої Европи до Польщі, а звідтіля на українські землі. Хмельниччина змінила була досить значно суспільний лад, панщину тоді дуже обмежили, хоч її й не скасували. Але в XVIII. ст., після упадку української держави на Правобережній Україні, тут настала знову більша панщина, і вона набрала сили й у Гетьманській та Слобідській Україні, себто тій країні, що належала до Московщини і що її заселили українці в XVII. ст., завівши тут такий лад, який був у Гетьманщині, тільки що гетьмана тут не було. З кінцем XVIII. ст. вона вже була поширилася й на новоскольонізовану степову Україну. А що на Закарпатті й на Буковині, що 1775. р. прийшла під

Австрію, вона вже давно була, таксамо, як і в західніх землях — то таким робом із кінцем XVIII. ст. панщина панувала на всіх українських землях.

За панщини селянин був обовязаний працювати задурно на ріллі пана-дідича та ще й давати йому датки грошима або натурою[60]). Але найгірше було те, що з панщиною було звязане закріпощення селян, себто, селянин був звязаний із своїм дідичем, як невольник звязаний із своїм власником, він був зовсім залежний від свого пана. Без його згоди він не смів покидати свого місця, був „прикріплений" до місця свого осідку (звідсіля назва „кріпак"), не міг давати своїх дітей на науку, а то й не міг без дозволу пана одружитися. Одне слово — кріпак був пониженою людиною, без волі, без ніяких прав...

Очевидячки, панщина й кріпацтво не були на всіх українських землях однакові. В Австрії за цісаря Йосифа II. поробили деякі полегкости для кріпаків. У степовій Україні, в перших початках кольонізації, спершу зовсім не було панщини. Але опісля й тут завели й панщину і кріпацтво. Та й узагалі на українських землях під Росією панщина і кріпацтво стали в XIX. ст. дуже тяжкі — такі тяжкі вони не були ніколи передтим, хиба що на західніх землях.

В 1848. році настала важна зміна. В тих українських землях, що були під Австрією, скасовано зовсім панщину. В Галичині сталося це 15. травня 1848. року. А сталося воно у звязку з революцією, яка вибухла в Австрії в березні того самого року. Тут, у Галичині, австрійський уряд із цією справою поспішився — він хотів таким чином зєднати собі селянські маси, щоб мати в них поміч на той випадок, коли б поляки зірвали повстання. Бо про таке повстання раз-у-раз думали польські великі пани-маґнати і дрібна шляхта.

Автім скасування панщини було тоді господарською конечністю. Що раз ясніше ставало, що платний робітник далеко ліпше працював би на ріллі, ніж закріпощений селянин. Це бачили й самі пани-дідичі. Тимто вони й погодилися з покасуванням панщини, тим більше, що за панщину дістали дуже гарне грошеве відшкодування (індемнізацію). А щодо визволених селян, то їх становище зі скасуванням панщини не так то дуже й покращало. Касуючи панщину, уряд залишив за селянами дуже мало землі на власність, позбавив їх права користуватися лісами й пасовиськами, тимто селяни в переважній масі позалишалися малоземельними пролєтарями[6]). А проте скасування панщини було для українського народу подією великої історичної ваги. Від того часу українське селянство в Австрії перестало бути пониженою й зовсім-таки вже безправною суспільною верствою. Воно мало тепер політичну свободу, дістало змогу просвічуватися і стати освідомленою з національного й політичного погляду суспільною верствою.

Тимчасом у Росії далі ще була панщина і кріпацтво. Та й там що раз голосніші ставали голоси за їх скасування. Речником таких поглядів був, як знаємо, наш великий Шевченко, він різько таврував панщину і кріпацтво у своїх творах. Всі ці голоси, а то й нарешті переконання, що панщина вже пережилася, що вона не відповідає новому господарському розвиткові, довели до того, що цар Олександер II. в 1861. р. скасував панщину і кріпацтво. З цим роком на всіх українських землях селяни стали вільні.

Це була дуже важна історична подія, вона багато заважила на дальшому розвитку українського народу.

НАЦІОНАЛЬНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ від 1782. до 1861. Р.

Лівобережжя. Скасування гетьманства й нарешті автономії Гетьманської України 1782. р. мало дуже некорисні наслідки для дальшого розвитку національного й політичного життя в цій частині України й рівночасно й у цілій Україні. Хоч на Гетьманській Україні з державної самостійности від 1709. р. небагато залишилося, то все ж вона була звязана з українством, і нею українське громадянство дорожило. Тимто покоління, що жило з кінцем XVIII. століття, дуже боляче відчувало упадок української держави й бажало собі, щоб вона знову повстала. Російську державу воно вважало за державу чужу, а москалів просто ніхто не любив. На це нарікала російська цариця Катерина II. в одному свому листі, вона просто закидала українцям ворожнечу до т. зв. „великоросів" (москалів).

Василь гр. Капніст (1757—1823).

Українське громадянство не могло погодитися з тим, що воно має бути під Москвою, — самостійницькі політичні змагання були тоді ще дуже живі. Покладався на них український аристократ гр. Василь Капніст[61]), коли в 1791. р. питався на пруському дворі, чи Прусія прийшла б на поміч Україні, як би тут вибухло повстання проти Москви. До повстання не дійшло, бо Прусія відмовилася від війни з Росією, але Капністова поїздка до Берліну вказує на те, що тодішні наші політики думали-гадали. Ще з початком XIX. ст. дуже високо цінили українську державу козацької доби: геть-

мана порівнювали з монархом, українську аристократію, а навіть рядове українське козацтво вважали за щось ліпше й вище від московського дворянства[62]). Взагалі український патріотизм був тоді ще дуже сильний. У 1825. р. історик Микола Маркевич[63]) писав у листі до одного російського революціонера таке: „Ми ще не втратили з очей діла великих мужів-українців, і в багатьох серцях іще не поменшала давня сила почувань і любови до Батьківщини. Ви ще знайдете в нас живим духа Полуботка".

Нічого дивного, що серед таких настроїв українці належали до різних тайних революційних товариств, які повставали тоді в Росії. Були це товариства, до яких належали й українці й москалі, але були й чисто українські товариства, де говорили про незалежність України від Росії. Могло здаватися, що в Росії прийде до революції, яка змінить політичний, а то й суспільний лад у Росії. І справді, у грудні 1825. р. вибухла в Петербурзі революція, що її викликали головно військові кола. Та ця революція не була як-слід підготована, її скоро здушили. Тоді почалися скрізь утиски в Росії й на Україні. Багато тоді людей позаарештовували, багато покарали вязницею, засланням на Сибір або на Соловецькі острови, багато покарали й на горло. А проте Україна не зовсім заспокоїлась.

І поляки рахували на те, що коли вони зірвуть повстання, то може вибухнути й українське повстання. Справа в тому, що від другої половини XVIII. ст. Польщу почали розбирати сусіди, і в 1795. р. геть-чисто вже її були розібрали. Українські землі, що були під Польщею, дісталися то до Австрії (Галичина), то до Росії (Правобережжя, Поділля, Волинь). Поляки з новими порядками під Росією не хотіли погодитися й усе

думали про повстання. Вони собі думали, що повстання їх поведеться, як повстануть і українці.

*

Правобережжя. На Правобережній Україні були інші відносини, ніж на Лівобережній. Тут не залишилося нічого з української державности, її ще в 1676. році геть-чисто знищено. Тут не було ні козацької аристократії, ні рядового козацтва, — тих верстов, що на Лівобережжі зберігали державну традицію. Тут були ще лише живі спогади про гайдамаччину, та ці спогади викликали тільки ворожнечу до польських маґнатів, але не могли витворити української державницької думки. Автім великий вплив мала тут і польська культура. Правда, Польща впала, але польська державницька традиція[16]) на Правобережжі залишилась, вона тут мала вплив і на українців. Все шкільництво на Правобережжі й на північно-західніх землях, із вийнятком духовних шкіл, далі було польське, урядовцями москалі позалишали теж переважно поляків. А коли до цього ще додати, що земля теж була переважно в польських руках — то нічого дивного, що польські політики мали надію, що тут, на Правобережжі, може ще вдасться поставити польську державну владу. Російська влада всьому цьому не противилась і навіть польських панів-маґнатів брала в опіку перед українськими селянами-кріпаками. Інтереси польських маґнатів збігалися з інтересами російської влади, й вона за всяку ціну хотіла вдержати такий суспільний лад, який був.

В 1830—31. рр. вибухло польське повстання, його здушили, і після цього значіння поляків на Правобережжі поменшало. Управа краю перейшла переважно в російські руки. Покасували польські школи й на їх

місце позаводили російські. Багато панів-маґнатів за участь у повстанні потратило землю. А проте основної зміни не було, бо побіч росіян, чи помосковщених українців, які дістали поконфісковані польські маєтки, переважна частина панської землі була таки в польських руках. Українство, з малими вийнятками, далі ховалося в закріпощеному селянстві, яке не так розуміло, як більш відчувало свою приналежність до українства, уважало себе чимось иншим від поляків та москалів. До того прилучалося почуття суспільної кривди й ненависти та бажання зміни суспільного ладу, бажання суспільної свободи. А коли зважити, що вся селянська маса була темна, непросвічена, що української дрібної шляхти тут майже не було, що населення міст із національного погляду було дуже перемішане, то стане ясно, що українство, як свідомий чинник, було тут дуже слабе. Ще гірше було в північно-західніх землях, бо там навіть духовенство відірвалося було від свого народу й почувалося польським.

*

Літературне відродження на Лівобережжі.

Але й на Лівобережній Україні починало поволі українське життя підупадати. Почався той занепад від потомків давньої козацької аристократії, з яких московський уряд поробив російських дворян. Зпоміж цих нових дворян багато поробилося російськими урядовцями. Виховані на російських університетах, ці українці стали не тільки прихильниками російської держави, але й російськими державницькими патріотами, — для українського державницького світогляду в них уже місця не було. Вони приняли московську письменницьку мову за свою, відчужувалися від українського народу і ставали москалями (чи як каза-

ли — „русскими"). Та були ще й такі, що не затратили звязку із своїм народом, любили його звичаї, пісні, але на цьому кінчалося — з політичного й національного погляду вони не почувалися українцями. Правда, були ще поміж ними люди, що почувалися з національного погляду українцями, але й вони погодилися з російською державністю.

Одне слово, серед українського народу що раз то більше ставало людей, які віддалялися своїми поглядами від українців із кінця XVIII. і перших десятків XIX. ст. Вони ставали політичними й навіть національними москвофілами, прихильниками Москви. І найважніше — ця переміна не обмежувалася тільки дворянством, а почала поширятися між міщанством і навіть доходила до селянства.

Іван Котляревський (1769—1838).

Серед таких обставин дуже важною подією було те, що наші письменники почали писати свої твори чистою українською мовою. Це відразу відмежувало українство від російськости, справа мови стала дуже важним, не тільки національним, але й політичним чинником. Правда, українська мова в письменстві не охоронила українців від політичного москвофільства, бо навіть такі письменники, як батько нового українського письменства Іван Котляревський (1798. р. видав свою славну „перелицьовану Енеїду"), чи Петро Гулак-Артемовський, чи Григорій Квітка-Основяненко, чи Амврозій Метлинський[64]) не мали українського

державницького світогляду й погодилися з російською державністю на Україні.

*

Західньо-европейські впливи.

Велику вагу для розвитку національного й політичного життя українців мали впливи західньо-европейські, та й польські, що прийшли на Україну з початком XIX. століття.

А на Заході прокинулися тоді нові думки в письменстві, в загальному погляді на людей, на державу та на її завдання.

В письменстві запанував тоді на Заході т. зв. — романтизм[65]), що домагався природности, казав звертатися до народньої поезії, як до джерела тієї природности, до простого народу, яким досі ніхто не цікавився. В політиці балакали там про лібералізм[66]) — свободу думки, та про демократизм[67]), про рівність людей поміж собою, та ще окремо повстала між славянами думка про зближення поміж собою, про взаїмну поміч одні одним, а то й політичну злуку. З таких думок повстало славянофільство[68]).

Всі ці нові думки находили відгук і на Україні.

Підо впливом романтизму наші діяльні люди, письменники, тощо, звернулися до нижчих народніх верстов. Вони бажали ці верстви пізнати, пізнати їх із їх мовою, піснями та звичаями. І тут вони побачили такі цінности (краса мови й пісні), на які давніше ніхто не клав ваги.

Лібералізм робив із українця прихильника конституційної монархії, або таки республиканця[69]), вчив його, що́ таке політична свобода, а що в Росії всього цього не було, то й українець почав неприхильно, а то й вороже ставитися до необмеженої царської влади в Росії.

Демократизм звертав його увагу на потребу рівности між громадянами в політичній і суспільній ділянці та відразу ставив йому перед очі передовсім — справу кріпацтва.

Нарешті славянофільство проголошувало конечність створити федеративну[70]) славянську республику. Але поза славянофільством ішли на Україну революційні польські гасла, які проголошували, попри лібералізм і демократизм, національну боротьбу з Росією — для віднови польської держави.

*

Кирило-Методіївське Братство.

Всі ці різноманітні духові течії ширилися на Великій Україні, почавши від початку XIX. століття, одні раніш, инші трохи пізніше, але коло 1840. року витворився вже новий світогляд між українцями. Цей світогляд дуже добре видко у програмі таємного українського товариства — Кирило-Методіївського Братства.

Це товариство повстало 1846. р. в Києві. Вже сама його назва, з двома „апостолами славян", указувала, що це товариство — славянофільське. В його програму поставлено славянську федеративну республику, яка мала складатися з республик поодиноких славянських народів. У склад цієї федерації мала, очевидячки, входити й Росія, яка мала бути поділена на кілька частин. Московщина мала творити кілька республик, Україна — дві, Білорусь — одну, та, крім цього, до цієї федерації мали належати: Польща, Чехія, Сербія й Болгарія. Західня Галичина мала належати до Польщі, східня ж Галичина — до західньо-української держави.

Коли взяти під увагу тодішній занепад українського політичного світогляду, то треба признати, що така

політична програма означала великий поступ у розвитку української політичної думки. Та найважніше в цій програмі було те, що Україна була поставлена нарівні з Московщиною.

А все ж політичний світогляд Братства — инший від поглядів українських самостійників із кінця XVIII. та ще початку XIX. ст., коли думали ще про незалежну Україну. Кирило-Методіївські братчики відступили від думки про незалежну Україну, як щось протилежне Москві, зробили Україну залежною від славянської федерації і сперли свої погляди на здогад, що й Москва й Польща добровільно згодяться на те, щоб існували дві такі українські держави...

Коли думка про славянську федерацію прийшла на Україну від славянофілів, головно чеських і польських, то инші думки, які вкладено у програму Братства, були наслідком тих політичних і суспільних світоглядів, які були тоді поширені скрізь по Европі, а про які ми вже говорили. Сюди належить: проголошення християнських засад у житті народів, свобода віри, рівність усіх громадян у державі, скасування панщини, конечність освіти й т. ин.

Погляди, подібні до програми Братства, висловлював твір Книги Битія, що його написав Микола Костомарів[71]), відомий український історик. І тут говориться про спільноту славян, про рівність і братерство між славянськими народами, але тут є й те, що са́ме Україна, яку досі найбільше кривдили й понижували, має найважніше завдання при обєднанні славян. Це, мовляв, її велике післанництво...

Коли задуматися тепер над поглядами Кирило-Методіївських братчиків, то нам дивно стає, що са́ме члени найбільш покривдженого й понижуваного славянами народу вірили у справедливість славян. Та тоді взагалі

багато людей вірило, що людство піде шляхом поступу, добра, справедливости, й ця віра була поширена скрізь у европейських краях.

Кирило-Методіївське Братство мало до сто членів. Найвизначніші з них були: Микола Костомарів, Микола Гулак, Олександер Навроцький, Опанас Маркович, Василь Білозерський, Панько Куліш[72]) і нарешті — Тарас Шевченко. Але воно довго не встоялося. Хоч воно й не проповідувало негайної революції, а здійснення своєї програми відкладало на часи, аж славяни „полюблять правду", то з погляду російської державности воно було дуже революційне. Воно ж ставило собі плян поділу Росії на кілька держав, і на місці царської влади, говорило — про республиканську. Тимто коли російська поліція викрила це товариство в 1847. р., то як-стій позаарештовувала його деяких і то найвизначніших членів. Арештовані пішли — на заслання.

Микола Костомарів (1817—1885).

*

Шевченко. Тоді покарали й Тараса Шевченка. Його заслали до війська на необмежений час у кирґізькі степи й віддали під дуже суворий нагляд. Та ця кара спала на поета не так за участь його у Братстві, бо цього йому не доказали, а за його революційні твори, звернені проти царської влади, передовсім за його — „Сон" та „Кавказ".

Тарас Шевченко був членом Братства, але ж він пішов иншим шляхом, не тим, на який указувала братська програма. Він не лічив на „братерство народів",

а накликував своїх земляків до боротьби за волю України, за незалежну Україну. Тимто Тарас Шевченко своїм політичним світоглядом куди ближчий до українських самостійників із козацької доби, ніж до поглядів Кирило-Методіївських братчиків. Він є лучником між самостійницькою політикою козацької доби й між визвольною боротьбою нових часів. Тимто й поява Тараса Шевченка для українського народу дуже важна історична подія. Його творчість дала українству моральну силу й віру у краще майбутнє.

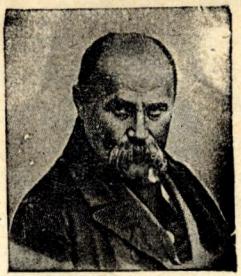

Тарас Шевченко (1814—1861).

*

„Основа". Доля Братства та його членів викликала в тодішнього свідомого українського громадянства пригнобу. Автім са́ме тоді виявилося, що царська влада дуже міцна, міцніша, ніж влада монархів у инших державах. В 1848. вибухла в дуже багатьох европейських державах революція, і тільки Росія була спокійна. Цар Микола I. вислав навіть війська на поміч Австрії й допоміг їй здушити мадярське повстання. Це створило у світі такий погляд, що Росія наймогутніша держава в Европі, про революцію в Росії не було що й думати. Українська суспільність бачила, що їй доведеться погодитися із станом річей.

Від того часу політичні справи з українського світогляду почали уступати, в ньому залишилися тільки чисто культурні справи, і супроти російської держави — льояльність[73]). Серед таких обставин селянські заворушення в Київщині з 1855. року, викликані надією, що

Росія, яка тоді вела тяжку війну на Криму з Анґлією, Францією та Туреччиною[73*]), відновить козаччину, — були останнім спогадом давніх часів і змагань. Та це не могло мати якогось більшого значіння. Навіть культурне українське життя починало слабнути.

Але по смерти царя Миколи І. (1855), за його наслідника Олександра ІІ., настали в Росії вільніші часи. Заговорили про скасування кріпацтва. Тарас Шевченко, що так рішуче виступав у своїх творах проти кріпацтва, повернувся із заслання. В Петербурзі, під проводом Панька Куліша, українці оснували 1860. р. журнал „Основа", й коло нього зібрався гурток найвизначніших тоді українців. Між ними був і Тарас Шевченко.

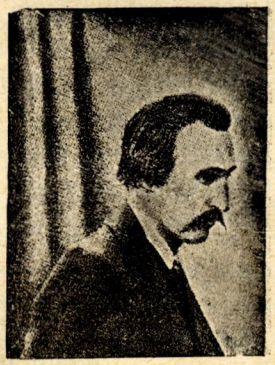

Панько Куліш (1819—1897).

Були надії, що українське життя оживиться й на Україні. Тим більше, що 1861. р. царським указом нарешті скасовано кріпацтво в Росії. Це давало змогу освідомлювати широкі народні маси і звязати їх із національним світоглядом. Велика Україна перебула за кількадесят років, від скасування автономії Гетьманської України до скасування кріпацтва, дуже великі, як бачимо — зміни. А це мало вплив і на инші українські землі.

УКРАЇНСЬКІ КРАЇ ПІД АВСТРІЄЮ від 1772. до 1861. Р.

Розвиток українського національного життя в краях, що дістались під Австрію, отже у Східній Галичині, на Буковині й на Закарпатті, ішов иншим шляхом, ніж

на Великій Україні. Там колишня Гетьманська Україна була осередком національного життя, там якийсь час була ще жива історична традиція, її плекали українські суспільні верстви. Тут, у краях, що були під Австрією, історична традиція сильно притупилася. Та й не було кому її плекати, бо вищих суспільних верстов, отже тих, що в тих часах могли мати якусь освіту, тут не було. Не можна ж забувати, що коли на Лівобережжі у другій половині XVIII. ст. ще була українська держава, а на Правобережжі була ще сто років передтим, — у Галичині від другої половини XIV. століття української держави вже не було, Буковина ще від XIII. століття була звязана з Молдавією, а Закарпаття з Угорщиною. То й нічого дивного, що в цих трьох краях національна свідомість була дуже невелика, невиразна, що національний розвиток тут ішов дуже поволі.

*

Східня Галичина. Найважніша та й найбільша з цих трьох країн була — Східня Галичина. Вона прийшла під Австрію 1772. р. після першого поділу Польщі. Але вона прийшла сюди з польськими суспільними верхами й — темною українською масою. Все це було наслідком того, що тут майже чотири століття панувала Польща. При українстві залишилося тут іще йно духовенство, дрібне міщанство й вільне селянство зі „шляхетськими" придатками.

Тільки ж українство всіх цих людей виглядало дуже сумно. Воно обмежувалось тільки до почуття якоїсь окремішности від польського народу, та й більше нічого. А виходило воно з того, що поляки мали инший обряд у своїй латинській церкві, иншу мову й иншу азбуку у своїх книжках. Ця окремішність позначува-

лася ще в тому, що всі ці люди називали себе „русинами", отже таки — не поляками. Але й цією окремішністю ці русини не дуже дорожили. Хто ставав хоч трохи більше просвічений, той зараз засвоював собі польську мову й говорив та писав нею, нехтуючи своєю рідною. Так робили навіть тодішні гр.-кат. єпископи, а нижче духовенство, дуже мало просвічене, не знало нераз навіть церковно-славянської азбуки. В якому великому занедбанні була тоді українська мова, видко з того, що навіть проповіді по церквах, головно по містах, виголошували по-польськи.

Але було ще одне почуття, яке не допускало до того, щоб ці малосвідомі українці, чи то русини, геть-чисто позливалися із польськістю. Було це почуття, яке випливало з того, що ці русини не могли похвалитися тим, що мали недавно свою державу, так, як її мали — поляки, вони не мали ні панів, ні багачів, не мали шкіл, учених — було це почуття своєї нижчости, приниження. І з цими двома почуттями: з почуттям окремішности й почуттям свого приниження ці українці прийшли під Австрію. Це цілком природна річ, що вони тут, у Австрії, почали зараз шукати порятунку у своїому приниженні. Це ж була держава, яка тепер запанувала однаково — й над поляками й над українцями. З цього зродилося нове почуття: почуття вірности до Австрії й віра в її поміч. Між українцями зародився австрійський патріотизм.

До прокиду такого патріотизму спричинився чимало австрійський уряд, що в перших десятиріччях після прилучення Галичини до Австрії ставився до українців прихильно. Він же хотів мати в українцях підпору свого панування в Галичині, — бо ж поляки все ще не могли погодитися з упадком польського панування в Галичині. Польська держава, хоч у просторах обкро-

єна, проіснувала ще двацять три роки, й польським політикам здавалося, що Галичина таки буде знову злучена з Польщею. Цим пояснюється, що австрійський уряд оснував 1784. р. у Львові т. зв. ґенеральну семинарію і призначив її для гр.-кат. богословів. Коли ж того самого року у Львові повстав університет, де викладали по-німецьки й по-латині, то для українців утворили осібний науковий інститут, де виклади мали відбуватися їх рідною мовою.

Іван Могильницький (1777—1831).

Тільки ж ця їх рідна мова була дуже дивна: професори цього інституту не викладали українською народньою мовою, а так званою „книжною" — мішаниною церковно-славянської мови з українською, бо тоді такої мови вживали в нашому письменстві в Галичині. Таким робом тут тоді не розвязано ще так ясно справи української книжної мови, як це сталося в тому самому часі на Великій Україні, де основою її стала мова народня.

А проте й у Галичині справа національного освідомлення йшла вперед. Історична картина цього розвитку тут вельми цікава. Почалося від того, що 1816. р. завдяки Іванові Могильницькому[74]) й перемиському епископові Михайлові Левицькому[75]) в Перемишлі повстало перше просвітнє товариство. Членами його могли стати священники. Мета товариства була: видавати книжки та ширити просвіту мовою, яка була би зближена до народньої. Це товариство не існувало довго, але зацікавлення просвітніми справами та наукою жило далі. Доказ на це є те, що в перших трьох

десятках XIX. століття написано аж три граматики української мови (одну з них, і то першу, написав 1823. р. згаданий Іван Могильницький). Але найважніше було ось що: починав промощувати собі шлях погляд, що галицькі українці не є якимось окремим народом, а що вони — частина великого українського народу, який живе на Великій Україні.

*

„Руська Трійця".

Це вже був правдивий шлях, який мав провадити до відродження українського народу в Галичині.

Заважили тут і впливи національного відродження инших славян: чехів, словаків, і передовсім — дуже сильно розбуджене національне почуття в поляків та польський революційний рух, що прокинувся в Галичині після невдалого польського повстання з 1830—31. року. Багато молодих українців, і то передовсім вихованці гр. кат. семинарії, вхопилися були польських революційних гасел і на цій підставі доходили до деяких висновків. Були між ними такі, що ставали польськими патріотами, мріяли про відбудову Польщі в давніх її границях. Але були й такі, що доходили й дійшли до инших висновків.

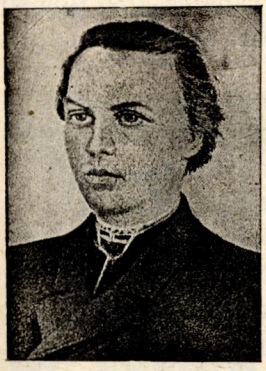

Маркіян Шашкевич (1811—1843).

Вони станули на тому, що коли поляки змагають до відбудови своєї батьківщини, то й українцям слід би подумати про себе та піти своїм власним національним шляхом. І таким шляхом пішла тоді так звана „Руська Трійця"[76]), до якої належав Маркіян Шаш-

кевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич — усі три вихованці гр.-кат. семинарії. Вони підносили, що українці повинні дбати про свій народ, повинні полюбити його та його мову. Вислідом змагань „Руської Трійці" була поява збірника, написаного чистою українською мовою, під назвою „Русалка Дністрóва". Вийшла вона в Буді на Угорщині 1837. року, бо в Галичині цензура не хотіла пропустити її до друку.

Яків Головацький (1814—1888).

Поява „Русалки Дністрової" в Галичині має подібне значіння, як поява „Енеїди" Івана Котляревського на Великій Україні, бо вона наглядно показала, що чистою народньою українською мовою можна писати й друкувати, що ця мова зовсім до цього здатна. Але коли там инші письменники пішли шляхом Котляревського, то в Галичині довго ще переважав погляд, що мовою Шашкевича не можна писати, що годі писати мовою простого, непросвіченого народу. Тимто в Галичині далі ще писали давньою мовною „мішаниною" („язичієм"), або по-польськи. Ще у віршах було змагання писати народньою мовою, але в наукових творах переважала мовна мішанина, чи навіть польська мова.

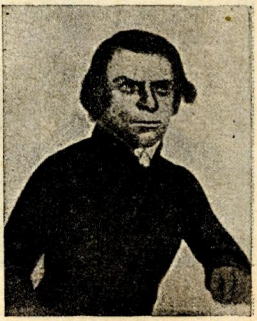

Іван Вагилевич (1811—1866).

Взагалі думки Маркіяна Шашкевича й його товаришів так легко в Галичині не принялися. Побіч невеликого гуртка свідомих українців, були ще далі такі, що зовсім не почувалися до спільноти з тими україн-

цями, котрі були під Росією, а свою національну приналежність кінчали над Збручем... І були ще тоді й такі люди — хоч це були тільки одиниці, — що не вірили в те, щоб українці в Галичині здобули собі кращу долю, й рахували на поміч, яка мала прийти з Москви. Це були перші москвофіли (москволюбці) в Галичині[111]).

Як з цього бачимо, в Галичині національна справа йшла дуже тяжко. Тимто можна зрозуміти, що деякі люди попадали у зневіру. Але тимчасом настали події, які виявили великий вплив на дальший розвиток українства в Галичині.

*

1848. рік. „Головна Руська Рада".

Настав 1848. рік. У західній і в середній Европі заворушилося, вибухла революція. Ці революційні рухи мали за мету виробити політичну свободу й дати народам право взяти участь ув управі державою. Це мало статися так, що влада монархів мала бути обмежена на користь народу, який устами своїх представників, зібраних у парляменті, мав виявляти свою волю, або на місце монархії[55]) мала стати республика[18]). Та рівнобіжно з цією свободолюбною, себто ліберальною й демократичною, течією йшла й національна течія, що змагала до політичного зєдинення нації в одній державі. Такі змагання видко було передовсім у Італії і в Німеччині, — обидві ці держави складалися з багатьох незалежних державок.

Подібні змагання виявилися й між мадярами, чехами та поляками. Всі ці народи змагали до утворення незалежних держав, очевидячки — на руїнах австрійської держави. Але мадяри не думали утворювати своєї незалежної національної держави. Вони хотіли, щоб усі краї, які належали до угорського королівства, з різними

народами, отже з хорватами, словаками, українцями та румунами — відірвалися від Австрії і в незалежній угорській державі перейшли під панування мадярів. Подібні думки мали й галицькі поляки. Вони теж хотіли відірватися від Австрії, їх політична програма була — відбудувати Польщу з гряницями зперед 1772. року, і в цій Польщі мали найтися й українці.

Маючи таку політичну програму, і мадяри, і поляки ввійшли в суперечність ізо змаганнями инших народів, отже мадяри — із змаганнями хорватів, словаків та українців із Закарпаття, а поляки — із змаганнями українців Галичини (та й, очевидячки, і инших земель). Через те всі ті народи, хоч і змагали теж до політичної волі, не могли йти разом із мадярами, чи з поляками, а мусіли стати самостійно, подбати про свої власні потреби.

Митр. Гр. Яхимович (1792—1863).

Так і зробили українці в Галичині. Коли в березні 1848. р. в Австрії надали конституцію, галицькі поляки, користаючи з цього, почали підписувати просьбу до цісаря, щоб Австрія відновила Польщу в межах зперед 1772. року. Та українські патріоти не далися втягнути до цієї справи, а рішили виступити окремо. З цією метою вони зібралися 19. квітня 1848. р. в будинках при церкві св. Юрія у Львові й тут, під проводом тодішнього перемиського владики Григорія Яхимовича[77]), рішили оснувати окрему українську політичну орґанізацію, під назвою „Головна Руська Рада", та вислати письмо до цісаря. У цьому письмі були висказані

такі бажання: 1) завести навчання в народніх школах українською мовою, 2) українські виклади у вищих школах, 3) закони й розпорядки оголошувати й українською мовою, 4) піднести освіту українського духовенства,

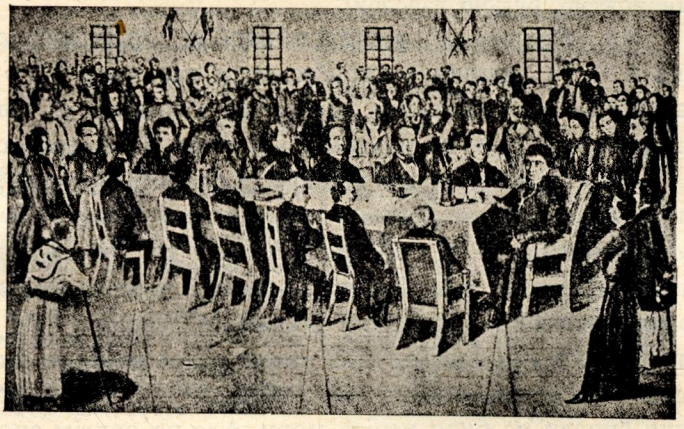

Засідання „Головної Руської Ради“ у Львові.

5) зрівняти гр.-кат. духовенство з латинським і вірменським і 6) допускати українців до всіх публичних урядів.

А 2. травня 1848. р. зібралась „Головна Руська Рада“ й ухвалила таку заяву:

„Ми, галицькі русини (так називали тоді українців у Галичині), належимо до великого руського (себто українського) народу, котрий одною говорить мовою і 15 міліонів начислює, з них півтретя міліона Землю Галицьку заселює. Наш народ був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами в Европі, мав свою письменницьку мову, свої власні закони, своїх власних князів, одне слово: був у добробуті, заможний і сильний. Через несприятливі умови й різні політичні нещастя, наш великий народ поволі розпався, утратив свою самостійність, своїх князів і прийшов під чужу владу.

Такі нещастя склонили згодом багато можних панів від-

ступити від руського обряду батьків своїх, і з ними виректися руської мови й відцуратися свого народу; але ж ця зміна обряду національности перемінити не могла, і руська кров не перестала плисти в їх жилах. Та тепер, коли для всіх заблисло сонце волі, пробудився й наш руський лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо народом!"

Ця „Відозва до руського народу" була надрукована в 1. ч. першого українського часопису „З о р я Г а л и ц ь к а", тижневика, що почав виходити у Львові 15. травня 1848. р. за редакцією Антона Павенцького[78]).

Коли порівняти цю відозву „Головної Руської Ради" й бажання, висловлені в письмі, до цісаря, з тим, чого домагалися від цісаря поляки, то, очевидячки, вийде величезна різниця між одним і другим. Поляки домагалися відбудови своєї польської держави і то навіть у просторах зперед 1772. року; супроти цього українські домагання зовсім скромненькі, про якісь політичні справи не було навіть мови. Але це зовсім зрозуміла річ, коли зважити, що в Галичині історична традиція[16]) затратилася, і що тут не було навіть такої, як би слід, національної свідомости. Тимто відозва „Головної Руської Ради" мала щойно „збудити зі сну" український народ, мала сказати йому, хто він, а все инше могло прийти щойно опісля.

А проте ця відозва в розвитку української нації в Галичині визначає великий поступ у порівнянні з тим, що було в першому десятилітті XIX. століття, а ще більше з тим, що було тут у XVIII. столітті. Видко було, що національний світогляд невеличкого Шашкевичевого гуртка вже сильно був поширився. Важне буто те, що цей світогляд висловлений був тепер ясно й рішуче так, щоб його почув увесь український народ у Галичині.

А були тоді вже одиниці, що їх національний світогляд станув іще вище. За приклад може правити нам

ЗОРА ГАЛИЦКА.

Число 1.

Дня 15 Мая 1848.

Письмо тое часове выходитъ що тыждня разъ во Второкъ. — Цѣна повѣчна во Львовѣ 1 Рынк. 15 кр. Ср: въ оурядахъ почтовыхъ 1 Рынк. 45 кр. срѣбромъ.

ОДОЗВА ДО РУСКОГО НАРОДУ.

БРАТА !

Вѣдомо вамъ, що Найласкавѣйшій Цѣсарь Австрійскій и Король нашъ надали ласкаво всѣмъ народамъ своей Державы, и намъ Русинамъ земли Галицкои, патентомъ зъ дня 25 Бережня 1848 Конституцію, то значитъ: такою фундаментальною оуставою, котра цѣлому народови нашому черезъ выбраныхъ и завѣреныхъ мужовъ оудѣлъ въ правдавствѣ своѣмъ дозвалам, и тымъ способомъ свободи и добрый бытъ намъ забезпечал.

Межи тыми свободами надане намъ тое особливе и великои вагы право, що можемо сбиратися на наради надъ спольнымъ добромъ нашимъ, розпознавати потрѣбы народа и краю нашого и такови Найласкавѣйшому Панови предкладати.

Въ такомъ намѣренію завязало ся то въ столичномъ мѣстѣ Львовѣ товариство Русиновъ подъ назвою „Рада народна руска“, котра, порозумѣваючися съ народомъ, его заступати, надъ его потрѣбами промышляти и надъ его свободами чувати буде.

Конечна потрѣба такого дѣла насъ Русиновъ зворушила тымъ найвѣйше ся оказуе, скоро ся застановимо, чимъ нашъ народъ колись былъ, въ такомъ станѣ доси зостаявалъ, и такимъ при наданой теперъ конституціи бути може и повиненъ.

Мы Русини Галицки належимо до великого руского народу, котрый одинимъ говоритъ язикомъ и 15 мильонивъ выносить, зъ котрого полтрета мильона землю Галицку замешкуе. Той народъ былъ колись самодѣльный, робилъ въ славѣ найможнѣйшимъ народамъ Европы, малъ свой письменный языкъ, свои власнои оустаны, своихъ власныхъ князѣвъ; одинимъ словомъ: былъ въ добромъ бытью, заможнымъ и силнымъ. Черезъ непріязни сѣдьбы и розни политични нещастя розпалыся поколи той великій народъ, стратилъ свою самодѣльность, своихъ князѣвъ и прійшолъ подъ чужи панованье.

Таки нещастя склоныли съ часомъ много можныхъ пановъ одступити одъ руского обрадку отецъ своихъ, а съ нимъ выречися мовы руской и опѣтити свой народъ; хоть тая змѣна обрадку народности перемѣнити немогла, и кровь руска въ жилахъ ихъ

Оуваги. — Читайте завше о въ серединѣ слова яко і, на початкѣ слова яко ві; а і завше яко ѣ; н. п. конь, одъ, лѣдъ читайте кінь, відъ, лѣдъ.

Так виглядала перша сторінка 1. ч. першого українського часопису „Зоря Галицька“ (зменшена).

священник о. Василь Подолинський, який у статті: „Слово перестороги", зверненій до польських політиків, говорив уже навіть про незалежну Україну!

Поступ був очевидний.

Не можна закривати очей на те, що до цього виступу осмілив українців австрійський уряд, який ставився тоді до українців прихильно. Він же хотів мати їх союзниками проти революційно настроєних поляків. Але ж не можна думати, щоб і без того українці самі не виступили із своєю справою тоді, коли всі народи забирали голос у своїх справах, і виступали сміло із своїми домаганнями. Отож „Головна Руська Рада" пішла далі тим шляхом, що на нього ступила. Депутація, що її вона вислала до цісаря й до австрійського уряду, домагалася, щоб: 1) Галичину поділено так, щоб східня Галичина разом із Буковиною творила окремий коронний край[152]), щоб 2) утворено українську ґвардію[79]), 3) утворено окрему комісію, яка вирішила б спори за ґрунти й ліси між дідичами й селянами, 4) щоб український народ зрівняно у правах із иншими народами й греко-католицьку Церкву з римо-католицькою, 5) щоб українську мову, у слові й письмі, заведено в усіх школах і в усіх урядах. Були ще й инші домагання, меншої ваги, але всі вони вказували, що тодішні українські про-

Прапор української національної ґвардії в Бережанах (1848—1849).

відники хотіли використати вигідну хвилину і здобути для свого народу все те, що можна було здобути.

Дуже відрадне було те, що селянство стало по боці своїх провідників. Його щойно недавно цісарською постановою визволили від панщини, і воно дорожило цією свободою, почувалося до вдячности цісарській владі, тимто до польських революційних змагань поставилося неприхильно. Селянство не хотіло відриватися від Австрії й іти під Польщу, що її хотіли відбудувати поляки. Воно ж не було певне, чи відбудована Польща не принесе знову з собою панщини. Між українським народом витворилася солідарність, однозгідність. Вона спиралася на почуття спільних інтересів, спільних цілей. Правда, польські політики хотіли цю солідарність розбити й утворили т. зв. „Руський Собор", товариство, до якого побіч поляків ізо східньої Галичини приступило й кількох українців[97]). Але це товариство не мало ніякого значіння й по кількох місяцях перестало існувати.

Прапор української національної ґвардії в Яворові (1848—1849).

„Головна Руська Рада" далі вела свою роботу. Вона подбала про те, що 1848. року повстали скрізь у східній Галичині українські ґвардії, себто, військові відділи, зложені з українців. Таким чином, повстала українська військова сила. Вона мала тим більшу вагу, що на заклик австрійського уряду утворилося й ополчення, зложене з українських селян. Тоді можна було

мати різні надії. Українці оживилися незвичайно. В 1848. відбувся з'їзд українських учених, почав виходити згаданий нами вже політичний часопис „Зоря Галицька", повстало наукове товариство „Галицько-руська Матиця".

*

Занепад національного життя в Галичині в 50. рр.

Але цілий цей український рух із 1848. р. довго не утримався. Вже в найближчих роках він почав занепадати. На те склалися різні причини. В Австрії знову скасували конституцію, проголошену в 1848. році, і знову ввели абсолютизм[37]). Усі революційні рухи здушили, позникали тоді й наші українські ґвардії. Та й сама „Головна Руська Рада" в 1851. розвязалася, уряд собі не бажав, щоб вона далі існувала.

Автім видко було, що український рух не обійме ширших народніх мас. Скасування панщини не дало селянам того, чого вони сподівалися — лісів і пасовиськ, вони далі жили в тяжких умовах. Через те селянська маса, на яку міг передовсім спертися національний рух, до національної справи збайдужніла. Те саме сталося і з провідниками народу. Вони бачили, що уряд почав нехтувати українців і попирати поляків. Тимто вони зневірилися в тому, щоб можна було чогось добитися в Австрії й почали шукати порятунку деинде. Їм здавалося, що тільки Москва може не допустити до спольщення українців, тимто вони почали проголошувати, що національна єдність українства з Московщиною є — конечність.

Почав зневірюватися у власні сили народу й колишній член „Руської Трійці" Яків Головацький, професор української мови й письменства на львівському університеті. І він почав хилитися до Москви, а далі —

став провідником москвофілів і потягнув за собою майже всю інтеліґенцію. Найгірше в цій справі було те, що, поклавши всю надію на Москву, ці люди перестали працювати над народом.

Наслідком всього цього настав у Галичині знову занепад національного життя. А проте воно зовсім не завмерло. Українське громадянство цікавилось обрядовими справами в Церкві, бо вважало гр.-кат. обряд за дуже добре забороло[2]) українства. А коли тодішній галицький намісник ґр. Ґолуховський виступив 1859. р. з думкою завести до українських шкіл латинську азбуку, то проти цього виступили однозгідно всі українці, й думка ця впала. Але найважніше було те, що між молоддю з 1860. роком почався знову жвавіший рух, який оживив національне життя.

*

Закарпаття. Зовсім инакше було з українською справою на Закарпатті. Тут національний рух обмежився тільки до невеликих гуртів і більшого значіння не мав. Та найгірше було те, що тут раніш навіть, ніж у Галичині, з тих самих причин, через зневіру розвинулося москвофільство. А все ж у 1848. році тамошні українські провідники заявилися за прилучення Закарпаття до Галичини й не далися втягнути до спілки з мадярами. За те, що вони тримали з австрійським урядом проти мадярів, австрійський уряд поставився був до них із деякою прихильністю: із чотирьох комітатів[80]), заселених українцями, він утворив щось наче самоврядну

Адольф Добрянський (1817—1901).

країну й на чолі її поставив т. зв. наджупаном Адольфа Добрянського[80*]). Але незабаром австрійський уряд погодився з мадярами, Закарпаття дісталося Угорщині, автономію скасували, й національний рух тут зовсім занепав.

*

Буковина. На Буковині, що 1775. р. дісталася до Австрії й 1789—1849. р. була сполучена з Галичиною, не видко було ще тоді, щоб розбудилося національне життя. Воно оживилося тут щойно після 1860. року.

*

В деяких книжках можна вичитати, що українці не поставили себе гідно в 1848. р., бо, мовляв, вони, замість узяти участь у революційних рухах разом із иншими народами (отже й із поляками), стояли вірно при Австрії. Але з такими поглядами погодитися не можна. Галицькі українці стояли вірно при Австрії, бо були такого погляду, що тільки Австрія зможе вирятувати український народ із упадку, що тільки Австрія може не допустити, щоб у Галичині повстала польська держава. А цього не бажали собі ні українські селянські маси, ні її провідники.

ЦЕРКВА Й УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ до 1861. р.

Як у попередніх добах, так і в цій добі, Церква мала дуже великий вплив на життя українського громадянства. Мала той вплив і уніятська Церква, і православна. З кінцем існування Польщі справа виглядала так, що на західніх українських землях перевагу мала уніятська Церква, а була вона поширена також на Волині й на Правобережжі. На Лівобережжі й на степовій

Україні була православна Церква. Таким чином, у краях, що дісталися під Австрію, гр.-кат. Церква мала повну перевагу над православною. До неї належали всі українці в Галичині й на Закарпатті, православна Церква мала тільки на Буковині своїх визнавців.

Церква в Галичині й на Закарпатті. З відновою митрополії у Львові 1808. р. гр.-кат. Церква в Галичині й на Закарпатті мала незвичайно велику вагу для національно-політичного розвитку українського народу. Вона стала захистом для українського народу в Австрії, бо тільки з церковних кол ішла тоді оборона української народности. Тай узагалі українське національне відродження вийшло з кол гр.-кат. духовенства, — згадати б хочби т. зв. „Руську Трійцю". Таксамо ввесь виступ українства в 1848. р. був справою духовенства, — світської інтеліґенції, аж до останньої четвертини XIX. століття, було дуже мало. Тимто велику вагу в національному житті мали деякі владики, як ось: митрополит Михайло Левицький, або перемиські владики: — Іван Снігурський[81]) та Григорій Яхимович (опісля митрополит). Нижче духовенство, давніше дуже мало просвічене, від оснування ґенеральної семинарії у Львові (1785), стало освіченим станом між українською суспільністю та грало першорядну ролю в національному житті.

Єп. Іван Снігурський (1784—1847).

Подібну ролю могло відограти духовенство й на Закарпатті, але воно занадто підпало під москвофільський вплив і від народу відчужилося.

*

Церква на українських землях під Росією.

Цілком инакшу долю мала гр.-кат. Церква на українських землях, що після упадку Польщі найшлися під Росією. Там російський уряд, уже за Катерини II., поставився до гр.-кат. Церкви вороже. Тоді покасували всі гр.-кат. єпископства, з виїнятком полоцького. За царя Павла I. два єпископства відновили (в Луцьку й у Берестї) так, що їх разом було три. А коли в 1815. році Королівство Польське зєднано з Росією, то там було ще гр.-кат. єпископство в Холмі. В 1839. р., за царя Миколи I., покасували всі українські єпископства так, що залишилося ще тільки єпископство в Холмі. Тоді покасували й усі уніятські манастирі оо. Василіян разом із їх школами.

А з православною Церквою на українських землях, що були під Росією, справа змінилася. Вона не могла вже грати такої корисної ролі в українському національному житті, як було це в давніших історичних добах. Православну Церкву на українських землях звязали з російською Церквою, тимто вона не пішла шляхом відродження українського народу. На владичих престолах засідали люди москвофільських поглядів, вороже наставлені до українства. За ними йшло нижче духовенство, дуже мало просвічене. Через те про участь духовенства в українському національному житті не могло бути й мови. Навпаки, спільна віра і спільна Церква українців і москалів зближали їх між собою. А через те, що в тодішніх українців національне почуття було неглибоке, то та спільність мала в собі деяку небезпеку:

вона влекшувала між українцями розвиток москвофільських поглядів.

*

Церква на Буковині

На Буковині православну Церкву використовували для своїх політичних цілей волохи (румуни). Після прилучення Буковини до Австрії в Радівцях утворено окреме єпископство (1783), а далі й окрему митрополію в Чернівцях (1873) — але ж румуни все старалися не допускати українців до впливів у Церкві. Вони проголошували, що хто православний — той волох, а українці це тільки зайшлі на Буковину уніяти з Галичини. Через те, що національної свідомости тодішні буковинські українці не мали, православна Церква на Буковині причинялася до волощення українського населення, головно — інтеліґенції.

ШКІЛЬНИЦТВО до 1861. р.

З початком нової доби історії України шкільна справа на українських землях стояла слабо. А це був такий час, що держави почали цікавитися школами. В тому часі виробився такий погляд, що коли державна влада хоче мати міцні основи, то вона повинна мати відповідний нагляд над школами, повинна дбати про те, щоб молоде покоління виховувалось у школах у такому напрямі, якого державній владі треба.

Тимто австрійський уряд, зараз після того, як Галичину і Буковину прилучено до Австрії, поцікавився шкільною справою в цих краях.

*

Школи під Австрією. Австрійський уряд занявся насамперед народнім шкільництвом. У Галичині народніх шкіл було дуже мало. Щодо мови у школах, то в 1818. році справу управильнили так, що в українських громадах мали вчити українською мовою, а в громадах із польським або мішаним населенням — по-польськи. У практиці справа виглядала так, що, після різних змін та перемін, у східній Галичині й на Лемківщині сільські школи були переважно українські, міські ж школи були — польські. Такий правний стан залишався до світової війни, але число сільських шкіл у східній Галичині за ввесь той час значно збільшилося.

Щодо середнього шкільництва в Галичині, то з кінцем XVIII. століття воно було переважно в руках латинських манастирів, хоч були й василіянські школи. Та коли створено державні ґімназії, то навчання в них відбувалося німецькою мовою з тим, що у східній Галичині наука української мови була спершу обовязкова для всіх учнів. Українських ґімназій не утворили навіть тоді, коли по 1848. році повстали польські ґімназії. Австрійський уряд виправдовував себе тим, що українська письменницька мова ще не вироблена, та що нема вчителів, які могли б учити цією мовою.

Не можна заперечити, що вина тут була й наша. Бо коли одні в нас пішли за Маркіяном Шашкевичем і писали чистою народньою українською мовою, то инші довго ще держалися т. зв. книжної мови — мішанини слів церковно-словянських, українських та польських, а то й московських.

Ми знаємо, як ця справа виглядала на викладах українських професорів. Вони мали викладати для гр.-кат. богословів „рідною мовою" на університеті у Львові, а викладали не українською народньою мо-

вою, а тією мішаниною різних мов. Той університет опісля скасували, але коли його 1817. р. відновили, то до викладів допустили вже лише латинську й німецьку мову. Штучної мови професорів-українців попросту ніхто не розумів.

Але в 1848. р. українці осягнули те, що на львівському університеті уряд утворив катедру[82]) української мови й письменства, і професором цього предмету став згаданий уже нами Яків Головацький.

Щодо Буковини й Закарпаття, то там повстало трохи народніх шкіл із українською мовою навчання, але про вищі школи не було тоді й мови.

*

Школи під Росією.

На українських землях, що дісталися під Росію, шкільна справа теж стояла погано. На Лівобережжі пішло московщення шкіл, на Правобережжі шкільництво було до 1831. р. польське. Щойно після польського повстання з 1830-31. рр. польські школи на Правобережній Україні покасували, але ж українство на цьому нічого не скористало: на місце польських шкіл заведено — російські.

Давня „Могилянська Академія" в Києві проіснувала ще до 1811. року, а коли її в 1819. знову відновили, то з неї зробили тільки духовну вищу школу.

Зате на Україні повстали університети, спершу в Харкові (1805), потім у Києві (1834), звичайно — з російською викладовою мовою.

ПИСЬМЕНСТВО до 1861. р.

Нова доба історії України визначається тим, що в цій добі відбулося відродження українського письменства, яке з кінцем козацької доби було підупало.

А найважніше було те, що твори письменства почали тепер писати чистою українською мовою. Сталося це спершу на Великій Україні. Тут найважніший із письменників був згаданий уже нами (на ст. 185) Іван Котляревський, що його твір „Енеїда" появився в 1798. р.; та він написав ще й інші твори, між ними славну „Наталку Полтавку". За ним пішов Петро Гулак-Артемовський, що написав гарну сатиру[83]) „Пан та собака", а далі Євген Гребінка[84]) зі своїми байками-приказками, Григорій Квітка-Основяненко зі своїми оповіданнями й повістями з селянського життя та Амврозій Метлинський, що у своїх віршах оспівував минуле України. Всі ці письменники працювали на Лівобережній Україні.

В Галичині відродження письменства почалося з 1837. р., коли появилася „Русалка Дністрова", з поезіями Маркіяна Шашкевича тай ин., написаними чистою народньою українською мовою. Побіч нього, виступили в Галичині інші поети, н. пр., Микола Устіянович і передусім Антін Могильницький[85]), що як посол уславився був гарними промовами в австрійському парляменті.

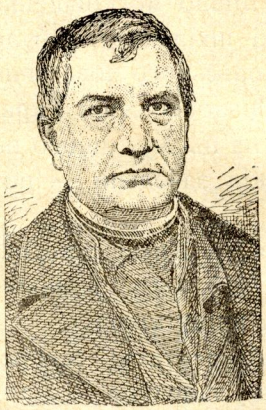

Антін Могильницький (1811—1873).

Але найважнішою появою в письменстві був Тарас Шевченко. У своїх мистецьких поетичних творах він узяв під увагу різні сторінки нашого національного й народнього життя. Сам із кріпацької родини, викуплений опісля з кріпацтва, Тарас Шевченко став речником усіх поневолених. Побіч суспільної неволі,

Шевченко бачив і політичну неволю на Україні і протестував проти одної і другої. Він виразно підносить, що Україна за козацької доби, коли в ній панували гетьмани, була вільна, та що вона знову стане вільна, коли земляки пірвуть кайдани неволі. Шевченко перший із українських письменників нової доби поставив перед очі своїм землякам шлях боротьби за волю України.

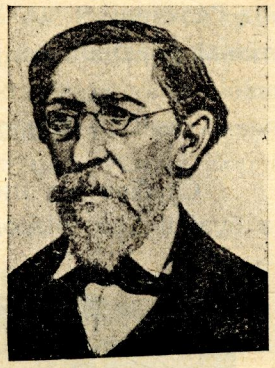

Михайло Максимович (1804—1873).

Із инших письменників Великої України в часах Шевченка і після нього назвемо історика Миколу Костомарова, Панька Куліша, що розвинув свою письменницьку діяльність у дуже багатьох ділянках, і Якова Щоголева[84]). Шевченко мав такий великий вплив на сучасних письменників, що вони, самі того не знаючи, просто його переспівували.

*

Усна словесність, яка дуже гарно була розвинулася в козацькій добі, в цій добі не мала вже ані такого розмаху, ані такої глибини. Не було таких великих історичних подій, що потрясли б народньою масою й викликали б у ній конечність творити пісні. А все ж і тепер повстало багато пісень: про панщину, рекрутчину й нарешті про розбійничих ватажків: Довбуша, Кармелюка й т. д.

Та зате в цій добі зросло велике зацікавлення усною словесністю. І не тільки в нас, але й у цілій Европі. Мала вона великий вплив на письменство всіх народів, причинилася вона й до зросту нашого нового письмен-

ства. По цілому світі почали збирати твори усної словесности: пісні, казки, оповідання й т. д. І в нас їх запопадливо збирали й видавали друком. Поміж збирачами найбільшу славу здобув собі вчений Михайло Максимович[86]). Українські історичні пісні, що він їх видав 1827. р., мали величезне значіння для нас.

Збирачів народніх пісень у тих часах було багато, і в Галичині й на Україні; поміж збирачами були не тільки українці, а й росіяни й поляки.

МИСТЕЦТВО ДО 1861. Р.

Слабше від письменства розвивалося мистецтво в будівництві, різьбі та в малярстві.

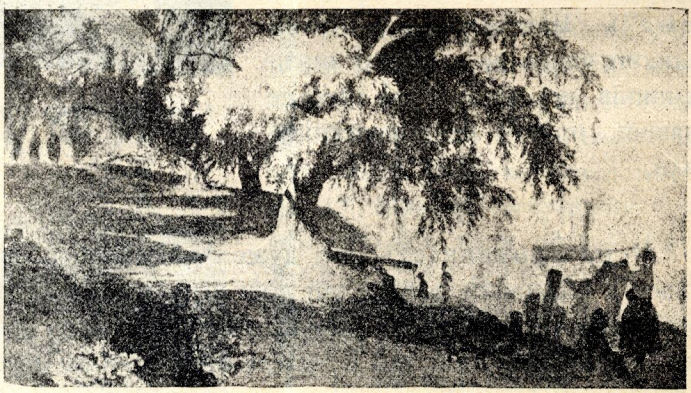

„У Києві" — малюнок Т. Шевченка.

На українських землях під Австрією повстали тоді в будівництві гарні деревяні церкви в українському стилі[87]). А на Україні цей стиль підупав, бо церковна влада вимагала, щоб церкви будували на московський лад.

З кінцем XVIII. століття і в першій половині XIX. було кількох добрих різьбарів-українців, але вони працювали в Московщині. Подібно було і з маляра-ми. Найбільший маляр із тих часів, це — Тарас Шевченко.

Розвинулася й українська музика. У другій половині XVIII. століття найбільшими композиторами й то на полі церковної музики, були на Великій Україні Дмитро Бортнянський, Артим Ведель і Максим Березовський[88]). У Галичині виступили в половині XIX. століття — Михайло Вербицький та Іван Лаврівський[89]). На Буковині, трохи пізніше — Сидір Воробкевич[114]).

УКРАЇНА Й МІЖНАРОДНЯ ПОЛІТИКА.

Від часу упадку української держави козацької доби Україна перестала бути самостійним чинником ув европейській політиці. Невдатна спроба ґр. Капніста в 1791. р., який шукав у Прусії союзника до боротьби України з Москвою, показала, що не так воно легко зацікавити Европу українською справою. Ще йно французький цісар Наполеон I. у своїх великих плянах, які мали розбити Росію, брав у рахубу Україну[89*]). Але Наполеона нарешті перемогли, і всі його пляни пропали. Конґрес у Відні (1814—1815), де уклали нову мапу Европи, не зацікавився вже Україною[90]). І так воно було цілу першу половину XIX. століття.

Австрія брала деколи в рахубу українців, але тільки — галицьких. Було це зараз після прилучення Галичини до Австрії й опісля в рр. 1848—1849. Обидва рази тому, бо з допомогою українців хотіла знесилювати можливі польські повстання в Галичині. Але так узагалі

вона рахувалася передовсім із поляками й, поробивши їм уступки коштом українців, приєднувала їх для себе.

Росія ввесь час ставилася до українства вороже, переводила безоглядно московщення України, спершу на Лівобережжі, а опісля й на правому березі Дніпра.

Навіть тоді, коли через кримську війну (1854—1856) попсувалися були відносини між Австрією й Росією[90*]), ніодна з держав не покористувалася українством, щоб у себе створити для держави-противника неприхильний для неї український рух. Українського народу, як би не було...

Тимто дуже цікаво, що деякі політичні кола в Німеччині са́ме тоді забалакали про те, що Росія так довго буде небезпечна для Европи, як довго вона під своєю владою матиме українські землі.

Тільки ще польські політики мали все на увазі Україну, а са́ме ту її частину, що до 1772. року належала до Польщі. Вони стояли на тому, що коли повстане польська держава, то її межі мають сягати аж по Дніпро. Таким чином вони у своїх плянах велику частину українського народу влучували до Польщі. Але невдале польське повстання з 1830—31. рр., і друге — з 1863. р. всі ці пляни знівечили. Україна залишилася далі під Австрією й Росією, і так, як справа тоді стояла, то не можна було мати надії на недалеке повстання української держави. Про розбиття Росії, чи Австрії не могло бути тоді й мови.

Та, правду сказати, український народ не дійшов був іще у свому національно-політичному розвитку до того ступеня, щоб могти приступити до будови своєї держави. Тоді панувала ще дуже велика розбіжність у поглядах на майбутнє нашого народу на всіх землях, і тих, що були під Росією, й тих, що найшлися під Ав-

стро-Угорщиною. А в таких справах, як власна держава треба, щоб була ясна думка в усіх. Такої ж думки не було.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ й ЇЇ ГОСПОДАРСТВО від 1861. до 1917. р.

Населення. За XIX. й XX. століття населення Европи дуже збільшилося. Із 175 міліонів у 1800. р. воно в 1900. році виросло на 383 міліони. Причиною цього зросту був на заході Европи незвичайний розвиток промисловости й торговлі, у східній Европі — здоровля народів тай можливість виживати з хліборобства.

У східній Европі населення зросло навіть більше, ніж у західній. А з усіх східніх країв найбільше зросло населення України: за століття людність цілої Европи зросла більше ніж удвоє, а України — утроє. Коло 1800. р. населення України можна було рахувати на 12—13 міліонів, себто $^1/_{13}$ частину населення Европи, то в 1900. році його нараховували на 35 міліонів, воно творило $^1/_{11}$ частину населення цілої Европи. Цей зріст людности України має свою вагу, бо великі простори, чи великі числа все грають велику ролю в усесвітній історії.

Населення українських земель жило в новій добі історії України, таксамо, як у княжій і козацькій, головно по селах — відсоток міського населення був невеликий. Правда, в цій добі, до 1917. р., він збільшився, а все ж на землях, що були під Росією, на Буковині й на Закарпатті цей відсоток не переходив 20%. Лише в Галичині він дійшов у 1910. році до 22%. Ще менший відсоток міського населення виказували самі українці, залишаючи міста жидам, полякам і москалям.

*

Господарство. Господарство України спиралося на хліборобство. Населення займалося обробом ріллі та звязаною з ним годівлею всякого рода худоби. Через скольонізування чорноморських і озівських степів прибуло багато родючої землі, тимто і продукція (витворництво) збіжжя в Великій Україні сильно збільшилася. Велика Україна стала на велику міру постачальницею збіжжя, особливо пшениці, для Европи і для осередньої Московщини.

З инших ростинних продуктів (витворів) велике значіння здобула собі управа цукрових буряків. Цукор вивозили багато до Московщини й до инших країв. Вивозили звідтіля багато льону й конопель.

Всі українські землі були багаті на різного роду худобу, тимто звідсіля вивозили багато й живого товару й шкіри.

В цій добі настала дуже важна новина: на Великій Україні відкрито багаті кладні вугілля й заліза. Через те вона й мала всякі дані до того, щоб тут розвинулася велика промисловість. Та до цього не допустила політика російського уряду, що давав кредити на основування фабрик у московських землях, а не — в українських. Через те українська сировина мандрувала до московських фабрик, звідкіля приходила на Україну вже як фабричні вироби, за які треба було дорого платити. Таким робом Московщина видушувала гроші від населення України й коштом України багатіла.

В українських краях, що були під Австрією, теж не було промисловости, з вийнятком нафтяної, що розвинулася в Галичині. Ці краї не мали ні вугілля, ні заліза, тих основних предметів для промисловости, й їм тяжко було б видержати конкуренцію з промисловими країнами Австрії (Чехія, Долішня Австрія й т. д.).

*

Це господарське використовування України Росією є наглядним прикладом на те, що значить для народу — не мати своєї держави. З цього виходить біда не тільки в ділянці духової, але й матеріяльної культури[3]). Ще ясніше це показалося опісля за большевицьких часів.

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД від 1861. до 1917. р.

Українські землі під Австрією.

Не вважаючи на те, що в Галичині, на Буковині й на Закарпатті панщину скасували ще в 1848. році, селянська маса й надалі була в тяжкому господарському становищі. Що далі, то більше гіршало це становище, бо селянство дуже чисельно зростало, а землі не прибувало. Правда, між селян трохи розпарцелювали двірські землі, але всього цього була аж надто мало, до того з парцеляції користали й люди зпоза східньої Галичини, вони збільшили ще й число населення. Нарешті дійшло до того, що з кінцем XIX. ст. у східній Галичині між селянськими господарствами тільки 11% було самовистачальних, инші ж господарі не могли вижити зі свого господарства й мусіли шукати иншого заробітку, звичайно — на панських ланах. Подібно малася справа на Буковині й на Закарпатті.

Прикре для селянства було те, що справу т. зв. сервітутів[91]) управильнили для нього некорисно. За колишнє право вживати ліси й пасовиська, яке селянам відібрали були при скасуванні панщини, вони дістали таке мале відшкодування, що воно для них не мало значіння. Селянська маса у великій частині стала пролєтарська[6]), і для неї залишився тільки один порятунок — еміґрація[49]).

І еміґрація справді в тих краях дуже розвинулася.

Вона йшла спершу до Злучених Держав Північної Америки, опісля — до південної Америки. Деяким порятунком була теж сезонова[92]) еміґрація — на жнива до Німеччини.

Хоч життя селянства не було легке, то проте селяни більших якихось масових спротивів не виявляли. Тільки в 1902—1903. рр. вибухли великі хліборобські штрайки в Галичині, через малу платню за роботу на двірських ланах, і тоді платню підвищили. Були ще штрайки в 1906. р.

Селянство було, як ми вже нераз зазначували, найважнішою суспільною верствою, на яку спиралося українство. Далеко меншу вагу мало українське міщанство, яке, в порівнянні з польським міщанством та з жидами, з матеріяльного огляду було дуже слабе.

Великої земельної власности в українських руках не було, з вийнятком церковних дібр.

Нижче духовенство користувалося парохіяльною землею й розводило середньо-хліборобські господарства. Своє значіння воно завдячувало не так матеріяльним обставинам, серед яких жило, а свойому становому становищу.

*

Українські землі під Росією.

Скасування кріпацтва на українських землях під Росією теж не принесло такої користи селянам, як вони сподівалися. Особисту волю вони дістали, але землі дістали — за мало, й їм довелося арендувати землю в дідичів (поміщиків). Цим вони взяли на свої плечі за багато тягарів і попали в довги. А наслідок цього був такий, що селянство збідніло й мусіло шукати праці на фабриках. Одне слово — дійшло до пролєтаризації[6]) села. Тільки багатіші селяни, т. зв. куркулі, чи кулаки, вдержалися на верху.

Щодо способу володіння землею, то на Правобережній Україні, в Холмщині та в Полтавщині воно було індивідуальне[103]), себто земля належала до поодиноких осіб так, як воно було в Австрії. Але в инших землях Лівобережжя і в степовій Україні була т. зв. спільнота землі, себто, що власниками землі були або селянські товариства, або громади, які селянам приділювали землю (останки такої спільноти залишилися були на Покутті ще в першій половині XIX. ст.).

Велика частина землі належала до дворян[62]) і до купців. Це вони були ті постачальники українського збіжжя для Европи. Правда, селяни придбали були трохи землі від дворян і купців, але з розростом населення це не мало жадного значіння.

*

Селянські розрухи. Через те, що селяни мали за мало землі, що раз-у-раз відчували на неї голод, між ними зростало невдоволення, яке викликáло нарешті революційні виступи.

Та тут справа не пішла так легко, як у Галичині. Вже в 1902. році почалися селянські розрухи на Полтавщині, а великої сили набрали вони скрізь по українських землях під Росією в 1905—1906. рр., коли, по нещасливій війні Росії з Японією, вибухла в Росії революція. Селянство зірвало тоді рішучу боротьбу з дідичами, й боротьба ця була різна. В одних місцевинах вибухав штрайк, у инших вирубували ліси, забирали збіжжя, нищили панські маєтки, а то й палили їх і т. д. А все ж цим разом селянські розрухи уряд здушив, і взагалі здушив революцію в 1906. році. Селяни скористали тільки те, що в деяких околицях підвищили їм заробітну плату та зменшили плату за аренду.

Але земельна справа залишилася й надалі нерозвязана.

Еміґрація. Прикрі обставини селянського життя викликали те, що частина селян переселялася у краї, де ще можна було дешево дістати землю. Ще в першій половині XIX. століття українці почали кольонізувати Донщину, де стрінулися з кольонізацією московською. Звідсіля українська кольонізація пішла далі. Одні пішли на Кубанщину й тим способом доповнили кольонізацію з першої половини XIX. століття[38]). Інші подалися над долішню й середню течву Волги й там осіли між 1870—1880. рр. Коли ж і там уже не було землі для поселенців, то наші люди помандрували ще далі, одні на Сибір і опинилися аж в Усурійському краю, а инші дібралися до Туркестану. Із усіх цих скольонізованих земель, не рахуючи Кубанщини, яка лучиться з головною масою українського народу, вийняткове становище має Усурійський край, бо там повстала суцільна й велика українська територія[39]). А сполучником між нею й европейською Україною став широкий довжезний пояс південного Сибіру, скольонізований теж переважно українцями.

НАЦІОНАЛЬНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ від 1861. до 1917. року.

Старше й молодше покоління в Галичині по 1861. році. Огляд національного й політичного життя на українських землях ми перервали на 1861. р. Тоді стояло вельми важне питання: щó буде далі з українством? Чи воно тепер, після скасування кріпацтва на Великій Україні, піде на кращий шлях? Та й щó буде в Галичині? Чи розбуджена національна свідомість між молоддю обійме ширші кола української суспільности?

Львів
МОСКВА
КИЇВ
Курськ
Одеса
Харків
Р. Дніпро
Р. Дон
Саратів
Р. Волга
Чорне море
Ростов
Краснодар
Астрахань
Оренбург
Р. Урал
Каспійське м.
Тегеран
Персія
Сибір
Р. Об
Р. Єнісей
Р. Лена
Оз. Байкал
Омськ
Новосибірськ
Кемерово
Акмолінськ
Челябінськ
Красноярськ
Іркутськ
Монголія
Улан-Батор
Аральське оз.
Алма-Ата
Самарканд
Китай
Охотське м.
Зелений клин
Р. Амур
Благовіщенськ
Маньчжурія
Харбін
Хабаровськ
Владивосток
Японське м.
СУЧАСНЕ РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ
0 500 1000 км
простори заселені українцями

Почнемо від Галичини. Тут українство мало менші перешкоди на шляху свого розвитку, ніж над Дніпром, то й виказалося перед добою наших визвольних змагань найкращими успіхами з усіх українських земель.

Дуже важною історичною подією було те, що в Галичині на початку шісдесятих років XIX. століття виступило, побіч старшого покоління, молоде — з новим національно-політичним світоглядом.

Старше покоління — священники й гурток світських освічених людей — це були тодішні „народні провідники". Але тодішнє старше покоління само не було з національного погляду як-слід освідомлене, само не знало, яким шляхом йому йти, до того ж не мало віри у кращу долю свого народу. Воно було виховане в аристократичних[12]) поглядах, ставило себе занадто високо над непросвічену масу й не могло найти шляху, якби зблизитися до селянської, чи міщанської маси. Автім воно цього собі і не бажало. Ці люди говорили між собою здебільша по-польськи, писали або по-польськи або якоюсь мішаниною слів мови церковно-славянської, української й польської, дехто додавав до всього цього ще й московські слова. Ця мова мала ніби зближати галицьких українців — русинів, як тоді казали — з московським народом. Одне було для них тоді ясне, а саме, що — галицькі русини окремий народ від польського. Тимто вони були противниками латинської азбуки для наших книжок, противилися латинським обрядам у нашій Церкві. Цю окремішність від поляків доказувало їм і колишнє минуле, часи княжої доби. Все це вони хотіли зберегти, або, як кажуть у нас із-латинська, „законсервувати", тимто й ті люди були тодішні — „консерватисти[94])". Їх звали ще нераз „твердими русинами", що нібито вони нічого не попускали із своєї „руськости", а молоде покоління звало їх — „старорусинами".

Тимчасом у Галичині подув свіжий вітрець ізнад Дніпра.

Тодішня Велика Україна мала ту перевагу над Галичиною, що там справа мови у свідомих українців була вже давно вирішена на користь чистої народньої мови, що там розвинулося гарно письменство цією мовою, і найважніше — там появилися Шевченкові твори. Тепер ці твори і твори инших письменників дістались до Галичини й тут зробили непереможне враження, особливо — на молодь. Підо впливом цих творів витворився в мóлоді національний світогляд, зовсім відмінний від світогляду старшого покоління. Замісць консерватизму, старих шляхів, молодь хотіла — поступу, чогось нового, живого. Вона перенялася демократичними[67]) думками, й майбутність України добачала в селянській масі. Вона бачила, що українці не мають ні панів-маґнатів, ні багатого міщанства, тимто Україна цих молодих людей мала бути „без холопа й пана", Україна демократична, де до голосу прийшла б селянська маса. Ці молоді люди вчитувалися в історію України й захоплювалися — козаччиною. На знак цього вбиралися по-козацькому, а з прихильности до селянства, носили вишивані сорочки. Це були назверхні ознаки їх світогляду. В такому настрою ці молоді люди взялися орґанізувати із середньо-шкільників та з університетських студентів гуртки, т. зв. „громади", по всіх майже містах східньої Галичини. Рівночасно вони почали видавати літературні й політичні часописи чистою українською мовою, та ще пра-

Й. Ю. Федькович (1834—1887).

вописом, якого вживали українці над Дніпром. Тоді появилися: „Вечерниці", „Мета", „Нива", „Русалка". До цих часописів почали дописувати письменники з Великої України, почалося літературне єднання з Великою Україною. З недалекої Буковини відізвався новий великий талант, Йосип Юрій Федькович[95]), що теж містив свої твори в тих часописах і захоплював ними молоде покоління.

Це був гарний порив мо́лоді, але він не мав тривалих успіхів. Молодь схилялася душею до народньої маси, але не знала, як до неї підійти. У своїому світогляді вона не зачіпала суспільно-економічного становища та не потрапила зеднати собі селянства, її часописи не знайшли між собою читачів, старше покоління, неприхильне до починів молодих, не дало їм підпори, тимто ці часописи перестали виходити, не знайшовши читачів. Таким чином перевага залишилася далі за старшим поколінням.

Та цими невдачами молоді не зражувались. Вони далі вели свою працю, до якої старше покоління ставилося що раз більше вороже. Не маючи успіхів у своїй роботі, це покоління попало цілком у зневіру й єдину надію почало покладати на Росію. В 1866. р. в часописі старих „Слово" проголошено, що народ, який замешкує східню Галичину, отже русини, є частиною великого народу, до якого належать і москалі. Це було вже рішуче національне москвофільство, яке йшло вже зовсім протилежним шляхом, не тим, яким ішло молоде покоління. Ясна річ, що між молодими і старими настала прірва. Повстали два табори: москвофільський і т. зв. народовський, або український. Москвофіли мали свій часопис „Слово", народовці — „Правду", а що в „Правді" взяли участь і українці з Великої України, то вона стала неначе всеукраїнським орґаном.

*

Українська політика у перших десятиріччях конституційної доби Австрії.

Серед такого розєднання провідних кол української суспільности та ще при такому слабкому звязку між цими провідними колами й широкими народніми масами не могло бути й мови про те, щоб українська політика була рішуча, щоб політичні виступи українців могли мати яку вагу, щоб із ними мусів рахуватись австрійський уряд. До того ж демократичний український народ, позбавлений своїх вищих суспільних верстов, не міг відповідати тому політично-суспільному ладові, на який спиралася держава Габсбурґів. Правда, в 1860. році в Австрії привернено конституцію: мали утворити парлямент, т. зв. Державну Раду, зложену з послів, вибираних народом (Державна Рада мала відбувати свої наради у Відні) та Соймн в поодиноких краях, отже і в Галичині. Але в цих законодатних тілах переважний голос мали мати представники вищих суспільних верстов. Такий був напрям політики в Австрії в тих часах, такий був і опісля. А з цього мусіло вийти те, що український народ, і користуючись конституційними правами, був покривджений.

Це виявилося зараз у першому галицькому Соймі, що був зібрався у Львові 1861. р. Через те, що українці могли виказатися тільки численною селянською масою, й тільки та маса могла вибрати українських послів, то українці могли в першому галицькому соймі поставити тільки 49 послів, зате ж поляки поставили їх 101, хоч число поляків у цілій Галичині, навіть разом із жидами, що пішли за поляками, не багато перевищувало число галицьких українців. Але бо й таке мале число українських послів довго не вдержалося. При дальших соймових виборах число це меншало. А причина цього була така, що галицька адміністрація, яка була в поль-

ських руках і яка попирала інтереси передовсім вищих верстов — не ставилася прихильно до демократичних змагань українського народу.

Та й австрійський уряд, із своєю аристократичною політикою, теж не мав інтересу попирати спролєтаризований народ. То й коли в Соймі посол о. Іван Наумович[96]) проголосив 1866. р. єдність галицьких русинів із москалями, австрійський уряд не бачив потреби попирати народ, який у майбутньому міг шукати опори й опіки в Росії.

Цей виступ у Соймі та такі самі заяви москвофільських діячів у їх часописах — сильно зашкодили українському народові в Галичині. Від того часу австрійський уряд став явно на боці поляків. Галицькими намісниками він робив усе поляків, урядовою мовою в цілій Галичині стала мова польська, на університеті у Львові й по середніх школах, з дуже малими вийнятками для німецької й української мови, заведено польську мову навчання.

Українські посли в Соймі, між якими мали перевагу москвофіли, старалися всьому цьому перешкодити, домагалися поділу Галичини на дві частини: польську й „руську", як тоді говорили, але все це не мало ніякого успіху. Таксамо й голоси українських послів-селян, щоб селянам передати ліси й пасовиська, теж прогомоніли безслідно. Вони подратували лише соймову більшість, і більш нічого...

В такому скрутному становищі наші посли шукали різних шляхів для своєї політики. Вони пробували виходом із Сойму (т. зв. сецесією) звернути увагу віденського уряду на українські справи, але це до цілі не довело. В 1869. році наші посли, під проводом Юліяна Лаврівського[97]), виступили з думкою в Соймі порозумітися з поляками. Щоб другу сторону

зробити податливішою до якоїсь угоди, посол Ю. Лаврівський, в імені всіх наших послів, заявив у Соймі, що українці зрікаються навіть поділу Галичини, коли в неподіленому краю прийде до рівноправности українців із поляками. Частина польських послів стояла за якесь порозуміння, але остаточно до угоди таки не дійшло, і все залишилося по-давньому. Видко було, що нема способу змінити політичного становища на ліпше. Українці програвали в політичній грі з сильнішою стороною при неприхильній поставі цісарського двора й віденського уряду. Нічого дивного, що після таких невдач між українською суспільністю запанувала апатія[98]), яка тягнулася до кінця вісімдесятих років XIX. ст. Тоді могло здаватися, що доля українського народу безвиглядна. Коли на місце гарних починів Маркіянового гуртка й вияву волі українського народу з 1848. р. прийшло москвофільство, що заперечувало самостійність українського народу, — то це був знак, що українське життя в Галичині було ще дуже молоденьке, що воно не мало ще потрібної сили. Досить було, щоб австрійський уряд поставився неприхильно до українців, а вже вони тратили той розмах, що його виявили в 1848. р. За мало було тоді ще віри у свою власну силу.

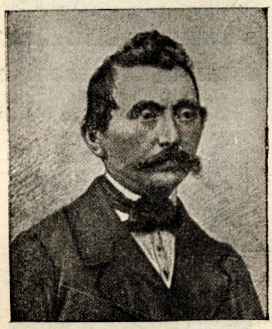

Юліян Лаврівський (1821—1873).

Це була дуже прикра хвилина в розвитку українського життя в Галичині. Але вона не є чимось вийнятковим у історії. Такі хвилини бувають нераз у житті і молодих із культурного погляду народів, і старих. У старих народів такі хвилини дуже небезпечні, бо во-

ни віщують старечу немічність, на яку вже немає ради. Зате в молодих такі хвилини — переходові, по них *життя знову розбуджується. Так було і з українцями* в Галичині.

*

Орґанізаційні справи в Галичині.

Сумні висліди української політики в галицькому Соймі й віденській Державній Раді показали, що причиною невдач є брак у нас такої сили, з якою мусіли б рахуватися. Зрозуміли це тодішні провідники і взагалі люди, що їм лежала на серці доля українського народу. Вони бачили, що тільки національне освідомлення та зорґанізування української маси тут, у Галичині, може дати ту силу, таку конечно потрібну. А до цього треба було взятися, тим більше, що на Великій Україні спадали на українство від російського уряду один за одним удари, які всяку національну роботу там робили неможливою. Отже галицькі українці взялися творити різні товариства для різних ділянок народнього життя, подумали про пресу, яка була б лучником між провідними гуртами й українською масою. Ще в 1867. р. українська студентська молодь оснувала у Відні товариство „Січ", а в 1868., повстало товариство „Просвіта" у Львові, що його перші загальні збори членів відбулися 8. грудня 1868. р.

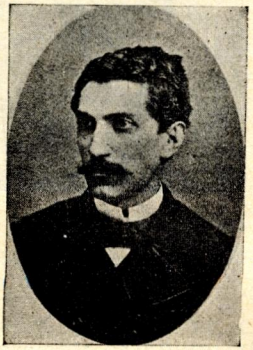

Вол. Барвінський (1860—1883).

І у Львові почали творитися студентські українські товариства („Дружний Лихвар", заснований 1871., перейменований 1882. р. на „Академічне Братство"), там

почав видавати 1879. р. для народу політично-господарський часопис „Батьківщина" — Юліян Романчук[99]), під редакцією Володимира Барвінського, першого орґанізатора українського села, почав від 1. січня 1880. р. виходити політичний часопис „Діло" (супроти москвофільського—„Слова").

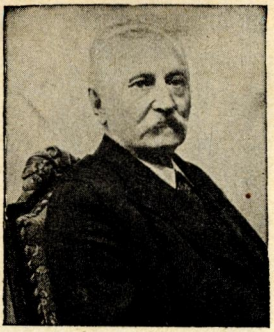

Анатоль Вахнянин (1841—1908).

Із товариств найбільше значіння мала „Просвіта", яка своєю діяльністю обіймала найширші кола. Вона була осередком цілого орґанізаційного життя громади народовців. Із людей, що розбудовували „Просвіту" в перших часах її існування, назвемо основника її й першого голову Анатоля Вахнянина[100]), пізнішого політичного діяча, Володислава Федоровича[101]) й довголітнього голову Омеляна Огоновського[102]), професора української мови й письменства (після Я. Головацького) на львівському університеті.

Волод. Федорович (1845—1917).

Але національне життя вимагало, щоб створювати ще й інші товариства. Для розваги і плекання товариського життя основано, заходом Ів. Лаврівського, ще 1861. р. „Українську Бесіду", що від 1864. р. мала під своєю опікою український народній театер. Такі самі товариства повставали скрізь по більших містах Галичини й гуртували інтеліґенцію. Таке саме

завдання виповняло для ремісників товариство „Зоря" (1884, перед нею „Побратим", 1872), для міщан — Міщанські Братства. Для справ письменства й науки основано Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (1873), для шкільних справ — „Українське Педаґоґічне Товариство" (1881), для приміщення вбогих учнів т. зв. „бурси", для плекання музики — „Бояни" (перший у Львові, 1891), жіноцтво почало основувати свої жіночі товариства (перше 1883. р.) й т. д.

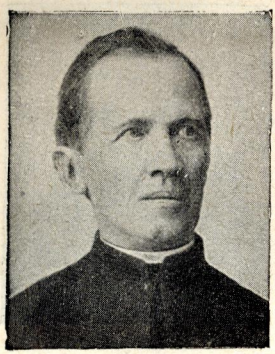

Омелян Огоновський (1833—1894).

Побіч них, розвивалося добре Товариство „Народня Торговля" (1883), яка була початком орґанізації української торговлі, а далі „Сільський Господар" (1898) і руханкові орґанізації „Соколи" (перший „Сокіл" у Львові, 1894) та „Січі" (від 1900), хоч орґанізації ці встигли розвинутися щойно в XX. ст. заходами Івана Боберського („Соколи") та Кирила Трильовського („Січі"), як на це вказували численні їх здвиги та зїзди. До того прийшли ще економічні українські установи: „Дністер" (1895), Краєвий Союз Ревізійний (1903), „Маслосоюз" (1907) і т. д., а далі станові орґанізації, мистецтво дістало „Національний Музей" (1905) — одне слово, з кінцем XIX. й початком XX. ст. орґаніза-

Іван Боберський (* 1870).

ційне життя сильно оживилося, орґанізаційний рух обхопив майже всі ділянки життя.

Повстання таких багатьох товариств мало велике значіння для розвитку національного життя в Галичині. Галичина стала найбільш освідомленою країною з усіх українських земель. Вкладена в орґанізаційні рямці, українська народня маса навчилася дисципліни в національних справах, наші ж громадські діячі набрали практики в народній праці. Та ще дуже важне було те, що між нашими провідними людьми й широкою масою прийшло до тісніших взаємин, бо ж наші діячі гуртувалися в різних товариствах із ширшим громадянством.

Кирило Трильовський (* 1864).

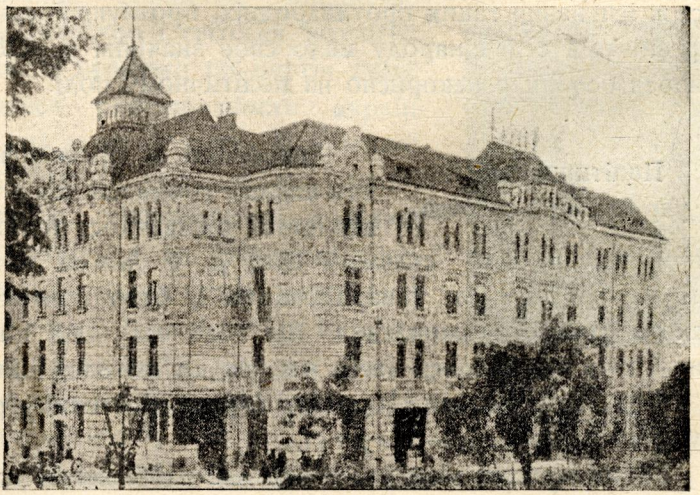

Дім Товариства „Дністер“ у Львові.

Але ж була ще в нашому громадянстві частина, яка, правда, що раз маліла, але у двох останніх десятиліттях XIX. ст. пішла в орґанізаційній ділянці своїм шляхом. Були це т. зв. москвофіли[111]). Від часу, коли провідники їх проголосили, що немає окремого українського народу, а є тільки один т. зв. „русский" народ, куди належать москалі, білоруси й українці, москвофіли почали творити собі свої окремі товариства. Їм удалося захопити у свої руки у Львові інститут „Народній Дім", побудований за гроші всього українського народу в Галичині, найстаршу (з XVI. ст.) українську установу — Ставропигію[26]), а далі то вони вже самі основували товариства на зразок того, як усе це робили свідомі з національного погляду українці. Так повстало в них на зразок „Просвіти" — „Общество імени Михайла Качковського" (1874), а далі студентські товариства, бурси, жіночі товариства й т. д. Та ніодне з цих товариств не виявило багато життя, а в останніх роках перед війною всі вони виказували вже великий занепад і мертвоту. Та все ж існування таких протинародніх, протиукраїнських орґанізацій серед народу мало своє значіння й відбивалося особливо некорисно на політичному полі.

*

Політичні партії й українська політика.

Рівнобіжно з орґанізуванням нашого громадянства в товариствах оживлялося й політичне життя. Віче, скликане 1880. р. у Львові т. зв. „молодою партією" („народовцями"), було початком такого більшого оживлення. Від того часу такі політичні віча відбувалися ввесь час аж до світової війни. А серед цього почали творитися окремі політичні уґрупування й нарешті — п а р т і ї.

Найстаршою та й увесь той час найбільшою партією була так звана н а р о д о в с ь к а, або просто —

„народня" партія. Спершу вона не мала докладно означеної програми. То щойно 1899. р. вона поставила виразну політичну програму й тоді назвалася національно-демократичною. Головні точки її програми були такі: культурна, господарська, політична самостійність української нації на всіх українських землях, зокрема в Австрії; створення з української частини Галичини й Буковини окремого автономного краю; лібералізм[66]) у ділянці духовій і матеріяльній[3]), індивідуальна[103]) власність землі й засобів продукції[104]), демократизації[67]) політичного життя. Ця партія грала головну ролю в українському політичному житті в Галичині. До неї належала переважна частина селянства, міщанство, духовенство і світська інтеліґенція. У практиці ця партія домагалася рівноправности української мови в уряді й у школі, розбудови українського шкільництва, рівномірного розкладу податків і т. ин. Найвизначнішими провідниками цієї партії були Степан Качала[105]), Юліян Романчук[99]), Євген Олесницький[106]), Кость Левицький[107]) і ин.

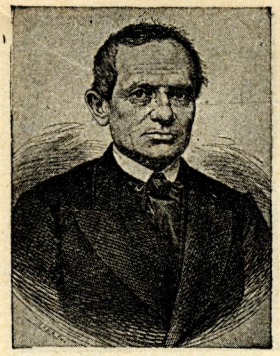

Степан Качала (1815—1888).

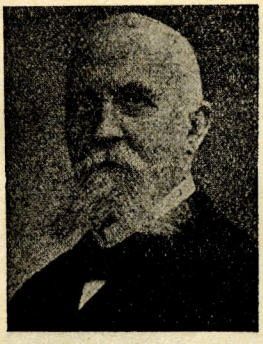

Юліян Романчук (1842—1932).

Другою партією щодо значіння була радикальна[108]) партія. Вона повстала в Галичині підо впливом

творчости Михайла Драгоманова[108]), її програму проголошено в 1890. році. Вона спиралася на соціялістичний світогляд, а в 1896. р. до програми додано точку про конечність політичної самостійности української нації та про утворення в Австрії окремого українського автономного краю. У практиці ця партія не дуже гостро ставила свої соціялістичні гасла і в дійсности виступала в обороні українського селянства проти великих земельних власників. Через те ця партія згуртувала в собі частину українського селянства. Її провідниками були Іван Франко та Михайло Павлик[109]).

Євген Олесницький (1860—1917).

Крім цього, повстала ще (1900) соціяльно-демократична партія[118]), що була обмежена на невеликі гурти українського міського робітництва.

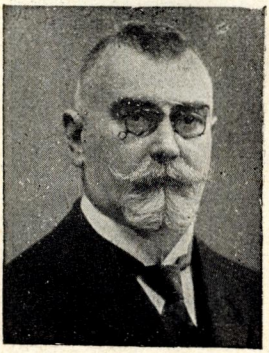

Кость Левицький (* 1859).

Таксамо невеликі гурти мала християнсько-суспільна партія, яка повстала з кінцем XIX. століття. Програмою вона була дуже зближена до національно-демократичної партії, а у практиці стояла за порозуміння з поляками, сподіваючись від них деяких уступок на користь українства. Провідниками цієї партії були в Галичині давні визначні народовці: Анатоль Вахнянин[100]) і Олександер Барвінський[110]).

Поза цими всіма партіями стояли москвофіли[111]), які нарешті в 1900. році поставили перед очі цілої своєї партії конечність національної єдности українського народу з московським, не признаючи тим самим існування окремого українського народу. Ця партія мала своїх прихильників, головно між духовенством, але й між селянством. Та число її прихильників з року на рік меншало, й останніми роками перед вибухом світової війни вона вже не мала великого значіння.

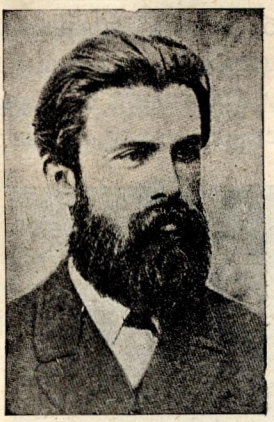

Михайло Драгоманів (1841—1895).

Національне москвофільство серед галицьких українців було дуже шкідливим явищем українського життя, бо ж москвофільство заперечувало все, що тільки робила й до чого змагала свідома українська суспільність, заперечувало все українство. Зрозуміле з історичного боку, як останки колишнього тяжкого занепаду українства в Галичині, воно рівночасно давало доказ, що доба національного відродження в нас іще не покінчилася. Москвофільство було перешкодою в одноцілому розвитку національного життя, не давало звести його на один шлях і зібрати його в один фронт. І хоч національні українські партії шукали при деяких своїх виступах спілки з москво-

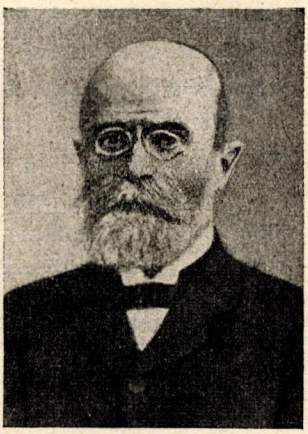

Михайло Павлик (1853—1915).

філами, наприклад, підчас виборів, то ця спілка була штучним твором і ніколи довго не тривала.

Що инакше — инші українські партії. Всі вони були з національного погляду українські, всі мали одні державницькі прямування. Через те спілка цих партій у політичній співпраці була насправді можлива, і таку спілку партії нераз творили в якійсь важній хвилині. Були, правда, між цими партіями нераз і суперечки, але засадничої боротьби між ними не було. Було це можливе тому, що для цілої народньої маси мала вагу не так програма, як практична діяльність. У Галичині йшла боротьба за рівноправність українського народу з иншими австрійськими народами, тимто для мас кожна партія була добра, коли вона йшла цим головним шляхом. Різниці програм мали значіння властиво тільки для інтеліґенції. І властиво, інтеліґенція, а не маси, загострювала, нераз і без потреби, партійну боротьбу. Але ця партійна боротьба мала свою й добру сторінку. Вона змушувала партійних провідників дбати раз-у-раз про оживлення своєї партії.

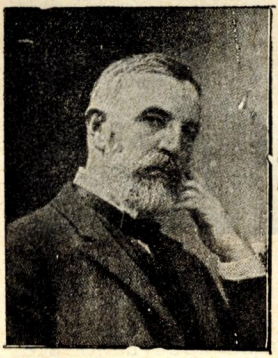

Олександер Барвінський (1847—1927).

Автім політичне життя найбільше оживлялося при виборах до Державної Ради й до Сойму. Тоді маса виказувала розуміння ваги парляментаризму[112]) й ішла за своїми політичними провідниками, не вважаючи на те, що влада робила українським виборцям різні перепони. Це доводило нераз і до проливу крови, й одною з таких жертв був селянин Марко Каганець, що його закололи жандарми в селі Коропці, бучацького повіту (1908).

Виступ цього селянина був доказом високого почуття обовязку нашого селянства супроти своєї нації.

З цього погляду не таке вже було наше міщанство, але багато вини тут було й за нашими політичними провідниками, які, задивившись у село, не клали такої великої ваги на політичне освідомлювання українського міщанства. Це була велика помилка, наслідки її виявилися опісля, коли прийшла хвилина будувати свою державу.

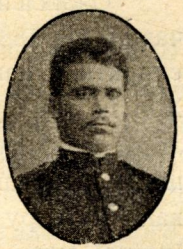

Марко Каганець († 1908).

А про самостійну Україну заговорили в нас уже відважніше з кінцем XIX. й на початку XX. ст. Не зважаючи на всякі супротивности, українська суспільність Галичини дивилася в майбутнє погідним оком. Вона рахувала на те, що Велика Україна, здушена в московському ярмі, скине із себе московські кайдани, а тоді повстане українська держава. При цьому вона рахувала на поміч Австро-Угорщини й Німеччини.

Із ближчих справ дуже займала українське громадянство університетська справа, — наше громадянство раз-у-раз домагалося оснування українського університету у Львові. А ціла борня зосереджувалася на університеті Франца І. у Львові: українські студенти відбували в цій справі тут віча, а в 1907. році прийшло на університеті навіть до кривавих заворушень. Справою занялися наші посли в Державній Раді, і вона перед світовою війною вже ось-ось мала здійснитися.

До оживлення життя причинилися національні публичні святкування: перенесення мощів Маркіяна Шашкевича до Львова (1893), столітній ювілей

відродин українського письменства (1898), ювілейне свято на честь Миколи Лисенка (1903), величавий конґрес „Просвіти" у Львові (1909), на який прибули представники з усіх українських земель[113]), здвиг Соколів і Січей у Львові (1914) і т. д.

*

Оживлення національно-політичного життя, почавши від 1880. року, було тою підставою, на яку могли спиратися наші посли в Державній Раді, чи в Соймі. Хоч їх там було нераз дуже мало, то все ж їм удавалося дещо видобути від уряду й від поляків. Між иншим: засновано три українські державні ґімназії, основано катедру української історії, другу катедру української мови на львівськім університеті, здобуто українські написи на державних урядах, та й іще дещо.

Але добитися рівноправности з иншими народами в державі українцям таки не довелося. Австрійський уряд легковажив собі українців і не думав над тим, щоб у цьому напрямі зробити яку зміну. Навіть убивство галицького намісника Андрія Потоцького українцем Мирославом Січинським (1908) не звернуло уваги австрійського уряду на нездорові відносини в краю.

Наші посли вживали різних способів. То пробували зробити порозуміння з поляками в 1890. р. („нова ера"), то знову стояли в опозиції[18*]), робили сецесію (вихід) зі сойму. а то й обструкцію (не допускали різними способами вести наради), та все це не багато помагало. Щойно в останніх роках перед війною, коли перед Австрією стало марево війни з Росією, австрійський уряд почав трохи вважливіше ставитись до української нації в Галичині.

Була вже надія, що у Львові стане нарешті український університет, що нова виборча реформа до га-

лицького Сойму уможливить вибір більшого числа послів до Сойму. Але ні одного, ні другого не довелося довести до кінця, бо за той час вибухла світова війна (1914. р.).

*

Українська політика на Буковині.

Далеко менше значіння для української нації мали обидва маленькі краї — Буковина й Закарпаття.

Буковинські українці були в досить тісному звязку з Галичиною. Там орґанізаційне життя, національний і політичний розвиток — ішли подібними шляхами, що й у Галичині. Українські буковинські посли в Державній Раді йшли звичайно разом із галицькими, а їх краєва політика змагала до того, щоб не допустити на Буковині до переваги румунів над українцями.

Національне відродження на Буковині почалося щойно після 1860. року. Перше товариство „Руська Бесіда" повстало тут 1869. р. — з завданнями такими, які мала в Галичині „Просвіта", та ще до того з метою гуртувати українську інтеліґенцію, щоб не волощилась та не понімеччувалася. Але спершу тут перевагу мали москвофіли.

Правда, на Буковині жили тоді письменники: Йосип Ю. Федькович і брати Воробкевичі[114]), але вони не мали тоді ще впливу на буковинське громадянство і працювали у звязку з галичанами. Щойно після 1880. р. прийшли до значіння „народовці", себто свідомі українці, що 1884. р. взяли у свої руки „Руську Бесіду", оснували „Народній Дім", узялися за орґанізацію міщанства, поширили сітку читалень на селах, тощо. В усім цім найбільша заслуга проф. Степана Смаль-Стоцького[115]), що став провідником буковинських українців і аж майже до самої війни мав

у своїх руках керму всього культурного, освітнього, господарського й політичного життя. То щойно яких десять років перед вибухом війни, політичний провід перебрав Микола Василько[116]). Довгі роки українці Буковини не мали ні в Державній Раді, ні в буковинському Соймі своїх заступників. До Сойму ввійшли вони щойно в 1890. р., а ще пізніше й до Державної Ради. І тут повстали політичні партії, такі самі, як у Галичині з тим, що москвофіли вже з кінцем XIX. ст. утратили тут цілком своє значіння. Взагалі видко було, що Буковина у своїому національно-політичному розвитку не тільки доганяє Галичину, а то подекуди її й перевищує, н. пр., вона добилася т. зв. національного катастру, повної національної автономії у краю, про українські справи рішали вже самі українці, згадати б іще буйний розвиток українського шкільництва (Омелян Попович[163]) і т. д. Останніми роками перед світовою війною було тут багато різних орґанізацій, „Міщанські Читальні" (від 1884), „Січі" (від 1903), жіночі товариства, станові й економічні товариства, „Селянська Каса" (1903), „Українська Школа" (від 1887), товариство ім. Сковороди (учителів середніх і вищих шкіл) і инші.

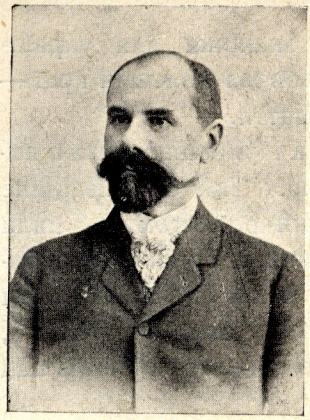

Степан Смаль-Стоцький (* 1859).

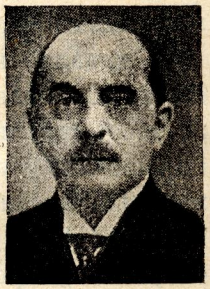

Микола Василько (1868—1924).

Світова війна й тут, таксамо як і в Галичині, викликала великі зміни. Та буковинські українці, таксамо як і галицькі, вступали до війни з надією, що повстане самостійна українська держава.

*

Українська справа на Закарпатті.

Закарпаття в національно-політичній ділянці не виказувало до світової війни поступу. Завинило тут багато москвофільство, яке огорнуло майже всіх більш, чи менше просвічених людей. Ясна річ, що москвофільство не могло дійти до якогось ширшого значіння, не могло оживити народу. Цей національний занепад використав угорський уряд, що повів тут мадяризацію. Державні народні школи мусіли бути мадярські, церковні були мадярсько-українські, але насправді — мадярські. Українська інтеліґенція, настроєна вороже до українства, проголошувала нібито єдність „руського" народу з московським, але насправді вона сама була мадяролюбська, відчувала й говорила по-мадярськи.

З національного погляду Закарпаття перед війною з усіх українських земель стояло найнижче, йому загрожував повний національний упадок. Щойно світова війна вирятувала український народ у цій малій країні від загину.

*

Українська суспільність під Росією до 1905. р.

Розвиток українського національно-політичного життя на українських землях під Росією пішов иншим шляхом, ніж у Австрії. Цього можна було сподіватися від часу, коли в Австрії настала конституція, а в Росії про це не було тоді ще й мови. Росія була могутна держава, на її чолі стояла сильна царська влада. З вийнятком поляків, між наро-

дами, що були під Росією, не видко було тоді ніяких таких змагань, що мали б за мету станути з політичного погляду самостійно, хочби в рямцях федеративної[70]) Росії. Тим більше не було змагань, що йшли б на шлях повної незалежности від Росії.

До таких народів належали й українці.

Українство в часі скасування кріпацтва в Росії (1861) не мало вже навіть політичного забарвлення, воно було тільки культурницьке, українці говорили тільки про культурні справи. Вони стояли вже зовсім на російському державницькому становищі. Їх мета була ще тільки — плекати свою національність. А тоді здавалося, що культурно-національну працю буде можна вести. В Петербурзі коло журналу „Основа" згуртувалася т. зв. „громада", куди належали: Тарас Шевченко, Микола Костомарів, Панько Куліш, Василь Білозерський і інші. Такі громади повставали й по деяких містах України, а мета їх була — просвічувати український нарід. Для того почато утворювати т. зв. *недільні школи*. Навчання в них відбувалося неділями, вчили в цих школах старші й молодші українці, з молодших — студенти університету там, де був університет (н. пр., у Києві), учнями бували старші й молодші люди, які доповняли собі в тих школах те, що знали з народньої школи. Перша така недільна школа повстала в 1859. році в Києві, й такі школи засновували опісля по містах України й по московських землях.

Ціла ця освідомна праця не мала ніякої політики. Та, не вважаючи на це, російська влада скоро її припинила. В 1862. впала петербурзька „Основа", й того самого року скрізь у Росії покасували всі ті школи, підо впливом різних доносів, що, мовляв, у недільних школах бунтують проти влади. Була це дуже велика шкода для української справи.

Тимчасом у 1863. р. вибухло польське повстання. Воно виявило, яка небезпека для Росії йшла від поляків. Польську справу почали сплутувати з українською. На українство пішли доноси, мовляв, українці хочуть відірватися від Росії. Наслідки цього були такі, що на українство спали утиски. Тодішній російський міністер Валуєв заявив 1863. року рішуче, що української мови, чи як він писав, „малоросійської" мови „не було, немає й бути не може". Він наказав цензурі не пускати до друку ніяких книжок, писаних українською мовою, з вийнятком оповідань та повістей.

Був це великий удар для українства, але це ще не був кінець. В 70. рр. уряд скасував наукове київське товариство, що гуртувало всіх українців, які досліджували Україну (товариство звало себе скромно: „Південний відділ російського ґеоґрафічного товариства"), на членів його пішли нагінки. А в 1876. році вийшов ганебний указ, який заборонював: 1) привозити з закордону до Росії, отже й на Україну, якінебудь книжки, друковані українською мовою; 2) друкувати якінебудь твори, чи самостійні, чи перекладні, українською мовою; тільки історичні документи та народні пісні можна було друкувати мовою, якою вони були складені, але правопис мав бути такий самий, як у московських книжках; 3) не вільно було давати театральних вистав українською мовою. Цей ганебний і ніде на світі нечуваний указ був уже цілковитим ударом для українства. З того часу перервалося зовсім українське письменство в українських землях під Росією аж до революції в Росії 1905. року.

Ці утиски російської влади над українством мали, очевидячки, дуже некорисні наслідки для дальшого розвитку українського народу. Ціла освідомна праця

над народньою масою перервалася геть-чисто, й національна свідомість почала підупадати. Занепад українського життя було видко навіть і між визначними українцями, колишніми членами Кирило-Методіївського Братства. Всі вони висловлювалися за окремішність українського народу, але з політичного погляду стояли вже на російському державницькому становищі. Ось, наприклад, М. Костомарів, колишній діяльний член Кирило-Методіївського Братства, заслужений історик України, після 1870. р. станув на ґрунті повної льояльности[73]) до російської держави. А П. Куліш, дуже заслужений письменник, почав висловлюватися за обеднання українців із москалями в російській державі, і то ніби тому, що українці, мовляв, не мають здібности до самостійного державного життя. Таксамо думав і другий заслужений український історик, найбільший побіч Костомарова — професор Володимир Антонович[117]). Інші знову (н. пр., Олександер Кониський) радили з політичними справами підождати, а всю вагу покласти на справи культурні.

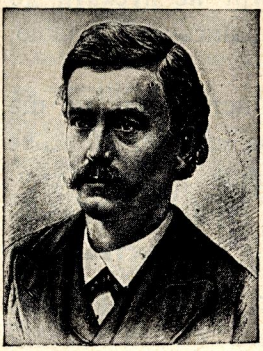

Володимир Антонович (1834—1908).

Всі ці люди всякими способами добивалися скасування указу з 1876. р., а тимчасом навязували зносини з Галичиною й Буковиною, допомагали українській культурі в Галичині (їх заходом повстало, н. пр., Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1873. р.), дописували до галицьких і буковинських часописів, тощо. Решта ж просвіченого громадянства, хоч і прихильна до свого народу, чим раз більше підпадала підо вплив московського життя, московського письменства й, ви-

хована в московських школах, приняла московську мову за розмовну мову між собою...

Але ж довго так бути не могло, щоб усяку політику ставити поза рямці національного життя. Тим більше, що між московським громадянством оживилося політичне життя. Отож підо впливом цього і в українському громадянстві почала пробуджуватися зацікавленість до політичних справ. А перший між українцями вказував на потребу такого зацікавлення — вчений Михайло Драгоманів[108]).

*

Політичні партії в Московщині й на Україні. Скасування кріпацтва й деякі реформи царя Олександра II. розбудили надію, що за цими реформами підуть дальші, що в Росії настане згодом зміна на краще. Але ці надії показалися марними: в Росії й не думали про конституційні свободи. Це викликало, очевидячки, невдоволення між московськими інтеліґентними колами. Між ними витворилися ворожі настрої до тогочасного політично-суспільного ладу. Не маючи змоги створити леґальних[29]) політичних партій, ця інтеліґенція почала творити таємні гуртки, що були звязані між собою одним якимось світоглядом. А світогляд цих гуртків був дуже різний і різноманітний. Та вирішною справою тут було те, що в 80. рр. XIX. століття в Росії дуже поширилися *соціялістичні думки*[118]), які переходили й на Україну.

Поява соціялізму на українських землях під Росією мала для національного освідомлення народу некорисний вплив. Для такого народу, як український, що недавно щойно почав добу свого національного відродження та ще й не мав національної свідомости якслід — *національна справа* була найважні-

ша, в маси народу треба було вщіплювати національні думки. А тимчасом соціялістична наука, почавши від другої половини XIX. століття, вважала національну справу за дрібницю, нехтувала її й неприхильно ставилася до національно-політичних змагань т. зв. недержавних націй. Соціялізм стояв на тому, що проголошування національних думок може відвертати увагу від справ суспільних, тимто „недержавні народи" повинні, мовляв, залишити свої змагання до того часу, коли утвориться їх національна держава, а покищо йти разом із народами, що мають свою державу, та помагати їм повалити панівний лад. Таких поглядів держалися й російські соціялісти. Вони не тільки нехтували справу політичної самостійности України, але для них була байдужа справа самостійного національного розвитку української нації. Автім таку саму думку в цій справі мали й московські ліберали[66]).

Через те українство в Росії опинилося в дивному становищі. Для соціяліста, чи для ліберала українство видавалося ніби якоюсь перешкодою для здійснення ліберальних, чи соціялістичних думок. Та найважніше тут було те, що такі погляди поширилися були й на Україні, та й то не тільки між москалями, але й між самими українцями. Таким чином українська національна думка попалася між два вогні: з одного боку, українство нищила російська влада й її прихильники, з другого, вороги тієї влади — російські ліберали й соціялісти. Серед таких обставин поява Михайла Драгоманова, чоловіка хоч і дуже крайніх суспільних і політичних поглядів, була настільки корисна, бо він заговорив у своїх численних писаннях про українство як політичний чинник, про права української нації до участи в політичному житті, чи в царській Росії, чи в но-

вому політичному ладі, що повстав би на розвалинах царської Росії.

Але, взагалі взявши, нове українське покоління, що виступило з кінцем XIX. століття, було під непереможним впливом московського політичного світогляду. Тодішня українська молодь, головно, радикальна, вступала до московських політичних партій і там переймала московський світогляд. А ті, що цього не робили, ті, що їх цікавили національно-культурні справи, залишали політичні справи на боці. Тимто з національного погляду дуже відрадним явищем треба визнати повстання революційної української партії (Р. У. П.) в р. 1900. в Харкові. Ця партія проголосила у своїй програмі домагання самостійности України, а що гасла партії були радикальні[108]) [партія була соціялістична], то до неї почала вже горнутися революційно настроєна українська молодь, приплив її до російських партій став від того часу менший. Автім потребу боротьби за визволення України проголосила ще з початком 1891. року орґанізація, т. зв. „Братерство Тарасівців" у Полтаві. Самостійности України домагалися ще й українська народня партія (У. Н. П.) та українська соціялістична партія (У. С. П.) — уґрупування, що повстали вже після 1900. р. Розуміється, що всі ті партії були таємні. Видавали вони свої часописи та книжки в Галичині й на Буковині й тайкома перевозили їх на Україну.

Хоч усі ці партії, крім Р. У. П., були невеликі, то все ж вони були наявним доказом того, що частина нашого громадянства віднайшла нарешті правильний політичний шлях, яким повинна була йти українська суспільність. Це було тим відрадніше, що і в Галичині й на Буковині — як ми знаємо — вже з кінцем XIX. століття поставлено ясно справу самостійної

України. Видко було, що, не вважаючи на такі некорисні обставини, серед яких розвивалося українство, воно таки йшло наперед.

Прокинулося з кінцем 90. р. XIX. ст. і старше покоління. В 1897. р. повстає в Києві таємна всеукраїнська орґанізація, що поклала собі за завдання зорґанізувати всі „Громади", порозпорошувані по різних містах України. Орґанізація ця прибрала згодом назву „Товариство українських поступовців" (Т. У. П.), а обєднувала вона людей із різними політичними світоглядами, то поміркованих лібералів (у дусі Олександра Кониського), то знову настроєних радикально, здебільша, прихильників М. Драгоманова. З цієї орґанізації 1904. р. повстала українська демократична партія, яка виставила домагання автономії України в межах Росії. Трохи пізніше вже з цієї партії відкололися люди з радикальнішим світоглядом і утворили українську радикальну партію.

Та все це були орґанізації інтеліґенції. Єдина українська революційна партія була звязана з селянськими й робітничими масами (штрайки 1902. і 1903. р.). А так узагалі селянські маси йшли собі своїм шляхом. Воно й не диво. Бо серед тих обставин і не можна було освідомлювати темну селянську масу не тільки під політичним, але й під національним оглядом. А російська школа клала цій масі в голову, що московська мова це її мова, що осібного українського народу немає, а є тільки один, так званий „русский" народ.

Та заперечування існування українського народу не дуже таки людей переконувало. Був же український театер, що від 1880. р. дістав трошки більше волі, в 1900. р. почали друкувати, за згодою цензури, українські книжки (видавництво „Вік"), усі ж знали, що

український народ вільно розвивається в межах Австрії, має свої школи, добивається кращої долі... Тимто на свято відкриття памятника Іванові Котляревському в Полтаві з кінцем літа 1903. р. зїхалися тисячі представників українського громадянства з усіх кінців України — були представники і з Галичини та з Буковини — і коли уряд заборонив українцям із Великої України виголошувати привитання українською мовою (українцям із Австрії дозволив), то вся зібрана маса грімко запротестувала проти цієї заборони. Це був доказ, що існує свідомість національної окремішности українців від москалів.

А все ж для переважної частини української маси національна українська справа була другорядна. Селянській масі лежала на серці передовсім земельна справа. Відчуваючи недостаток землі, вона ставилася вороже до великих земельних власників, здебільша — чужинців, та жила надією, що колись можна буде цю панську землю забрати. В цьому переконувало її робітництво з фабричних осередків, яке підо впливом аґітації[45]) було настроєне революційно.

На революцію не треба було довго ждати: вона вибухла в 1905. році.

*

Революція в Росії в 1905. р.

Нещаслива війна Росії з Японією, яка почалася була 1904. р., дуже захитала значіння й повагу російської влади. Народи, що були під Росією, побачили, що вони надаремне складали податок крови на цю війну. До того в масах ніхто не знав, пощо Росія викликала війну з Японією, нащо всі ті великі жертви. Почав ширитися погляд, що цю війну вели тільки для

великих багатіїв-купців, які мали свої купецькі інтереси там, на Далекому Сході. Нещасливий вислід цієї

Число 1 12 Грудня року 1905.

ХЛІБОРОБ.

Селянська часопись.

Виходить що тижня у Лубнах. Передплата на рік 40 кн. Окреме число 5 кон.

Учітеся брати як дідько читати! І чому вчитись, і сили не жалкуйте (ПОСЛАНЕЦЬ)

ДО ЧИТАЧІВ

Вважайте, що «и» треба вимовляти, як «ы», а є—вимовляти як «Іе».

Царський маніфест

від 3-го Грудня (Ноября).

„Оповіщуємо тим Нашим підданим вірним. Туга велика пронзає серцю Наше, бо і по селах по деяких почали вчаться явно бунтувать селяне, чинячи надсильства по економіях панських. Ніяке середнє й надсильство терпіти не можна, і через те наказано начальством від Нас постановленим вийсковим і ми вйсковим, аби вони усіма способами упереджали ти зрушення ті непорядки, зарадячи винуватих. Ми не можемо забути потреб селянських, бо вони дорогі серцю Нашому. Одно начальство і заочництва не допомогнуть селянам жити краще. Але за ту вощ можуть багато напшедшти кревні рідному. Тільки мирними та законними способами можна попрощати життя селянське, і Ми разу-раз найбільше про те дбали, щоб полегшити становище селян.

Останніми часами Ми загадали пообрати та подати Нам відомости, якими саме способами можна краще допомогти селянству. Розумівшись добре, Ми постановили: 1) вимнути з 1 Січня (Января) 1906 року викупну виплату з „кретсан" бувших пан. селян, держанних (государственних); і удільних, а з 1 Січня (Января) 1907 року повзяти тих платежів не брати зовсім; 2) дати можливість Селянському (крестьянському) Банкові більше і краще допомогати, щоб малоземельні селяне могли скромому більше купувати собі земель у земельних властителів; а для цього побільшити кошти (капітали) Банку і повести так справи, щоб у Селянському Банку легше було позичати. Щоб усе це було виконано, задали Ми особливий наказ. Віримо, що потім спільною працею Нашою і вродних сворювся людей російської земл. які повинні бути вільно обірвані і сели нами вірні і другими підданими Нашими, пощастить заповодити і на далі потреби селянські бо ніякої школи для вищих властивостей.

Сповідаємося, що дороге задля серцю Нашого селянство, пильнуючи християнської заповіді добра та любви, почув Царський вожних Наш; дбаймо про мир та спокій і по начинятою законних прав других людей"

Даний у Царському Сели, грудня у 3-й день Року Божого 1905 Царювання-ж Нашого літа одинадцятого.

На прописному власною Його Царського Величества рукою підписано

„НИКОЛАЙ."

(Переклад з Полтавц.)

Про вольности громадянські

Український народ з давніх-давен уважав, що без волі слова й друкування (печатання) не може бути ані науки, ні освіти.

Через то колись на Україні вільно було вільному обговорювати усякі громадські й політичні діла, а також вільно було мовою українською друкувати усякі книжки чи про віру, чи про науку, чи про політику. Ніхто нікому того не забороняв, ніяких перешкод не робив.

Отже так було колись давно

А ось яке мало не двісті літ, як панує у нас на Україні новим-иншай лад, инші закони, инші звичаї.

Ще року 1720 виданий був перший наказ проти української мови. Видав його цар Петро І. А писався и тому наказі те, щоб надсильство сильно лякалось, аби що дурницями, які були тоді на Україні инколи инакше робитом не друкувалося инших книжок українською мовою, щоб у книжках, друкуваних на Україні була така сама мова, як і у тих, що друкувані у Москві, щоб, одно слово, ніякої різниці між ними не було.

Як бувае иноді мороз на весні добре цвіт на дереві, так отой наказ пригноблення був українську науку й просвіту народню на Україні.

Мороз та темрява почали з того часу обгортати народ наш український, а разом із тим занепадати почала економічний добробут. (достаток) його.

Тяжь тягнося мало не пів'тораста літ...

Аж ось, недійшли були так званні шестидесяті роки. Заворушилося усе після кримської війни. Зеволовка було визволення кріпацтво. Прокидалися народні по усій Росії почали дбати про народню просвіту, з'явилося багацько усяких газет на російській мові. Підняли були голову трохи й українці. Цьогди й вони похопилися Бог свого рідного письменства, та просвіти народньої. Почали видавати для народу українського усякі книжки. Позволяли видавати недільні школи у українською мовою викладовою. Заводилися вже і, часописи (газети) видавати рідною „мовою. Здавалося, що труд (громадянства) вже поспів забуте старий наказ. Здавалося, що в цьому часу в українському народові уперед і другими, народами стоне більшо дихати.

Та на великий жаль уже то тільки здавалося

Не пройшло й трьох літ, як року 1863 зачинені були усі українські школи, а проти українських книг у Київові виданий був новий наказ, потім через 13 літ, року 1876 ще один закон, який повсім забороняв друкувати на українській мові книжки й газети, а року 1881 виданий був ще й особий закон проти українського театру.

Таким панам, забороненно було кому-що рядженому народові українському вчитись і розвиватись на свої рідній мові

Такого світу, такої заборони не зазнав і ще ніколи, кажуть, ні один народ на світі.

І хоч проти таких законів не рушовставали земства (Черніговське, Полтавське), усякі вчені товариства, два університети (Київський і Харьківський), сама Академія Наук в петербурзьке, хоч навіть і Київський генерал-губернатор радив ті закони знесувати—але нічого в усього того не виходило.

Аж ось наприкі 17 того подолиста виданий був Царський маніфест, який дарував усі народи, що живуть у Росії, усякими вольностями, між иншим і правом вільно про усе говорити, вільно писати, вільно усякі книжки і часописі (газети) чи наукові, чи й політичні, чи які инші видавати. У маніфесті ж сказано, щоб то було тільки зроблене задля народу російського, значить, вольностям тими мог користуватися і наш народ український

Таким чином, з цього часу український народ наріжні з другими народами мог спромогу мати по людському і розвивати свої сили духові

Та хоч воля слова і друкування (печатання) й безперечна, обіцяна вільно в усіх вольностей громадянських, але без других вольностей і вона не буде якоюсь повною-точною

Другою вольностю громадянською без якої не може бути нікого правного (законного) ладу у державі—є недотрожанність особи. Се значить, що ні поліція, ні яке друге начальство не має права самовільне без суду арештувати й замкнути до тюрми нікого ні пана, ні селянина, ні багатого, ні й бідного. Право арештувати зостається поліції тільки на той случай, коли—б вона застала кого на злодійстві, грабіжстві, та спіймати, тобто на „гарячому часі чинності" як кажуть правники (судді й адвокати).

Третя вольність громадянська—є право усім вільно збиратись, та у хаті, чи у будинку громадському якому чи й на улиці або майдані, збиратись для того, щоб обговорювати усякі, які треба, громадянські й політичні діла і нікто, ні старшина, ні урядник, ні становий, ні справник, ні земський не має права людям те заборонити. Але тільки не для биття і розбою збиратись, бо цього вже ніякий закон не може допустити.

Четверта вольність громадянська є право усім вільно заводити, закладати усякі товариства, гуртки, спілки задля якої законної цілі чи політичної, щоб боронити старі громадянські та політичні вольности, або здобувати нові: чи наукові, щоб науку розвивати, чи просьвіті, щоб дбати про просьвіту народні; чи торгівельні; а не сільсько господарські; чи яні инші. Видимо діло, що задля злодійства, або грабіжства ніяких товариств на світі закон ніяких товариств чи гуртків не дозволяє.

П'ята вольність є право усякому вірувати як кому то заподоб. Ніхто, ніяке начальство не має права нікому людину присилувати сповідати віру не таку, як вона бажає. Ніхто, примірок, не має права забороняти шгундистові повідати штундизму, католикові—католицьку, молоканові—молоканську, вірові—євангельську то що, а так нічо, ніяке начальство (уряд) не має права вопшати або, боронь Боже, у тюрму садовити людей за те, що вони сповідатимуть, примірок, штундизму віру.

Треба одначе згадати, що, як воля слова так і другі згадані

Перша сторінка першого українського часопису на Великій Україні „Хлібороб" з 12. листопаду 1905. р. (Нехай нікого не бентежить назва місяця, бо тоді звали листопад „груднем", а грудень — „студнем"; чит. „Ж. і Зн." за листопад 1935. р., ст. 317).

війни всі звалювали на російську владу. Настрій став ворожий до влади, він став революційний.

Дня 9. січня 1905. р. в Петербурзі юрба, підо проводом священника Гапона, пішла під царську палату.

Але її відтіля вигнали, до юрби стріляло військо, було багато ранених та вбитих. Це стало гаслом до заворушень по всій російській державі, почалися вони й на Україні. Тут заворушилися по містах робітники, по селах селяни — і одні і другі бажали по-своєму розв'язати робітничу й земельну справу. Почалися напади на панські двори та на фабрики. Українське селянство й робітництво було такої думки, що тепер настав час розправитися з великими земельними власниками та з власниками фабрик. А більше поміркована частина громадянства вважала, що тепер пора дати народам Росії конституцію.

Соціяльну революцію[33]) зломано: селяни не дістали землі, робітники не здобули фабрик. Але конституція таки прийшла — в жовтні 1905. року. З нею впала ганебна заборона українського слова з 1876. року, і з цим повстала можливість видавати українські часописи, українські книжки, творити українські товариства, орґанізації й т. д. Українське життя оживилося за одним разом. Повстало багато різних українських часописів — перший, під назвою „Хлібороб", появився в містечку Лубнях під Полтавою 12. листопаду 1905. р. — почато друкувати багато українських книжок. І найвідрадніше було те, що ці книжки як-стій розхоплювало українське громадянство. Це була новина, давно очікувана! Почалася орґанізаційна праця. Зароїлося від освітніх товариств. На зразок львівської „Просвіти" по більших містах України почато основувати свої „Просвіти". Найбільшу діяльність розвинула київська „Просвіта" (1906), що під головуванням відомого українського письменника й діяча, Бориса Грінченка[119]), видала багато корисних книжок для народу. І в господарській ділянці (розвиток кооператив) зазначився великий поступ.

Треба було взяти участь також у виборах до „Державної Думи". Виборчий закон спирався на демократичні основи, тимто широкі маси могли прийти до голосу. А вони кинули гасло, щоб до „Думи" вибирати тільки тих, що стоять за селян, стоять за „землю і волю"... В цій першій „Думі", скликаній у 1906. році, українці мали 44 послів, що й утворили в „Думі" свою осібну „Українську Громаду". А коли першу „Думу" розвязали, то до другої „Думи" українці знову вислали 47 послів, які теж утворили в „Думі" свою „Громаду".

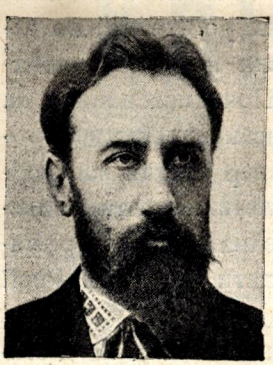

Борис Грінченко (1863—1910).

Народи російської держави жили тоді великими надіями. Вони виставляли справу територіяльної автономії[120]) для поодиноких народів. Зробили це й українці. У програмі „Української Громади" були такі головні домагання: 1) автономія України, 2) земля для тих, що працюють і 3) 8-годинна праця. Це був великий поступ. І важне було те, що на такі основні точки політично-суспільної програми погодилися були всі посли „Української Громади" в „Думі", не вважаючи на те, що так узагалі вони різнилися між собою й політичним і суспільним світоглядом.

Тільки ж ні в першій, ні у другій „Думі" українці не могли розвинути своєї діяльности, бо обидві „Думи" проіснували недовго. Другу „Думу" розвязали таксамо, як і першу. Обидві ці „Думи" видалися російському урядові надто „революційними". Прийшла третя й опісля четверта „Дума". До обох вибирали вже на

підставі обмеженого виборчого закону, який давав права вищим верствам. А що українці таких верстов не мали, то й мало хто із свідомих українців увійшов до цих „Дум". Та й узагалі „Дума" утратила свою вагу. Вона прожила аж до часів другої революції, але всі справи рішав російський уряд сам.

Таким чином ті великі надії, що їх мали народи російської держави розвіялися. Революція скінчилася.

*

Російська влада проти українства.

Наслідком революції російська влада мусіла погодитися з тим, що „вийнятковий стан", у якому проживав досі український народ у Росії, бодай частинно покасований. Але коли здушено остаточно всі революційні рухи, російська влада почула знову свою силу, й це відчули на собі передовсім українці. За владою пішла й „Дума". Правда, московські посли третьої „Думи" визнавали право всім народам мати школи своєю рідною мовою, але українцям цього права таки признати не хотіли. Українці залишилися з московськими школами аж до часів революції на Україні в 1917. році. А російський міністер Столипін заявив рішуче, що він уважає розвиток українства для російської держави шкідливим, навіть коли б українці й не думали відділятися від російської держави. Він позакривав усі українські просвітні товариства („Просвіту" в Києві 1910. р.), а в 1914. р. дійшло навіть до того, що російська влада не дозволила святкувати прилюдно на Україні Шевченкових роковин (з приводу століття народин поета). Наслідком цього українська молодь уладила в Києві велику демонстрацію проти заборони.

*

Українські політичні партії в останніх роках до світової війни.

Не вважаючи на такі утиски, українство не тільки розвивалося, але міцнішало, так сказати, з року на рік. Революція полишила свої корисні наслідки, хоч би в тому, що з вибухом її, і в перших роках після неї, понадруковувано багато українських книжок, які не десятками, а сотнями тисяч розійшлися між українською суспільністю. Це, очевидячки, дуже освідомило українську масу. А хоч революція селянам землі не дала, то все ж вони не позбулися надії, що земля їм таки колись дістанеться. Тільки тепер поставлено справу гостріше. Люди побачили, що конституційний лад у Росії ще не здійснить селянських бажань, що тут треба соціяльної революції[33]) та водночас — повалення царської влади. І в цьому напрямі йшла між селянською масою аґітація.

Таким самим шляхом пішло на Україні й робітництво. Воно теж бажало собі повалення царської влади, бо тільки тоді сподівалося здійснити свої домагання, і то передовсім — усуспільнення (соціялізації) всіх засобів продукції (виробництва), отже передовсім фабрик. А що між селянством і робітництвом не було суперечних інтересів, бо величезна маса селянства для своєї хліборобської господарки не наймала робітників, то селяни й робітники творили один революційний фронт. Той фронт покладав цілу свою надію на ще одну, й то ще більшу революцію.

То так думали маси. А інтеліґенція теж була революційно настроєна, вона майже вся була соціялістична. На зразок російських партій потворилися й на Україні різні партії. Були це переважно партії соціялістичні, з різними назвами. Найважніша з них була українська партія соціяльно-демократична, яка витворилася ще до революції 1905. р. із рево-

люційної української партії, що й перестала існувати (пор. ст. 249). Побіч неї висунулася вже після революції (1907) партія українських соціялістів-революціонерів. Між цими партіями була у практиці така різниця, що українські соціяльні демократи вели агітацію передовсім між міським і сільським робітництвом (наймитами) і ставили їм перед очі передовсім справу загального голосування, права свободи товариств та 8-годинний день праці; а соціялісти-революціонери йшли між селян і проголошували їм конечність вивласнити дідичів із їх землі. Та ще спосіб боротьби в обох партій був відмінний. Соціялісти-демократи вважали за головний спосіб боротьби — штрайк, соціялісти-революціонери — особистий терор[121]). Обидві партії брали під увагу політичну самостійність України, чи то як автономної частини Росії, чи навіть як федеративної[70]) республики, але про розрив із Росією, про незалежну Україну, тоді мало хто думав. Щодо цього, то з цими партіями згідні були люди, котрі причисляли себе до радикальної, чи демократичної партії, що після революції злилися були й утворили „українську радикально-демократичну партію". До цієї партії належала старша інтеліґенція й поміркована, несоціялістична молодь. І ця партія стояла за автономію України в межах Росії.

Та всі ці партії, після того, як скріпла знову царська влада, мусіли працювати нелеґально[29]) і щойно після вибуху революції 1917. р. виринули наверх. Тоді настала мода на все соціялістичне, й радикально-демократична партія назвала себе партією — соціялістів-федералістів. Але ж від 1908. р. вона не існувала; тоді наново виринула назва „Товариство українських поступовців" (Т. У. П.).

З цього бачимо, що партійне життя на Великій Україні було зовсім инше, ніж у тих українських зем-

лях, що були під Австрією. Воно було тут молодше в порівнянні з життям у т. зв. „австрійській Україні", бо зродилося щойно з початком XX. століття, а то й 1905. року, коли могло явно себе виявити. Через те партії на Великій Україні були не такі добре зорґанізовані, як на українських землях під Австрією. Між проводом партії та її масою не було тут такого тісного звязку, як у Галичині та на Буковині. Тимто вони на Великій Україні скоро поширялися, але й скоро маліли. Партійне життя було тут іще дуже пливке, змінливе, непевне. Але одне було виразно видко, що для якоїсь партії поміркованої з суспільного погляду — тут місця не було. Народня маса мала надто крайні соціяльні думки — тимто така поміркована партія, як радикально-демократична, не мала більшого значіння, вона була партією наскрізь інтеліґентською.

Та й іще одно. Тут сталося щось зовсім протилежне до того, що було в Галичині й на Буковині. В цих краях у партійному житті головну вагу мала національна справа, націоналізм; на Великій Україні головну вагу мала справа соціяльна, соціялізм.

З такими партійними ознаками пішли українці у світову війну.

ЦЕРКВА Й УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ ВІД 1861. РОКУ ДО ЧАСІВ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Як перед 1861. роком, так і в цій добі Церква мала дуже велике значіння в національно-політичному житті українського народу.

В Галичині гр.-кат. Церква була далі захистом для українства перед польськістю, а до двох єпископств прибуло ще третє, в Станиславові (1885).

Коли в Австрії настала конституція, наші єпископи брали участь у парляментарній політиці, деякі навіть досить діяльну. Між Церквою й українським громадянством був тісний звязок, бо духовна влада і взагалі духовенство почувалося з народом за-одне. Через те вплив Церкви на українську суспільність був великий, і не тільки християнсько-суспільна партія, але й національно-демократична була підо впливом духовенства.

А духовенство в цій добі розвинуло живу діяльність між нашим народом у ділянці національно-політичній та економічній. Тісний звязок духовенства з народом був причиною, що гр.-кат. духовенство не створило ніякої осібної, т. зв. клєрикальної партії[122]), та й до християнсько-суспільної партії, з якої могла витворитися клєрикальна, не належало його багато. Таксамо наше духовенство йшло в тісному порозумінні зо світською інтеліґенціею, що була згуртована в обох згаданих партіях.

На Буковині православне духовенство теж мало своє значіння. Нажаль, через румунізаційну політику тамошньої церковної влади, православних українських священників було небагато. Щойно кілька років перед війною число їх збільшилося, і вони працювали в тому самому дусі, що й гр.-кат. духовенство в Галичині. Політичний провід буковинських українців усе добивався поділу чернівської дієцезії на українську й румунську. У часі війни він уже був навіть добився окремого владики-українця, але некорисний для буковинських українців вислід світової війни справі цій поклав кінець.

Духовенство на Закарпатті пішло зовсім иншим шляхом: воно там помадярщилося й відчужилося від свого народу.

Подібно сталося й на Великій Україні. Тут помосковщення православної Церкви зробило великі поступи. Це видко було навіть із того, що вимова церковно-словянських слів ішла вже на московський спосіб, так наче та Церква призначена була для москалів, а не для українців. До того пан-отці мусіли виголошувати проповіді по-московськи. Духовенство на Україні не почувалося за-одне з народом, а пильнувало тільки інтересів російської влади та російського панства. Не диво, що між народом і духовенством повстала прірва. Нарід почав відчужуватися від Церкви, байдужнів до віри, або творив різні релігійні секти[123]) [наприклад, секту штундистів, або баптистів].

Инакше було воно на Холмщині. Там найдовше з усіх українських земель, що попали під Росію, зберігалася унія. Але й тут 1873. р. уряд від духовенства зажадав, щоб воно стало православним. Духовенство унію покинуло, а вірні поробилися на-око православними. Але коли підчас революції в 1905. році проголошено релігійну свободу, тоді переважна частина населення, що тайкома признавалася до унії, перейшла до римо-католицької Церкви. Дальший наслідок цього був такий, що це населення стало польським. Такий був остаточний наслідок політики російської влади на Холмщині.

ШКІЛЬНІ СПРАВИ від 1861. до 1914. р.

В цій добі шкільні справи на всіх українських землях розвинулися для українства некорисно.

В 1867. році у східній Галичині заведено остаточно в усіх гімназіях і реальних школах польську мову навчання, а в учительських семинаріях запроваджено утраквізм[124]). Тільки одна гімназія в Галичині

стала українською, а дві залишилися німецькими. Було це велике покривдження українців, тимто між домаганнями нашого політичного представництва все стояла справа творення українських середніх шкіл. Остаточно до світової війни українці дістали ще чотири ґімназії так, що всіх було пять, а до того прибули ще при двох польських ґімназіях українські рівнорядні кляси. Справа з новими українськими середніми школами в Галичині була тяжка, бо закон із 1867. р. вимагав для кожної такої нової школи ухвали Сойму, а Сойм усе мав польську більшість (у инших австрійських краях на утворення середньої школи треба було ухвали Державної Ради). Не добившися від Сойму дозволу на більше середніх шкіл, українці почали засновувати приватні українські ґімназії (8) та вчительські семинарії (2). Українського університету таки не здобуто, українських народніх шкіл було до часів світової війни яких півтретя тисячі.

На Буковині українське шкільництво дійшло до дуже гарного розвитку: в кожному українському селі була українська школа (216 українських шкіл, дуже багато з них 4—6 клясових, та ще з рівнорядними відділами — супроти 177 румунських, 82 німецьких, 12 польських і 5 мадярських); середніх шкіл державних було три (дві з них українсько-німецькі), одна приватна, була й українська вчительська семинарія для хлопців, крім того, для дівчат утримувала вчительську семинарію „Українська Школа"; на університеті в Чернівцях була катедра української мови й письменства.

Погано було зі шкільництвом на Закарпатті, бо там державних українських народніх шкіл зовсім не було.

Таксамо погано було зі шкільництвом на українських землях під Росією — там школа

була скрізь російська. Після 1905. р. прийшла справа створення українських шкіл під наради в „Думі", але її не вирішено, й до світової війни українського шкільництва там не було.

ПИСЬМЕНСТВО від 1861. до 1914. р.

Українське письменство в добі після Шевченка до війни дуже сильно розвинулося.

Хоч над Великою Україною довго тяжів указ із 1876. р., письменники писали і твори свої друкували в Галичині. Але ж іще до того часу довкола „Основи", що її видавав Куліш, згуртувалося багато талановитих письменників: Марко Вовчок (оповідання — образки панщизняного горя), Олекса Стороженко (веселі оповідання), Степан Руданський („співомовки", історичні поеми), Леонід Глібів (байки), — не кажучи вже про самого Куліша, що писав повісти, оповідання, вірші, драматичні твори, перекладав із чужого письменства, тощо.

Марко Вовчок (1834—1907).

В 70. рр. XIX. ст. розвинулася повість (Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Олександер Кониський), при чому письменники змальовували в повістях часи після скасування панщини. Таксамо тоді появилося багато драматичних творів (Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Тобілевич); у них виступав селянський побут, бо на що инше не дозволяла російська цензура. Але ж такий письменник, як Іван Тобілевич, пішов далі за побут і змальовував у своїх творах глибокі душевні переживання людей, яких виводив.

На 80—90. рр. XIX. ст. припадає широка письменницька діяльність Бориса Грінченка (вірші, оповідання, повісти), Володимира Самійленка (насмішливі вірші), Миколи Чернявського (оповідання, поезії), Аґатангела Кримського (оповідання, поезії) й дуже талановитих письменників — Лесі Українки (боєві поезії) та Михайла Коцюбинського (оповідання). З кінцем 90. рр. почав писати оповідання й повісти Володимир Винниченко, а далі виступило дуже багато талановитих поетів (О. Олесь, М. Філянський, Г. Чупринка й инші).

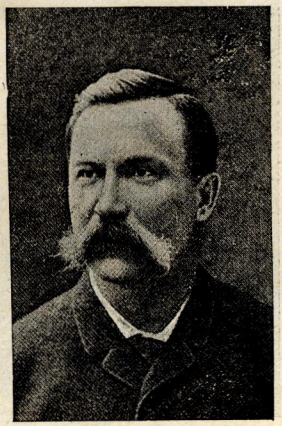

Іван Тобілевич (1845—1907).

Замітно те, що в 90. рр. XIX. ст. наступає велике єднання між письменниками Наддніпрянщини й Галичини — українське письменство стає всеукраїнське. Дуже багато причинився до того Михайло Грушевський[128]), професор української історії на львівському університеті, родом із Великої України.

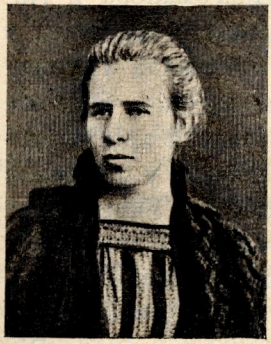

Леся Українка (1871—1913).

В Галичині найвизначнішим письменником був Іван Франко[109]). Його діяльність була дуже широка: писав він поезії, оповідання, драми, перекладав із чужих мов, писав статті різного змісту й наукові твори. Почав писати Франко ще в 70. рр. XIX. ст., але розвиток його таланту припадає на 80—90. рр. Діяльність його оживила письменство в Галичині. Із га-

лицьких письменників, що виступили після Франка, назвемо: Йосипа Маковея (насмішливі оповідання, поезії), Василя Щурата (поезії, переклади), Андрія Чайковського (повісти з життя ходачкової шляхти, історичні повісти), Василя Стефаника (оповідання-нариси з селянського життя), Леся Мартовича, Марка Черемшину, Богдана Лепкого, Петра Карманського, Василя Пачовського, Вячеслава Будзиновського й т. д.

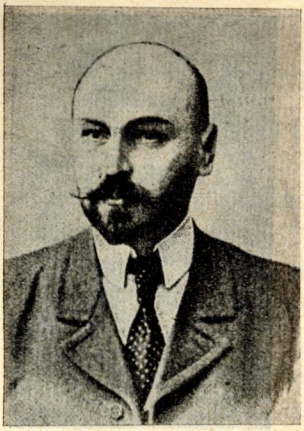

Михайло Коцюбинський (1864—1913).

На Буковині після Федьковича і братів Воробкевичів заблисла своїм талантом у 90. рр. XIX. ст. Ольга Кобилянська (повісти, оповідання).

Розвивалося теж добре наукове письменство й то головно в ділянці політичної історії та українського письменства й культури. Після Куліша, Драгоманова й Антоновича назвемо тут два імена в новіших часах: Михайла Грушевського та Івана Франка. Наукове життя зосереджувалося при Науковому Т-ві ім. Шевченка у Львові, а після 1905. р. ще й при Українському Наук. Т-ві в Києві. Душею обох був — Михайло Грушевський.

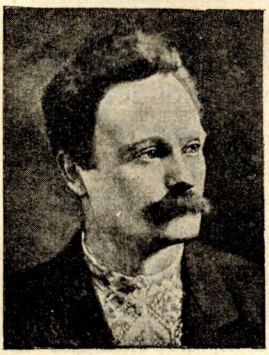

Іван Франко (1856—1916).

У звязку з драматичною творчістю розвинувся театер. Він мав велике значіння для національного розвитку українського народу. В Галичині (від 1864. р.) він розбуджував національне життя, на Вели-

лій Україні, за часів переслідування українства, був він єдиним місцем, де можна було прилюдно почути українське слово.

МИСТЕЦТВО від 1861. до 1917. р.

В мистецтві зазначилися деякі нові течії. В будівництві мурованих церков і світських домів використано з успіхом бароковий стиль[126]) наших деревяних церков, а при тім прикрашувано будівлі народніми оздобами.

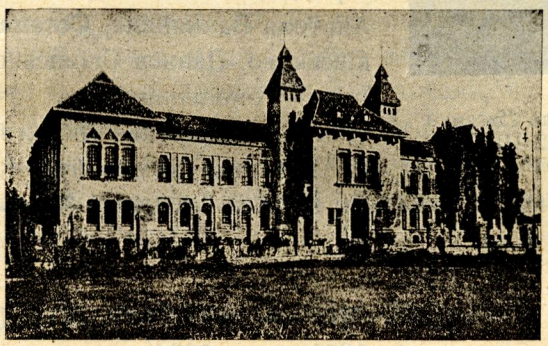

Дім полтавського земства (в українському стилі), тепер — Український Музей.

Різьбарство не виказало якогось більшого розвитку, але зате малярство розвинулося дуже гарно, й, побіч Івана Труша та Олекси Новаківського, які пішли за західньо-европейським малярством, хоч Новаківський створив осібний малярський стиль[87]) — повстав іще напрям, який у церковному малярстві станув на візантійських підставах. До цієї школи належали й належать: Михайло Бойчук, Петро Холодний, Іван Буцманюк, Михайло Осінчук та инші.

*

Розвинулася гарно й музика, і в цій добі вона оперлася на способі укладу, який розвинувся в Европі. Найліпше розвинулася в нас вокальна (до співу) музика, сольові й хорові твори, але маємо з тієї доби й початки струментальної музики. Найбільшим композитором з того часу був батько української національної музики, Микола Лисенко[127]), незрівняний знавець народньої пісні. Із инших назвемо: Анатоля Вахнянина, Остапа Нижанківського, Дениса Січинського, Генриха Топольницького, з молодших — Станислава Людкевича. Все це галицькі композитори; з наддніпрянських згадаємо Кирила Стеценка, Миколу Леонтовича й ин.

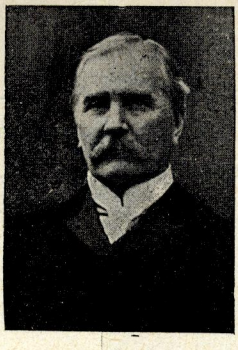

Микола Лисенко (1842—1912).

УКРАЇНА У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ від 1861. р. до 1934. р.

Слабий розвиток українства в шісдесятих і сімдесятих рр. XIX. століття, а в українських землях, що були під Росією, ще й опісля, бо аж до 1905. року, був головно причиною того, що Україна не ввійшла в рахунки політики европейських держав настільки, щоб на неї класти більшу вагу. Та й не було до того відповідних політичних умов. Українська справа могла бути дійсно важлива тоді, коли б загрожувала війна якоїсь европейської держави з Росією, чи Австрією. А тимчасом ні на яку таку війну не заносилося. Европейські держави були заняті иншими справами. Австрія мала на увазі Прусію, з якою таки довелося їй боротись.

Росія поставила вагу своєї політики на осередню Азію й поширяла свої посілости в напрямі до анґлійської Індії.

Щойно в вісімдесятих роках XIX. ст., а особливо в 1888. р., коли загрожувала війна Австро-Угорщини й Німеччини з Росією, найбільший політик XIX. століття, німецький канцлер[128]) Бісмарк, у своїх плянах узяв під увагу Україну, і під його впливом появилася в одному німецькому часописі стаття, де говорилося, що Европа щойно тоді буде почуватися безпечною, коли Росія буде розбита, і з українських земель буде утворене київське королівство. До війни тоді не прийшло, в Німеччині справа щодо України затихла, а в Австро-Угорщині політика змінилася. Тут почали, на випадок війни з Росією, рахувати на поляків і на те, що після поразки Росії могла б повстати польська держава.

То щойно в часі світової війни деякі держави заговорили про Україну.

ПІДЧАС СВІТОВОЇ ВІЙНИ В 1914—1917. рр.

З кінцем липня 1914. р. прийшло до війни між Австро-Угорщиною й Сербією, в перших днях серпня війна поширилася майже на всі европейські держави й на Японію, через рік до війни приступили майже всі держави земної кулі. Настала справді „світова війна". Для українців було прикре те, що Австро-Угорщина й Росія належали до двох ворожих один одному таборів, що українцям довелося воювати в рядах двох ворожих армій. Але щодо цієї війни можна було мати різні сподівання. Австрійські українці числили на те, що Росію побють, а тоді бодай якусь частину українських земель, що були під Росією, їй заберуть і з них утворять коли вже не українську державу, то бодай автономну

країну у звязку з Австро-Угорщиною. Так думали всі австрійські українці, галичани й буковинці, таксамо думала більшість політичної української еміґрації з Великої України. Ця еміґрація з вибухом війни (4. серпня

Президія „Союзу визволення України": Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Олександер Скоропис, Маріян Меленевський.

1914. р.) зорґанізувала „Союз визволення України" і в цьому дусі повела працю серед полонених українців із Росії в таборах Австрії й Німеччини. До цієї праці станув теж дехто з галицьких і буковинських українців, що найшлися на еміґрації (здебільша, у Відні), а що були вільні від військової служби. Працю в таборах поведено пляново. Вона легка не була, бо національної свідомости в полонених українців було небагато. Та за тих три роки праці таку свідомість придбали тисячі людей, які пізніш її понесли, з кінцем війни, на Україну. В цьому була величезна заслуга „Союзу визволення України".

Та українці в Росії дивилися на війну зі свого погляду. Вони не дуже вірили в те, щоб Австро-Угорщина могла забрати якісь більші простори українських земель від Росії. Зате числилися з можливістю вибуху революції підчас війни, або й після неї, так, як це сталося було по російсько-японській війні. Вони думали, що тоді можна буде дістати для України автономію.

Єп. Костянтин Чехович (1847—1915).

*

Але всі ці сподівання зараз із початку війни придушили найближчі події, які настали на українських землях. І ці події були для українців незвичайно прикрі.

У Галичині, де йшла війна, почали арештувати спершу українців-москвофілів, а опісля всіх українців, без розбору. Арештували урядовці, а за ними й військова влада. Найменший донос, хоч би й зовсім безпідставний, давав привід до слідства, до невиправданих засудів, а то й приносив із собою кару смерти. Бувало й таке, що й без засуду вішали, чи розстрілювали зовсім невинних людей. Коли ж кого, з яких причин, австрійські військові не могли покарати на горло, то сильно зневажали, а то й дуже докучали. Таке сталося, н. пр., із перемиським владикою Костянтином Чеховичем, що дуже достойно держав себе ввесь час у Перемишлі. Багато невинних людей утратило тоді життя. Декого тільки заінтернували в різних таборах, що їх потворили в західніх країнах Австрії, та тут ті люди, через знущан-

ня або хороби, тисячами вмирали. Найстрашнішим таким табором був табор у Талєргофі — в австрійській провінції[13]) Стирії. А вже найгірше поводилися тоді в Галичині мадярські війська.

Прапор Українських Січових Стрільців із 1916. р.

В Росії таких подій не було, але й там почалися переслідування українців. І там були арешти. Всі українські товариства й часописи позакривали зараз-таки з початком війни.

І за все те, що робилося по обох боках кордонів, українці мусіли проливати свою кров за чужу справу, із зброєю в руках іти брат на брата, що був у иншій державі, що служив у иншій армії...

Найкращим доказом віри австрійських українців у те, що з допомогою Австрії й узагалі осередніх держав удасться створити незалежну українську державу, було те, що з початком війни почато з добровольців-українців утворювати український леґіон — Українських Січових Стрільців. Ці Стрільці, на випадок воєнної перемоги Австро-Угорщини над Росією, могли стати завязком майбутньої української армії. Український леґіон, хоч був приділений до австрійської армії, мав свою „Боєву Управу", з окремими завданнями. Вона дуже часто залагоджувала непорозуміння, які випливали між У.С.С. й австрійським військовим командуванням. Українські Січові Стрільці, що налічували

кілька тисяч людей (на більшу кількість не дозволила австрійсько-угорська влада), взяли участь у війні на фронті, дуже хоробро боролися, доказували нераз дуже великих, лицарських учинків. До таких великих учинків, що славою вкрили Січове військо, належать,

Боєва Управа Українських Січових Стрільців після переїзду до Відня — зліва до права: Іван Боберський, Володимир Темницький, др. Льонґін Цегельський, др. Володимир Старосольський, др. Теофіл Кормош, др. Кирило Трильовський, др. Степан Томашівський, Дмитро Катамай.

наприклад, бої під Маківкою в Карпатах 1915. р., бої під Бережанами на горі Лисоні й т. ин.

Завзяттю Українських Січових Стрільців на полях бою та заходам українських послів у Відні треба приписати, що в Галичині частинно припинили звірства супроти українського населення, але ж зовсім усунути безкарні виступи військової влади проти безборонних людей таки не вдалося.

Та, крім австрійських переслідувань, українському народові в Галичині й на Буковині довелося зазнати

тяжкого горя й від російської влади, коли російські війська заняли майже цілу східню Галичину й українську частину Буковини. Правда, коли під Горлицями в західній Галичині німецькі війська прорвали російський фронт, і російські війська покинули переважну частину східньої Галичини, то ці переслідування покінчилися,

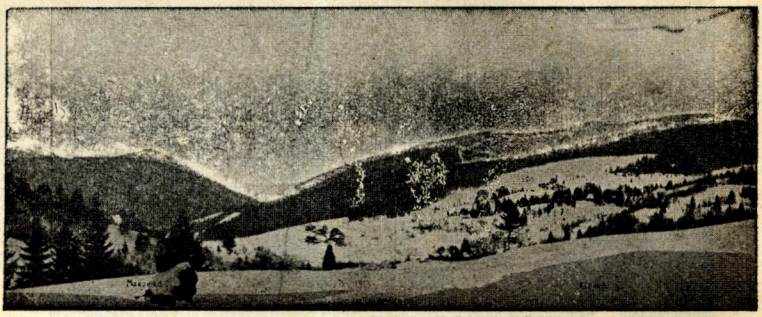

Вигляд на Маківку.

але політичні вигляди на корисну розвязку української справи були дуже непевні.

Справу заплутувало те, що 5. листопаду 1915. р. Німеччина й Австро-Угорщина проголосили утворення польської держави, але ж східніх її гряниць не означили. Таким чином виринуло питання, де властиво буде ця автономна Україна...

*

А тимчасом на російській Україні українці провадили свою політику. Коли Росія почала в 1915. році програвати війну, — українцям полекшало. Якось самі від себе впали переслідування, українці почали підносити свої бажання, а то й домагання: рівноправність українського народу з російським, заведення української мови в народніх школах, свобода української

преси й товариств, а далі — це було в 1916. році — демократична автономія українських земель, що були під Росією. Всі ці домагання ставили українці, що творили „Товариство українських поступовців" (Т. У. П.), супроти Росії льояльні[73]); із своїми домаганнями йшли вони до послів тодішньої четвертої „Думи", вони боролися лєґальним[29]) шляхом.

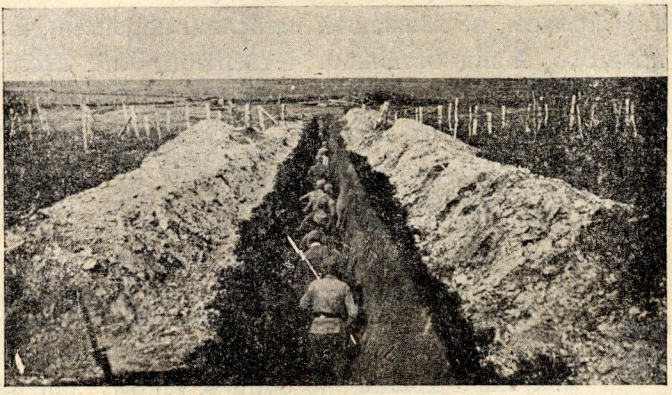

Українські Січові Стрільці в окопах над річкою Стрипою 1916. р., за дротяною перегорожею.

Але молодь вибрала инший шлях. Вона була такого погляду, що в Росії можна щось осягнути тільки через революцію, вона пішла на нелєґальний шлях: метеликами, усною пропаґандою[129]), ці люди, члени соціялістичних партій, домагалися передовсім зміни суспільного ладу. Ця пропаґанда ще збільшила революційний настрій селянської й робітничої маси на Великій Україні. Ці маси уважно прислухалися до думок пропаґандистів і вірили їм, що тільки зміна устрою в Росії принесе їм кращу долю.

Над цілою Росією й над Україною нависала хмара політичної й соціяльної революції[33]).

НАПЕРЕДОДНІ 1917. РОКУ.

Галичина й Буковина.

Нова доба історії України виявила, що український народ зробив великий поступ, особливо в Галичині й на Буковині. У цих двох краях, із початком цієї доби, український народ, як ми бачили, пробува́в у повному занепаді, тут занепали всі ділянки життя народу. Навіть національне почуття було тут дуже слабе. Але тут крок за кроком, не вважаючи на великі перепони, йшло до кращого, й від останньої четвертини XIX. століття національне життя розвивалося вже без стриму, і то в усіх головніших його ділянках. Наслідком цього в Галичині й на Буковині, коли зближався 1917. рік ізо своїми великими подіями, українське життя стояло найвище.

*

Велика Україна.

Инакше виглядала справа на Великій Україні. Вона, й особливо колишня Гетьманська Україна, не були в такому занепаді, як Галичина й Буковина, та й узагалі західні землі. Особливо в колишній Гетьманській Україні національне почуття, звязане з українським державницьким світоглядом, було спершу, як ми вже писали, досить добре розвинене. Але дальший розвиток тут не йшов правильним шляхом: у деяких ділянках українського життя, наприклад, у мистецтві, видко було поступ, і то дуже великий, зате в політичній ділянці був поступневий занепад. Український державницький світогляд із кінця XVIII. та й іще з першої четвертини XIX. ст. затратився. І коли, підо впливом західньо-европейських думок та словянолюбства, оживилося й на Великій Україні політичне життя, то світогляд тодішніх людей не був уже чисто український, а була це мішанина українських

і чужих думок та поглядів. Це видко з програми Кирило-Методіївського Братства. Коли ж братчиків розгромили, то українці відсунулися від політичних справ, що вязалися з українством, і українство перестало бути державно-творчим чинником. Воно проявлялося властиво тільки в тому, що далі жила ще українська мова, якою говорив простий нарід, і якою писали українські письменники. Навіть національне почуття не було сильне, коли взяти під увагу цілу непросвічену українську масу. Все це були наслідки протиукраїнської політики російської влади, що все ставилася неприхильно й навіть вороже до українства, а в сімдесятих рр. XIX. ст. таки заходилася була його зовсім знищити. Щойно революція з 1905. року зробила велику зміну. Українство виявило тоді свою силу, і від того часу почався виразний поступ українського життя під Росією. Видко було, що українства не можна вже знищити.

*

Закарпаття. З усіх українських земель найгірше було з Закарпаттям, де національне почуття було ще дуже різноманітне. Тут одні вважали себе „руснаками", якимось окремим народом, не почуваючись до національного звязку з иншими українцями, другі були москвофілами[111]) на зразок галицьких москвофілів, і найменше було — свідомих українців.

А тимчасом зближалися події, які мали рішити про долю Европи — й цілої України. Може було б ліпше, коли б ці великі події не прийшли були так скоро, може, український народ, який не закінчив іще доби свого відродження, міг би був краще до них приготовитися. Але ці події таки прийшли в 1917. й 1918. рр., і український народ мусів приступити до розвязки свого національно-політичного життя.

ВЕЛИКА СХІДНЬО-ЕВРОПЕЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Причини революції. Революція з 1905. р. не розвязала ні політичної, ні суспільної справи в колишній російській державі. Правда, прийшла конституція, покликали до життя „Державну Думу", але ж виборчий закон до неї був так укладений, що нижчі суспільні верстви не мали однакових прав у виборі послів із вищими верствами. Тимто, н. пр., у III. „Думі" було ледви кілька свідомих українців, а в IV. „Думі" не було таки вже нікого. В ній були тільки представники вищих верстов, а між ними свідомих українців не було. Автім російська „Дума" не мала такого значіння, яке мали парляменти в конституційних державах західньої Европи. Вона була тільки знаряддям у руках уряду, він при її помочі перепроваджував те, що хотів.

Ще гірше було із суспільним ладом. Революція з 1905. р. не зробила ніякої зміни в цій ділянці. Земельна справа з розростом населення ставала що далі, тим більш пекуча. А вже зовсім неприродне було те, що Росія вивозила багато збіжжя до середньої й західньої Европи, і то збіжжя великих земельних власників, а малоземельне, а то й безземельне населення по селах і робітники по містах були недохарчовані. Такий стан мусів викликати гасло: „земля для трудового народу"!

І це гасло було на устах населення і то не тільки у країнах бідних на добру землю, але навіть і в таких, як Україна або надволжанські краї, — бо й тут був „голод на землю". Через те багато селян шукало заробітку по містах. Але цим ті селяни викликáли знижку платні робітників по фабриках, і виходило так, що й міські робітники переживали тяжкі злидні. Отак і селяни і робітники бажали зміни суспільного ладу, бажали суспіль-

ного перевороту, революції. Це й було головною причиною, що в Росії дійшло до великої революції.

Але революції бажали собі й инші суспільні верстви, передовсім купці та промисловці, тільки ж вони хотіли не соціяльної революції, а тільки — політичної. Одні з них сподівалися, що революція примусить царя дати Росії таки справжню конституцію, і що Дума буде мати рішальний голос. Инші ж — воліли мати таки республику. Конець-кінцем політичної зміни, нехай і революційним шляхом, бажали собі всі суспільні верстви — всіх народів, що були під російською владою. І коли в березні 1917. року почалися розрухи в Петербурзі (чи в Петрограді, бо так його перехристили з початком світової війни), а до голосу прийшла Дума, то всі повитали це з радістю.

*

Тимчасовий Уряд.

Події в Петербурзі розвивалися дуже скоро. Вирішне тут було те, що військові частини, розташовані в Петербурзі, між ними передовсім частини, зложені з українців, відразу перейшли на бік революціонерів. Цар відразу утратив підпору своєї влади й уступив з престолу. Влада перейшла на Думу, й вона покликала до життя Тимчасовий Уряд. Монархія перестала існувати, настала російська республика. Прийшов політичний переворот, доконалася політична революція.

Цей переворот із великою радістю повитали всі народи Росії. Тільки ж треба було, щоб новий лад закріпився. Та до цього треба було спокою в державі, а його не було, і вдержати його, з причин, про які скажемо пізніше (ст. 287), Тимчасовий Уряд не міг. Через те й йому не довгий пророчили вік...

РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ Й ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1917. Р.

Початки революції. Центральна Рада.

Звістка про вибух революції в Петербурзі прийшла до Києва 13. березня 1917. і зараз-таки викликала тут велике оживлення. Розвал царської влади, повстання республики — це були такі несподівані події, що ціле українське громадянство попало в стан ошоломлення з радости від того, що сталося. Всі бачили, що сталося щось велике, щось незвичайне, що давні часи скінчилися, та що настане зовсім щось инше: краще життя, свобода, воля. Тоді ніхто не задумувався над тим, як виглядатиме та свобода, яка буде та воля. Всі вірили, що той революційний дух, який захопив великі простори Росії з її великим населенням, принесе людям добро, щастя, що між людьми, між народами Росії, настане любов, братерство, що всіх чекає тепер гарна доля, бо ж усі позбулися ненависної всім царської влади.

Але, побіч цієї віри в гарне майбутнє всіх народів Росії, заговорили і про те, що й українцям треба подбати про свої справи, бо ж і українці мали користати із здобутків революції, і українці мали показати, що разом із иншими народами бажають наладжувати нове життя. З тією метою на 17. березня скликано до Києва з усієї Великої України представників українських орґанізацій та політичних партій. До Києва повернувся Михайло Грушевський, якого 1915. р. московська влада була заарештувала й заслала на північ до Московщини, й під його проводом ці представники створили із себе т. зв. „Центральну Раду", що мала радити над українськими справами.

Тоді ніхто ще й не думав, що ця Центральна Рада дійде до такого значіння, як це сталося три місяці після вибуху революції, що вона стане українською владою. Та тоді міцної влади на Україні взагалі не було. Правда, рівночасно з Центральною Радою створено т. зв. Виконавчий Комітет, вибраний представниками громадських орґанізацій і політичних партій усіх національностей. Той Комітет був покищо найвищою владою на Україні. Але великого значіння він не мав. Ще менше значіння мав голова ґуберніяльної управи, що його назначив російський Тимчасовий Уряд ґуберніяльним комісарем.

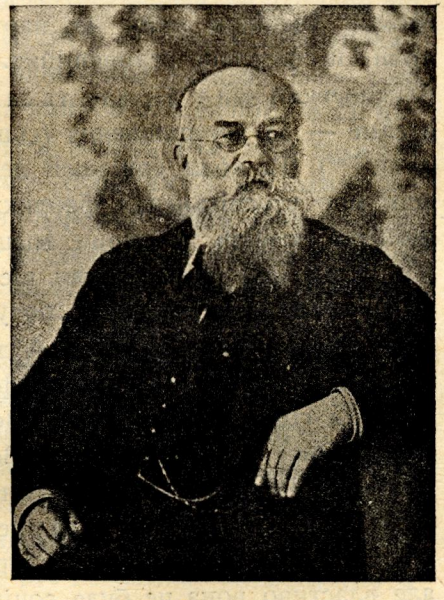

Проф. Михайло Грушевський (1866—1934) голова Української Центральної Ради і президент Української Народньої Республики.

А тимчасом Центральна Рада радила над українськими справами. З дня на день її значіння зростало. Видко було, що українці, наладнуючи нове життя на Україні, хочуть мати таки свій голос, що вони себе вважають господарями у своєму краю. Українство перестало бути тільки культурницьким, а стало — політичним чинником. Тепер вийшов наверх український суспільно-полі-

тичний світогляд, що його придушувала царська влада. Тепер українці голосно заговорили, чого хочуть...

*

Українські партії.

На перше місце висунулися українські політичні партії. Їх було досить багато. Побіч давніх, повстали нові. Але ж найбільше значіння мали дві партії: соціяльно-демократична й соціяльно-революційна. Вони стояли за республиканський лад у державі та за зміну суспільного ладу, а саме — за усуспільнення (соціялізацію) засобів продукції[104]). Та коли соціяльні демократи дбали передовсім про усуспільнення фабрик, то соціялісти-революціонери ставили на перше місце усуспільнення землі.

Крім цих партій, були ще соціялісти-самостійники: назвали себе так тому, бо у своїй програмі поставили самостійність України. А далі була ще українська трудова партія та українська федеративна партія. Все це були соціялістичні партії. Вони не дуже різнилися між собою щодо програми. Всі стояли на тому, що майбутня Росія, отже й Україна, мають спиратися на соціялістичний лад. А була ще партія соціялістів-федералістів. Вона стояла за федерацію України з Росією, але властиво вона не була соціялістична, спиралася на ліберальні[66]) та демократичні[67]) засади. Куди правіша була хліборобсько-демократична партія. Вона рішуче обстоювала приватну власність, не хотіла суспільного перевороту, а признавала лише парцеляцію великої власности за викупом. Але ані ця партія, ані партія соціялістів-федералістів більшого значіння в цих революційних часах не мала.

Як з цього видко — українська суспільність, зорґанізована в партіях, визначалася крайніми поглядами щодо суспільного ладу. Це відповідало настроєві укра-

їнської народньої маси, бо маса була настроєна революційно, бажала собі суспільного перевороту. Земельна справа стояла в неї понад усе. Тимто вона рада була лучитися з кожним, хто проголошував зміну в земельній справі, хто проголошував конечність суспільної революції. Через те маса йшла за соціялістичними гаслами, приставала до соціялістичних партій, не входячи ані в суть самого соціялізму, ані у програму поодиноких соціялістичних партій. Соціялістом називав себе тоді кожний, хто бажав якоїсь зміни в суспільному ладі. Коли ж хто тоді не назвав себе соціялістом, того вважали реакціонером, назадником і „буржуєм[130]), що бажає повороту давніх порядків за царської влади. Цим пояснюється, чому навіть т. зв. федералісти-демократи, зовсім несоціялістична партія, назвали себе „соціялістами-федералістами".

Серед таких обставин політичні й національні справи мусіли піти на дальше місце. Автім політичні справи уважали тоді так узагалі за поладнані, бо ж царська влада була повалена, настала республика. А щодо українських справ, то їх мала мати на увазі Центральна Рада. Але тоді здавалося, що ставити занадто гостро українську справу річ небажана, бо це могло б пошкодити одноцільности революційної справи в цілій Росії. Тимто з політичних партій тільки соціялісти-самостійники вклали, у свою програму політичну незалежність України, тільки ж що вони в перших місяцях революції великого значіння не мали. Зате деякі мали на увазі те, щоб у межах російської республики здобути автономію Україні, або й щоб була українська республика, але вона мала б належати до великої федеративної російської держави. Та одне і друге звязували з розвязанням суспільної, й передівсім земельної справи, та ще з тим, щоб часом повстання української

республики, чи автономної України не пошкодило дальшим успіхам революції. Тимто коли захоплення з вибуху революції було незвичайне, то те захоплення мало суспільний, а не національний підклад. А яке було велике воно, те захоплення революцією, зараз у перших днях після її вибуху, видко з того, що коли Центральна Рада владила 1. квітня 1917. р. маніфестацію на честь революції, то в Києві взяло в цій маніфестації участь яких 100.000 людей.

*

Українські зїзди. А тимчасом події йшли одні за одними. У квітні 1917. р. відбувся український національний конґрес (зїзд), на якому було до 900 делеґатів із усіх кінців Великої України. Конґрес

Третій усеукраїнський військовий зїзд у Києві.

станув на становищі автономії України в російській республиці. На конґресі вибрано зпоміж членів Центральної Ради т. зв. Малу Раду, яка мала кермувати українським революційним рухом. Відбувся теж військовий зїзд, у якому брали участь представники

українських частин війська, що були на фронті, бо революційний рух перенісся з краю й на військо. Діяльною показалася селянська маса. Селяни почали утворювати т. зв. „Селянські Спілки", які поклали собі за мету здобути панську землю для селян. В червні відбувся селянський з'їзд у Києві. Зїзд ухвалив, що приватну[131]) власність землі треба скасувати, а землю передати українському соймові, який мав би потворити комітети, що завідували б землею. Щодо політичних справ, то ухвалено, що Україна має мати політичну автономію у звязку з Росією.

Те саме ухвалив і другий, і третій військовий зїзд, що відбувся в Києві.

*

Перший Універсал.

Всі ці зїзди сильно освідомлювали українців про те, яким шляхом треба йти та чого домагатися. А найважніше було те, що Центральна Рада, з Михайлом Грушевським на чолі, здобувала собі чим раз більше значіння і в червні 1917. р. вже була справжньою владою на Україні.

Вислідом цього був Перший Універсал, що його видала Центральна Рада 23. (10. ст. ст.) червня 1917. Він починався такими словами:

„Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю Ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини Твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм[132]), од всіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти і боротися за ті права і вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай Народ Український

на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним прямим і тайним голосуванням Усенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у всеросійськім парляменті".

Далі йде мова про те, що, як усеросійські Установчі Збори[133]) ухвалять відібрати землю дідичам та манастирям, то ця земля, і таксамо державна й царська, має йти на користь українського народу, а право порядкувати цими землями мають українські збори (сойм).

Універсал видано тому, що російський Тимчасовий Уряд не хотів уважити домагань, які до нього поставила Центральна Рада. Тимто в Універсалі було сказано, що „од нині самі будемо творити наше життя".

Ці останні слова означали, що Центральна Рада буде наладнувати політично-суспільне життя, буде творити автономну українську провінцію[13]), яка, так зорґанізована, увійде у склад російської держави.

Із Універсалу виходило, що Центральна Рада не думала відділяти України від Росії. І це був голос не тільки самої Центральної Ради, а голос цілої тодішньої української маси. Бо ж такі самі заяви були на українському національному конґресі, на селянських та на військових зїздах. І земельна справа була поставлена згідно з бажаннями народньої маси.

*

Другий Універсал.

Таксамо і Другий Універсал, що його видала Центральна Рада 16. (3. ст. ст.) липня 1917. р., теж проголошував звязок із демократичною Росією. Але ж тут уже бачимо поступ — самі події доводили до нього. Через те, що російський Тимчасовий Уряд не мав узагалі великого

значіння і для зорґанізування українського політичного життя не міг нічого зробити, то завдання це мусіла перебрати на себе Центральна Рада, й Тимчасовий Уряд мусів дати на це свою згоду.

І ось Центральна Рада почала ухвалювати закони для України, доповнила себе представниками инших

Перший Ґенеральний Секретаріят — стоять (зліва): Павло Христюк, Микола Стасюк і Борис Мартос; сидять: Іван Стешенко, Христофор Барановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов і Симон Петлюра.

народів, що жили на Україні — москалями, поляками, жидами, і так стала справжнім парляментом автономної України. Ще більше! Повстав теж і український уряд, т. зв. Ґенеральний Секретаріят, що його покликала до життя Центральна Рада. Той уряд мав управляти краєм. На чолі Ґенерального Секретаріяту станув відомий тоді на Україні письменник Володимир Винниченко. Це вже була т. зв. територіяльна автономія![120]).

Але управляти краєм було дуже важко, тим більше, що як-слід зорґанізованого війська не було. Правда, українці відчували, що без свойого війська вести державних справ не можна. І вже в перших місяцях революції, завдяки Миколі Міхновському, відомому ще зперед воєнних часів українському самостійникові, зроблено початки в справі орґанізації власного війська. Але справа йшла тяжко. Нарід, розбурханий революцією, не міг мати спокійного духа, не міг спинятися довго й розважно над тяжкою справою будування нового політичного й суспільного ладу, хоч і як воно було потрібно!

Вол. Винниченко, голова Ґенерального Секретаріяту.

Народня маса почала сама по-свому розвязувати земельну справу. Робила вона це підо впливом аґітаторів[45]) соціяльно-революційної партії, які наклику-вали селян, щоб забирали нетрудову землю. І справді з кінцем літа 1917. р. почалися грабунки, селяни почали насильно забирати панські землі. Почалися селянські розрухи. Україна дісталася у вогонь соціяльної революції. Настав повний переворот у суспільному ладу. За кілька місяців зникла велика земельна власність на Україні, позалишалися ще по українських селах лише трудові[133*]) хліборобські господарства та й частинно середні. А вони були в руках укра-

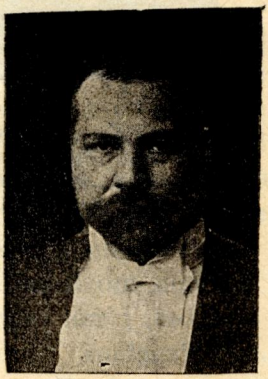

Микола Міхновський (1873—1924), орґанізатор українського війська.

їнців. Польська шляхта та московські дворяни[62]) утратили своє сильне господарське становище на Україні. Господарство України стало демократичним, і стало воно українським. Це була подія величезної ваги для дальшого розвитку України.

*

Большевицький переворот на Московщині.

А тимчасом у московських землях настали дуже важні зміни. Тимчасовий Уряд не здобув собі прихильности серед населення Росії. І в московських землях населення було розбурхане революцією, і його не так то легко було заспокоїти. На Тимчасовий Уряд посипалися нарікання. Йому закидували, що він у суспільній справі веде неясну політику, що занадто рахується з бажаннями вищих суспільних верстов. До того ж війна була ще не закінчена, й це теж використовували деякі люди. Вони кинули між масу гасло, що Тимчасовий Уряд тільки тому веде війну, бо цього хочуть буржуазні[130]) верстви, та що цього вимагають від Росії Анґлія і Франція. Отже витворився такий погляд: війна тоді щойно скінчиться, коли Тимчасовий Уряд упаде, й на його місце прийде новий уряд, незалежний від союзних европейських держав.

І са́ме тоді виступили під проводом Леніна і Троцького[134]) б о л ь ш е в и к и. Вони рішуче висловилися за негайний мир і за знищення всякої буржуазії. Влада мала б перейти в руки тих, які були понижені й використовувані, себто в руки пролетаріяту[6]) — так вони домагалися. За цими гаслами пішла як-стій маса, пішли фабричні робітники, яким приобіцяли соціялізацію (усуспільнення) фабрик і добру платню за роботу. Але й селяни пішли за большевиками, бо вони, забравши землю в дідичів, сподівалися вдержати її для себе са́ме під опікою большевицького уряду.

Тимчасовий Уряд дуже скоро утратив свою владу. Дня 25. жовтня ст. ст. (7. листопаду) 1917. р. большевики повалили в Росії демократичний лад[67]) [жовтнева революція] і завели свою владу. Ця влада зробила собі осідок у Москві. Звідтіля большевизм мав поширятися скрізь по землях давньої царської Росії, отже й на Україну. І большевицький уряд зараз-таки поклав велику вагу на Україну.

*

Третій Універсал. Повстання української держави.

А тимчасом на Україні настала важна подія. Поки був російський Тимчасовий Уряд, то Центральна Рада не тратила надії, що з ним таки буде можна якось справу наладнати. Та инша вже була справа тоді, коли в Москві засіли большевицькі диктатори[135]). Правда, вони проголошували, що кожному народові залишають свободу в політичних справах, говорили навіть, що кожний народ давньої російської держави може від Росії відділитися, коли собі цього забажає. Та це були тільки слова, це було демаґоґічне[43]) гасло на те, щоб здобути собі ним популярність[42]) у народів.

Це гасло дісталося й на Україну. Але тут, як передтим, так і тепер, не думали ще відділятися від Росії, але — демократичної. Справа звязку з Росією стояла й далі на політичному овиді. Тільки ж на Україні зробили великий крок наперед.

Утворюючи автономну Україну у звязку з російською державою, як це стверджував Другий Універсал Центральної Ради, тодішні українські провідники рахували на те, що в російській державі настане незабаром лад, і що Росія перетвориться в демократичну республику, де поодинокі землі, отже й Україна, будуть мати самоуправність (автономію). Але ці сподівання

не здійснилися. Наслідком большевицької, т. зв. жовтневої, революції Росія не змогла зорґанізуватися в демократичну державу. Замісць неї запанував большевизм, але й він не міг усього опанувати, тимто в Росії настав великий заколот, хаос[136]).

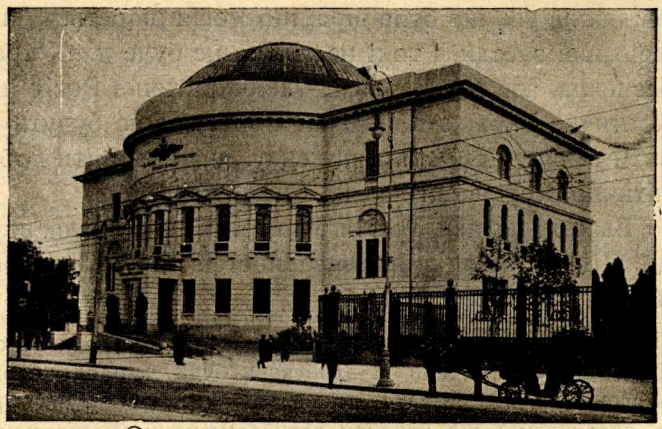

Будинок у Києві, де відбувалися засідання Центральної Ради.

На Україні справа стояла краще, бо тут Центральна Рада й поставлений нею Ґенеральний Секретаріят заходилися коло того, щоб край зберегти від такого неладу, який був у Росії. Вже думка Другого Універсалу була така, щоб Україна, ніби то автономна провінція[13]) російської держави, почала цілком самостійно орґанізуватися. І цьому не міг перешкодити ані російський Тимчасовий Уряд в останніх часах свого існування, ані новий большевицький уряд, який не мав іще часу зміцнитися в московських землях.

Але тепер Центральна Рада пішла зовсім самостійним шляхом і 20. листопаду 1917. р. видала Третій Універсал, який проголошував українську державу, а саме Українську Народню Респу-

б л и к у. В Універсалі було сказано, що Українська Народня Республика (У. Н. Р.) не буде відриватися від Росії, навпаки, вона буде змагати до того, щоб українськими силами „помогти всій Росії, щоб уся Республика Російська стала федерацією (спілкою) рівних і вільних народів". Отже, як бачимо, в наших політичних провідників усе ще була віра, що Росія зіпреться на демократичні засади, і тоді не тільки не буде для України небезпечна, але ще більше — демократична Росія й демократична Україна в федерації між собою будуть становити велику демократичну силу, яка утворить добрий політично-суспільний лад на Сході Европи.

Взагалі на цей Третій Універсал покладали великі надії. Щодо инших національностей, то в Універсалі було сказане таке:

„Український Народ, що сам довгі літа боровся за свою національну волю, і нині, її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих, тому оповіщаємо: що народам великоруському (московському), єврейському (жидівському), польському та иншим на Україні признаємо національно-персональну[137]) автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя".

Ця частинка Універсалу є доказом, що наші політичні провідники були справді захоплені демократичними почуваннями, що вони мали високе почуття с п р а в е д л и в о с т и не тільки для свого, але і для инших народів, яким доля судила бути громадянами української держави.

Очевидячки, в Універсалі не забули й земельної справи. Там було сказане таке:

„Од нині на території[38]) Української Республики існуюче право власности на землі поміщицькі та инші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні[138]), манастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Ґенеральному Секретареві Земельних Справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до українських Установчих Зборів"[133]).

Така революційна постанова земельної справи не була властиво вже тоді революційна, бо, як сказано вже, селяни й так уже почали забирати нетрудову[133*]) землю, а на решту не треба було довго чекати. Але Універсал Центральної Ради з правного погляду цю справу управильнював. Центральна Рада пішла тут за волею маси й цим здобула собі в неї прихильність. Українська маса, навіть ті мало свідомі з національного погляду українці бачили, що українська держава корисна для українського народу, бо ж вона дає йому землю й волю, те, чого той нарід віддавна добивався. Через те маса й захотіла вже своєї української держави, та маса стала вже нацією. Український народ, якому за царської влади відмовляли права на самостійне існування, якому не дозволяли навіть по-свому писати і друкувати, український народ, із якого пороблено якихось „малоросів" — став тепер українською н а ц і є ю. Це поступ безсумнівний і незвичайний тим, що доконався дуже швидко. Але він мав свої причини в духовому здоровлі українського народу, який його не затратив навіть після таких експериментів[139]), які на ньому робила царська влада.

Цьому не перечить те, що деякі політичні кола приняли Третій Універсал з деяким побоюванням, чи часом через проголошення української держави не вийде перешкода для будування демократичної російської республики. Але й такі люди признавали, що серед того заколоту, який викликали в московських землях

большевики, Україна мусіла сама творити собі свій політично-суспільний лад.

*

Третій Універсал і національні меншини.

Але національні меншини приняли, здебільша, Третій Універсал неприхильно, дарма що їм Універсал признавав навіть т. зв. персональну (особисту) автономію, себто таке право, що вони в своїх культурно-національних справах діставали вирішний голос, а це мало виявлятися в окремих установах, для них призначених. Польські маґнати[19]) погоджувалися на те, що має бути українська держава, але ж не могли погодитися з тим, що їм забирали землю. Таксамо поставилися російські демократи щодо земельної справи, але вони не погоджувалися ще і з тим, що з українських земель утворено українську державу, не чекаючи на майбутні російські Установчі Збори. Таксамо неприхильно поставилася одна частина жидів. Та инша частина жидівства, а то й почасти російські соціялісти-революціонери, поставилися до Третього Універсалу досить прихильно.

Таким чином стало видко, що на національні меншини покладатися не можна. Коли частина з них поставилася сяк-так прихильно до української держави, то це робила вона з конечности. Не треба ж забувати, що серед цілого того великого заколоту, в який попала Росія, ще тільки одна Україна була тим краєм, де був якийсь лад.

*

Третій Універсал має велике історичне значіння. Ним мав бути в історії України змазаний 1782. рік, мала бути направлена програ під Полтавою

1709. р., бо ж ізнову мала існувати окрема українська держава, хоч і в федерації, у сполуці, з Росією, подібно як воно було, почавши від Переяславської умови з 1659. року, зробленої за Юрія Хмельницького, до часів битви під Полтавою.

УКРАЇНА Й РОСІЯ ТА ВІЙНА МІЖ НИМИ.

Устрій України. Упадок російської демократичної республики й повстання на її місці большевицької влади було подією незвичайної ваги, хоч, правду сказати, тоді ніхто й не думав, що нова влада, яка викликала покищо заколот тільки в Росії, зможе на довше встоятися. Так думала й Українська Центральна Рада, зазначуючи у Третьому Універсалі, що українська держава ввійде в федерацію з Росією. Цим пояснюється й бажання — не зривати звязків із тими частинами російської суспільности, що хотіли будувати демократичну Росію.

Але ж розвиток подій у Росії пішов таким шляхом, що це почало загрожувати молодій українській державі. Українська держава й большевицька Росія станули одна побіч одної, як держави із зовсім відмінним політично-суспільним ладом. Українська держава, що звалася „Українська Народня Республика" (У.Н.Р.), спиралася на демократичні засади: тут була рівність усіх громадян у політичній ділянці, рівність перед законом, тут були рівні права щодо участи в управі державою. Найвищою метою держави було — добро всіх громадян України, без огляду на їх національність, віру та суспільне становище. І з ліберальних[66]) засад Українська Центральна Рада багато приняла до державного законодавства, напр.: воля слова в усній розмові й на письмі, воля віри, свобода товариств, забезпека націо-

нального розвитку поодиноких національностей у державі. Одне слово — з цього погляду Українська Народня Республика пішла тим шляхом, що й инші европейські держави. Навіть щодо суспільних реформ, то українська влада пішла тільки частинно соціялістичним шляхом, скасувала приватну власність нетрудової землі і земних скарбів, а не взагалі приватну власність.

*

Устрій большевицької Росії.

Але що инше була большевицька Росія. Московські большевики тому назвалися „большевиками", бо держалися „большóї", себто — по-нашому — великої програми, а не як споріднені з ними, т. зв. „меншевики", що стояли за меншою соціялістичною програмою. Большевики рішили ввести в життя ту програму, яка була найдальшим висновком із соціялістичного світогляду — к о м у н і з м. З цього погляду вони перегнали Центральну Раду в її суспільному світогляді. Вони рішили таки зовсім знищити давній, капіталістичний лад[140]), а запровадити комунізм. Та цього не досить. Вони поставилися вороже до всяких демократичних і ліберальних засад. У їх державі не мали мати рівности всі мешканці, а тільки ті, що виявили себе большевиками, чи там комуністами. То тільки комуністи мали бути повноправними „громадянами" комуністичної держави, тільки вони могли творити організації, тільки вони могли видавати часописи та книжки. Виховання в школах мало бути теж тільки комуністичне. Всяка релігія мала бути скасована, бо, мовляв, поза „комуністичною правдою" не може бути ніякої иншої правди. Все инше, мовляв, неправда, все инше — протиреволюційне, і як таке мусить бути знищене. А коли маса, що через скасування всякої власности

стала пролетаріятом, вибрала собі з допомогою т. зв. робітничих і вояцьких рад (по-московськи— „совєтів", відси й назва „совєтська влада", „совєтська республика") — бо тоді ще й вояків із фронту закликували до рад — своїх начальників, тоді ця нова влада почала управляти большевицькою державою, ніби в імені пролєтаріяту, але насправді — самовільно, не оглядаючись ні на кого, а тільки з тою думкою, щоб перепровадити як-найскорше й як-найдокладніше свою програму. Отже хоч тоді казали, що має владу пролєтаріят, що в Росії є диктатура, себто — необмежена влада пролєтаріяту, то насправді було так, що настала диктатура, та тільки не пролєтаріяту, а кількох людей, а потім нарешті — однієї людини. Це була диктатура Леніна й його наслідників. Замісць колишнього „білого" царя в Петербурзі, настав тепер „червоний цар", що засів на престолі в Москві.

Таким чином Росія пішла протидемократичним і протиліберальним шляхом і через те потоптала ті засади, на які спиралися европейські держави, між ними також і відновлена українська держава. І сталося так, що Україна й Росія, із суперечним політичним та й суспільним ладом — станули одна проти одної. Колись так стояли одна побіч одної царська Росія й Гетьманська Україна. Тоді теж Україна йшла европейським шляхом, а Росія була зовсім инша, чужа Европі держава. Те саме повторилося знову тепер. Але зараз виринуло питання: яке ж буде відношення цих зовсім відмінних одна від одної держав? На це питання прийшла скоро відповідь. Між обома державами — прийшло до війни.

Правда, дехто з політичних тодішніх діячів думав, що війну вдасться оминути, що з московськими большевиками можна буде добалакатися, але так воно не сталося.

*

Початок війни між Україною й Росією. Ворожнеча між Центральною Радою і т. зв. народніми комісарами Російської Совєтської Республики почалася ще в жовтні 1917., зараз після того, як настала большевицька влада в осередній Росії. Пішло з того, що „народні комісари" вважали за своє право говорити в імені всіх народів, які замешкували давню царську державу. А тимчасом уряд України стояв на тому, що загально-російської влади ще нема, що її треба щойно створити. Це були два супéречні погляди, яких погодити не можна було. Та найгірше було те, що в самій таки українській державі почав ширитися большевизм, бо влада „народніх комісарів" висилала на Україну різних аґітаторів, які мали викликáти бунти проти української влади.

Тепер повторилося те, що колись царська влада на Україні робила за козацької доби, підбурювала населення проти гетьмана та його уряду. І дійсно такі большевицькі бунти вибухли в кількох місцях України, були вони і в Києві, та тільки тут їх українська влада придушила. І дійшло до того, що переважна частина Лівобережної України стала большевицькою, а в Харкові повстала навіть ніби-то-українська большевицька влада.

Тепер почалася боротьба між військами українського уряду й харківськими комуністами, що дістали поміч від московських большевицьких військ, які ввірвалися на Лівобережну Україну. В половині січня 1918. року почався похід цих большевицьких військ на Київ. Війна між Україною й Росією почалася. Настала важна хвилина. Бо ж мало рішатися, чи Українська Народня Республика зможе устоятися, чи Україна, опанована большевизмом, стане складовою частиною большевицької Росії. І в цій преважній хвилині велику вагу мало

те, що не ввесь український народ станув одностайно при своїому уряді, що частина його перейшла в большевицький табор.

*

Ця подія належить до дуже темних сторінок історії наших визвольних змагань. Причина її в тому, що українці, які пробували довший час під царською Росією, не мали сильного національного почуття. Для багатьох із наших людей було важніше, як укладеться суспільний лад, отже передовсім земельна справа, аніж те, чи буде українська держава, чи її не буде. Через те вони спромоглися навіть на те, що покинули свою українську владу й пішли за московсько-большевицькою. Большевицької влади вони ще гаразд не пізнали, але ця влада робила їм великі обіцянки, що ось, мовляв, у цій большевицькій державі селяни та робітники будуть при владі, що одні і другі собі укладуть такий суспільний лад, якого самі собі забажають.

Автім не можна забувати й того, що на Великій Україні міста мали різнородну людність із національного погляду, а переважали в них жиди та москалі. Склалося це в різних часах, і з різних причин. Український народ став переважно селянським народом, а міста залили чужинці. А відомо, що міське населення все рухливіше, живіше, воно скоріше хапається нових думок, переймається ними й їх поширює. Тимто й міста на Україні стали перші осередками большевизму, і щойно за ними пішли села. Це доказ, яке велике значіння мають міста в розвитку кожного народу. Значіння міст виявляється головно в війні та в часі революції. Тимто й не диво, що кожний народ дбає про те, щоб міста мати у своїх руках.

УКРАЇНА — НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА.

Четвертий Універсал.

Большевицька влада в Росії, що ворожe поставилася до України, з дня на день зміцнювалася. Про відбудову демократичної Росії не було що й думати. Це взяли під увагу українські політичні провідники й дійшли до такої думки, що їм не залишається тепер нічого иншого, як — проголосити незалежність Української Народньої Республики. Це і зроблено на засіданні Малої Ради, що відбулося під проводом Михайла Грушевського дня 22. (9. ст. ст.) січня 1918. р. Тоді ухвалено проголосити Універсал. Його таки проголошено.

Був це — Четвертий Універсал Української Центральної Ради з 22. січня 1918. р. Універсал починався такими словами:

„Народе України! Твоєю силою, волею, словом, стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка. Справдилась колишня мрія батьків Твоїх, борців за вольности і права трудящих".

А далі було сказане таке:

„Од нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною[140*]) Державою Українського Народу".

Далі Універсал проголошував. що з большевицькою Росією треба провадити рішучу війну, зате треба неодмінно заключити мир із Австрією й Німеччиною. Щодо земельної справи, то Четвертий Універсал стояв на такому самому становищі, що і Третій. Та й узагалі всі важніші справи з Третього Універсалу були потверджені в Четвертому Універесалі. Новиною була ще тільки постанова, що

„Од нині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші галузі торговлі й весь дохід із неї поверне на користь народу".

Тут справа йшла головно про загряничну торговлю, яка мала бути в руках українського уряду. На підставі цього Універсалу Ґенеральний Секретаріят перемінено на — Раду Народніх Міністрів. Головою Ради Народніх Міністрів залишався й на далі — Володимир Винниченко[120]).

Проголошення незалежности української держави є великою подією в історії України нових часів. Настала історична хвилина, яка може нагадувати останні роки панування гетьмана Богдана Хмельницького, коли то Україна теж була незалежною державою. Це було в 1655—1657. рр. І на таку хвилину треба було чекати аж двісті шісдесят років. Вона прийшла нарешті, й то досить несподівано. Але вона поставила перед українцями конечність дальшої війни з Росією, бо щойно перемога України над Росією могла забезпечити існування української держави.

*

Дальша війна з Росією.

Український уряд рішив провадити війну з Росією аж до переможного її кінця. Та ця війна не була для України легка, бо український уряд мав за мало війська, — багато військових частин побольшевичилось, і на них не можна було покладатися. Центральна Рада рішила обороняти передовсім Київ і спинити большевицькі війська, що йшли в досить великій силі з Лівобережної України в напрямі на Київ. З тією метою вислано туди Симона Петлюру, а потім у допомогу йому подався невеликий відділ, зложений із учнів військової школи, та нарешті „Помічний Студентський Курінь", який недавно передтим склався із студентів Українського Народнього Університету в Києві, студентів київського університету св. Володимира та учнів вищих кляс укра-

їнської Кирило-Методіївської ґімназії в Києві[141]). Комендантом цього куреня став сотник Омельченко.

Цей курінь мав обороняти залізничу стацію К р у т и, в дорозі на Чернигів. Оборонці залягли в окопах, але тимчасом надійшли большевицькі війська, маючи яких 6.000 людей. Перед такою переважливою силою частина невеликих українських відділів уступила. Тільки

Образок із похоронів (Київ, 17. III. 1918. р.) юнаків, що полягли в бою під Крутами.

„Студентський Курінь", у числі 300 людей, боронився далі. Заскочений большевиками, він сміло кинувся на ворога. З вийнятком кількох осіб, цілий „Студентський Курінь", після лицарської боротьби, знищено, студенти полягли лицарською смертю на полі битви. Сталося це 30. січня 1918. року. У своїй люті большевики тіл не ховали. Їх похоронила в Києві в великому пошанівку пізніше українська влада, коли на Україні закріпилася.

Бій під Крутами це один з найбільших лицарських учинків, що виявилися в часі української визвольної

боротьби! Це геройство[53]) нашої мо́лоді нагадує одне таке геройство з давньої грецької історії. Це було ще в 480. році до Христа. Тоді 300 спартанців звело бій з переважливою силою персів у Термопілях[142]), — усі вони тоді наклали там головами. Про цей геройський[53]) учинок спартанців знає тепер кожна й не дуже освічена людина всіх народів, бо ж це був справді вчинок неаби-який, великий, лицарський. Отже такі Термопілі маємо й ми!

Великий державний герб Укр. Нар. Республики, принятий Укр. Центр. Радою 22. III. 1918. р.

Тільки ж навіть такі геройські вчинки не мали сили розбудити тоді захоплення й охоти до війни з большевиками. Українського війська було небагато, та ще до того — в самому Києві вибухло большевицьке повстання. Це попсувало цілу справу українських військ, які тимчасом зблизилися до Києва. Дня 5. лютого 1918. року почали большевицькі війська бомбардувати Київ. У самому місті кипіла боротьба з большевицькими бунтарями. Вели цю боротьбу українські війська. Між ними були й Січові Стрільці, утворені з полонених галичан. У Києві настала страшна хвилина, місту грозила руїна. Щоб до того не допустити, Центральна Рада й Рада Міністрів покинули вночі з 8. на 9. лютого 1918. р. Київ і перебралися до Житомира на Волині.

Київ дістався в руки московських большевиків. які в ньому справили різню. До 3.000 безборонних людей, переважно військових старшин колишньої росій-

ської армії та членів української армії, утратило тоді життя. Це була перемога большевизму й заразом перемога Росії над Україною.

Але цим разом ця перемога була недовга, бо тимчасом Україна знайшла собі могутнього союзника, який почав рішучу війну з большевизмом і взагалі з большевицькою Росією.

*

Берестейський мир і поразка большевизму.

Світова війна кінчалася тим, що Росію перемогла Німеччина й Австро-Угорщина, й не було надії, щоб іще справу змінити на користь Росії. Росія не мала властиво вже ніякої цілі вести далі війну, але ж вона була звязана із своїми дотеперішніми союз-

Перші банкноти Української Народньої Республики.

никами, з Анґлією та Францією, й не важилася закінчити війну. Щойно большевицька влада поставила справу рішуче і проголосила, що бажає заключити мир. Це

вона зробила тим більше, що конечність заключити мир стала гаслом народів і в Росії й на Україні.

За цим гаслом пішла й Українська Центральна Рада. І коли большевицький російський уряд почав у Берести мирові переговори, то й український уряд вислав туди із початком грудня 1917. року своїх представників. Переговори йшли успішно, бо й Україні й Німеччині та Австро-Угорщині важно було скоро завести мир. Україні тому, щоб мати вільну руку у війні з большевизмом, а двом иншим державам — щоб як-найскорше дістати з України збіжжя. Переговори закінчилися са́ме тоді, коли большевики заняли Київ. Дня 9. лютого 1918. р. підписали в Бересті мир представники України і представники Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини. Україну признали незалежною державою й визначили західні її межі. Вони мали йти горішнім Вепром, далі в північному напрямі, перетинаючи Буг на північний захід від Берестя, далі межа мала звертатися на схід і йти на північ від Прип'яті. Далі мала йти гряниця між Україною та Совєтською Росією[143]).

Поштова марка (за 10 шагів) Української Народньої Республики 1917-1918. рр.

Це був перший мир, зроблений у часі світової війни — коли не рахувати незначного миру осередніх держав із Чорногорою — і заразом перший виступ української держави на полі великої, світової політики! Тільки ж для України це не був мир загальний, бо між Україною та Росією війна йшла далі, і в часі, коли в Бересті заключено мир, московські большевицькі війська — як ми вже сказали — станули під Києвом і нарешті його здобули. Український уряд по-

кинув Київ і пробува́в якийсь час у Житомирі, а пізніш у Сарнах на Волині. Становище його було безвихідне. Була небезпека, що ціла Україна дістанеться під Москву. Тоді українська влада рішила покликати на поміч Німеччину й Австро-Угорщину. Обидві ці держави вислали спершу військові відділи, зорґанізовані з українців-полонених з тих держав, а са́ме т. зв. синьожупанників (Німеччина) та сірожупан-

Підписання миру в Бересті. Посередині стоять українські делєгати: Микола Любинський, Михайло Левицький, Олександер Севрюк.

ників (Австрія) із допомогою, бо й їм залежало, щоб на Україні настав лад і спокій, а то ж тільки тоді їм можна було мати надію дістати збіжжя з України, якого вони так дуже потребували. На звістки, що німці йдуть на Україну, большевицькі відділи почали відступати на схід. Українські війська під проводом Симона Петлюри, а далі й Січові Стрільці, що повстали в Києві з полонених українців у Росії, рушили вперед, а за

ними йшли німецькі й австрійсько-угорські війська. З австрійсько-угорською армією прийшли на Велику Україну й Українські Січові Стрільці, як складовина цієї армії. Похід ішов дуже скоро так, що за три тижні цілу Правобережну Україну очищено від московських большевицьких військ. Дня 1. березня 1918. р. українські війська ввійшли до Києва. Після страшного большевицького панування їх із великою радістю витало все населення столиці. Другого дня (2. березня) ввійшли до Києва й німецькі війська.

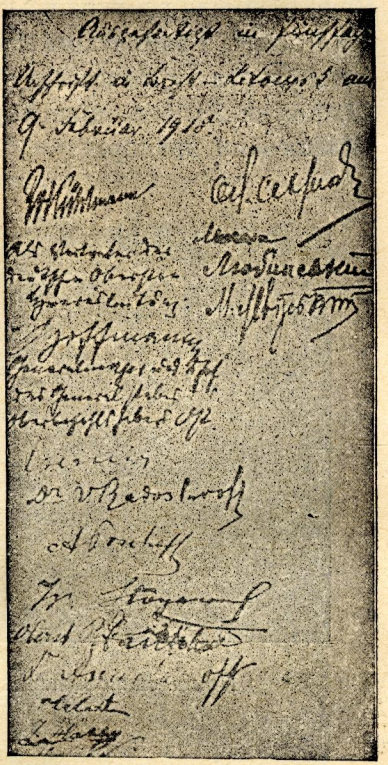

Підписи на грамоті мирового договору в Бересті всіх учасників конференції.

Могло здаватися, що на цьому війна між Україною й Росією закінчиться. Дня 3. березня 1918. р. московська большевицька влада заключила мир із осередніми державами, визнала незалежність української держави та зобовязалася заключити із нею мир. Але большевицька влада цієї точки договору не додержала й далі займала Лівобережну Україну. Тимто війна України з Росією йшла далі. Українські й німецькі війська, не спиняючись у Києві, подалися далі на схід. З початком травня 1918. року ціле Лівобережжя

і Степова Україна дісталися під владу Центральної Ради. Українська держава була очищена від большевиків. Вона обіймала всі українські землі, що були перед 1917. під Росією, з вийнятком тільки Кубанщини. І чорноморська фльота дісталася під владу Центральної Ради. Дня 29. квітня 1918. р. ціла чорноморська фльота підняла український прапор.

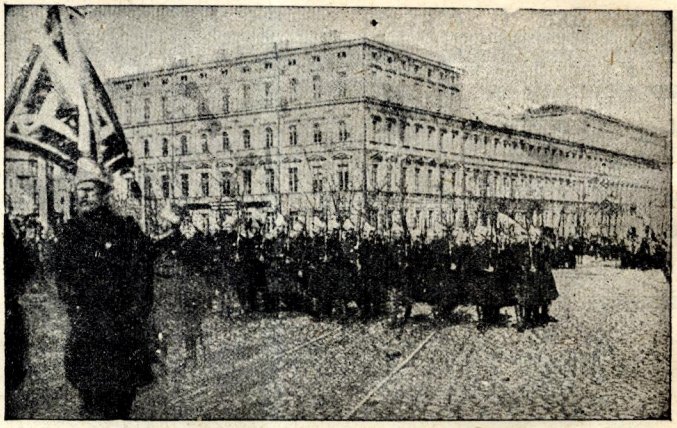

Похід синьожупанників вулицями Києва.

Все це було наслідком заключення Україною миру в Бересті. Таким чином берестейський мир із 9. лютого 1918. року це — корисна історична подія, одна з найважніших за цілу нову добу історії України. Він може нагадувати договір між гетьманом Іваном Мазепою та шведським королем Карлом XII., де теж була мова про незалежну українську державу, і таксамо договір гетьмана Богдана Хмельницького із шведським королем Карлом X. Ґуставом, де теж була признана незалежна українська держава.

Тільки ж та держава, що тепер настала, була далеко більша простором від держави Мазепи й навіть Хмельницького, вона простягалася далеко не тільки на захід, але й на сході та на півдні обіймала такі українські краї, які тоді навіть не були заселені українцями, а були осідком татарських орд. Не диво, що мир викликав велике захоплення серед усіх свідомих українців. І в Галичині та на Буковині відчули велику вагу берестейського миру для українського народу взагалі. Доказом цього були численні маніфестації, що їх улаштовували в цих землях там, де на це дозволяли воєнні події.

*

Після миру найважніша справа була: щоб відновлену українську державу як-слід зорґанізувати,

Вправи сірожупанників у Володимирі на Волині перед походом на Україну.

та щоб забезпечити її перед зоколишніми ворогами. Справа не була легка. Як за часів Богдана Хмельницького, так і тепер народня маса була схвильована революцією. Спровадити її до духової рівноваги було дуже тяжко. І коли при будові держави Великий Гетьман мав

під рукою добре зорґанізоване козацьке військо, то тепер Українська Народня Республика такого в і й с ь к а н е м а л а. До того українська суспільність, революційно настроєна, не тільки не дбала про військо, але здебільша й не бажала собі якоїсь великої армії. Армія за соціялістичним світоглядом — перешкода для осягнення справжньої свободи, тимто українські соціялісти ставилися до справи зорґанізування здисциплінованої армії як не неприхильно, то зовсім байдуже.

Які це мало н е к о р и с н і н а с л і д к и, показалося тоді, коли большевицька Росія почала загрожувати недавно відновленій українській державі. Не було своєї відповідної військової сили, то треба було помочі чужих військ, щоб урятувати існування держави. Державу врятовано, але зараз-таки виринула справа, як же Українській Народній Республиці з її революційною суспільністю ставитися до німецької й австрійсько-угорської військової влади, які розташувалися скрізь по цілій Україні, щоб удержати тут лад і порядок.

*

Українська влада і німецькі війська. Завдяки допомозі передовсім Німеччини Україну очищено від московських большевицьких військ. Москва мусіла погодитися з тим, що існувала окрема українська держава, і хоч не заключила з Україною миру, то все ж мусіла уступитися з України й шанувати межі, що відділяли Росію від України. Україна була тепер безпечна від нападу Росії. Але для неї була тепер дуже важна инша справа: як укладуться відносини між українською владою й військовою владою німецьких та австрійсько-угорських військ? Власне більшу вагу мали тут німецькі війська, бо Німеччина, наслідком своїх воєнних перемог і великої військової сили, мала

перевагу над ослабленою війною Австро-Угорщиною й тут на Україні вона мала вирішний голос.

Німеччина й Україна стали від берестейського миру союзниками. Але ці союзники такі були відмінні один від одного, що їх співпраця не могла піти згідно, між ними мусіло прийти до непорозуміння. А тимчасом

Похід Українських Січових Стрільців вулицями Єлисавету, червень, 1918. р.

обидві держави взаїмно себе потребували. Україна потребувала німецьких військ, бо тільки вони могли завести якийсь лад у державі. Німеччина ж потребувала — українського збіжжя. Тільки ж український уряд хотів із допомогою німецьких військ робити в себе такий лад, який уважав для України за найліпший. Він хотів передусім удержати в силі усуспільнення землі, відповідно до законів, ухвалених Центральною Радою ще перед берестейським миром. А німецька військова влада стояла на тому, що соціялізація землі викличе упадок продукції[104]) збіжжя, а тоді Німеччина не дістане тієї

кількости збіжжя, яку зобовязалася їй дати Україна на підставі берестейського миру.

Та й узагалі видко було, що відносини на Україні дуже ускладнюються, що починає витворюватися заколот, хаос. Українська Центральна Рада й її уряд не мали

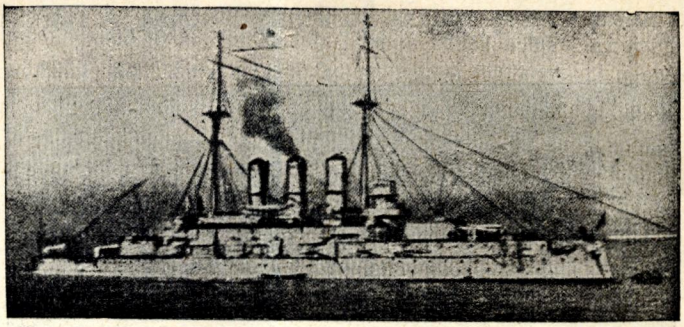

Лінійний корабель „Св. Іван Золотоустий".

великого значіння, бо не мали ані тілько урядовців, щоб могти обслужити населення та управляти такими величезними просторами, які належали до української держави, ані не мали відповідної кількости війська. А найважніше — маса населення не йшла вже тепер так одностайне за Центральною Радою, як це було в перших місяцях української визвольної боротьби, а ставилася до своєї влади різно. Були прихильники Центральної Ради, але було й багато противників. А найгірше — одна частина була збольшевичена й вороже ставилася й до Центральної Ради й українського уряду. У практиці ця частина поступала так, що, не оглядаючись на українську владу, насильним способом забирала панські маєтки, котрих іще досі не розібрали, грабувала їх та руйнувала.

Зовсім із инших причин ставилися до Центральної Ради неприхильно соціялісти-федералісти й самостій-

ники. Вони мали таку думку, що політика Центральної Ради занадто радикальна[108]), що вона викликувала суспільний переворот, касуючи частинно приватну земельну власність. Що великі земельні власники до політики Центральної Ради поставилися неприхильно, це зрозуміле. Вони ж бачили в такій українській державі, з таким суспільним ладом, велику для себе шкоду. Таксамо неприхильно дивилися на політику Української Центральної Ради й багатші селяни-хлібороби, т. зв. „куркулі", а то й середнє селянство, особливо на Полтавщині та Правобережжі, скрізь там, де до революції існувала індивідуальна[92]) власність землі. А вже найгірше було те, що як передтим мало- чи безземельні селяни забирали чужу землю, так тепер дідичі й „куркулі" почали землю від селян відбирати. Тут вони не зважали на закони й розпорядки Центральної Ради, а рахували на прихильність німецької та австрійсько-угорської військової влади. Особливо дідичі, поляки та москалі, потрапили зєднати собі займанщицьку німецьку владу, й вони діставали на поміч військові відділи для приборкування селян. Почалися т. зв. каральні експедиції (виряди) на велику міру, і давні земельні власники входили у свої права. Почався відворот від соціяльної революції[33]). До всього цього треба додати, що до українського уряду вороже ставилися національні меншини, при чому жиди й москалі з цим не ховалися й раз-у-раз ставили йому колоди, зітхаючи за одною неподільною Росією.

Всьому цьому Центральна Рада не могла перешкодити — не мала на те сили. Але народня маса почала записувати ці каральні експедиції не тільки на рахунок займанщицьких військ, але й на рахунок української влади, а це ще зменшило в революційно настроєній масі її популярність[42]). Це бачила й німецька військова

влада. Маючи на увазі свої інтереси, а са́ме — видобути за всяку ціну з України як-найбільше хліба, вона перестала рахуватися з українським урядом і рішила діяти на власну руку.

Одна з перших німецьких мап поділеної Росії, на якій зазначено й межі Української Народньої Республики.

Дня 6. квітня 1918. р. головний командант німецьких військ на Україні, ґенерал А й х г о р н, видав наказ, де було сказано таке: селяни можуть брати від земельних комітетів, які завідували землею, тілько землі, кілько вони можуть обробити, дідичі мають подбати, щоб їх лани були засіяні, селяни обовязані їм у цій праці

допомагати, за це дістануть половину збіжевих продуктів[144]), а за всі продукти той, хто їх засіяв, дістане плату. Цей наказ був порушенням законів, ухвалених Центральною Радою, він виразно признавав право на землю великим земельним власникам, бодай там, де вони ще були. Не диво, що він викликав велике невдоволення в Центральній Раді. Мала Рада 13. квітня 1918. р. ухвалила, що цей наказ не важний, що німці не мають права встрявати у внутрішні справи України, і що це слід подати до відома громадянам Української Народньої Республики.

Командант німецьких військ на Україні в 1918. р. Герман Айхгорн (1848—1918).

Це був уже початок розриву між Українською Центральною Радою, українським урядом, на чолі якого стояв тоді Всеволод Голубович, і німецькою військовою владою. На загострення дальших відносин не довго треба було чекати. З наказу українського уряду заарештовано одного київського банкира, що належав до комісії, яка провадила з німцями переговори в справі торговельного договору (а мали арештувати ще й инших, яких уважали противниками соціялістичного ладу на Україні). Тоді німецька військова влада завела 25. квітня 1918. р. воєнні суди. У відповідь на це зібралася Мала Рада й під проводом М. Грушевського гостро осудила вчинок німецької влади. Але підчас цього засідання до салі засідань увірвалися озброєні німецькі вояки і з наказу командanта заарештували двох міністрів.

Сталася нечувана ганебна подія. Її опісля німецькі

політичні чинники самі осудили, але вона й надалі залишилася ганебною подією. Виходило так, що німецька військова влада не здавала собі справи з того, що вона в краю, де ще не закінчилася революція, і де треба було особлившого політичного такту[145]), щоб піти таким шляхом, як треба. Та, не зважаючи на цю грубу насилу, Мала Рада зібралася ще 29. квітня 1918. р. на своє засідання й там ухвалила два важні закони:

1) Михайла Грушевського вибрано президентом Української Народньої Республики і

2) признано приватну земельну власність до висоти 30 десятин (60 морґів), вона не могла бути вивласнена.

Цією останньою ухвалою в земельній справі Мала Рада відійшла трохи від соціялістичного шляху, яким досі йшла, і хто знає, чи не могло б було тепер лекше прийти до порозуміння з німецькою займанщиною. Але все це було вже за пізно, бо вже передтим, у порозумінні з німецькою владою, приготовано державний переворот.

Він стався дня 29. квітня 1918. р.

*

Ця прикра картина відносин між українським урядом і чужою військовою владою є прикладом, як небезпечно впускати до свого краю чужі війська, хоч би вони були й союзні. Тимто треба все рахувати передовсім на свої сили й самому дбати про свою оборону. Цього не зробили в українській державі, то й Центральна Рада мусіла покликати собі чужу поміч, бо ж вона не могла віддати панування на Україні московським большевикам. Маючи свої власні війська, український уряд не був би потребував просити чужої помочі, і обставини могли б були скластися инакше...

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА.

Гетьман і його уряд.

Державний переворот викликали великі земельні власники й багатші селяни. Для них було важно, щоб повалити Центральну Раду, яка провадила занадто крайню політику в земельній справі. На її місце мала стати инша влада, але така, яка закинула б усяке усуспільнення землі, а поставила б у земельному господарстві засаду необмеженої приватної власности. Така влада мусіло бути виразником революційности тієї маси ляменту, від сойму, бо всяке законодатне тіло, яке вийшло б із вибору, серед революційних настроїв маси, мусіло бути виразником революційности тієї маси й пішло б тим самим шляхом, що й Центральна Рада.

Такою владою мала стати тепер г е т ь м а н с ь к а в л а д а. Вона мала була спершу перепровадити земельну реформу, впорядкувати всі важніші державні справи і щойно тоді, коли край успокоїться, подумати про конституцію для української держави. Це був плян, за яким пішли українські консерватисти[94]), котрі хотіли, щоб українська держава була зорґанізована на лад инших европейських держав. Та за ним пішли, очевидячки, й польські та московські консерватисти, що бажали таким чином зберегти своє давнє суспільне становище.

Цей плян зроблено в порозумінні з військовою займанщицькою німецькою владою, й його виконано 29. квітня 1918. р. Тоді відбувався „хліборобський зїзд" у Києві, в якому брали участь (до 8000) представники від 8 українських ґуберній: київської, полтавської, чернигівської, подільської, волинської, херсонської, катеринославської й харківської. На цьому зїзді проголошено гетьманом українського дідича, Павла Скоропадрького. Скоропадський походив із давнього украін-

ського роду, один із цього роду, Іван Скоропадський, був гетьманом. Павло Скоропадський, російський ґенерал, знавець військової справи, орґанізував українські військові сили підчас визвольної боротьби в 1917. р., бажаючи таким способом причинитися до успокоєння краю. Дуже багатий дідич на Полтавщині, він здобув собі там значіння, отже його вибрали гетьманом.

Гетьман Павло Скоропадський (* 1873).

Сам переворот відбувся дуже гладко, — майже без проливу крови (згинуло тільки трьох офіцирів із гетьманських відділів). Тільки Січові Стрільці хотіли боронити Центральну Раду, але й вони закинули боротьбу, бо Центральна Рада, яка тоді мала засідання, не ставила спротиву й розійшлася. Гетьманські відділи опанували Київ. Німецькі війська, що стояли в Києві, зберігали начебто невтральність[146]), але німецька військова влада знала вже передтим, щó мало статися, і з такого перевороту була вдоволена. Вона була певна в тому, що з новою українською владою скоріш дійде до порозуміння у справі збіжжя, якого Німеччина так потребувала. Як виявилося пізніше, німці не помилилися...

Становище гетьмана легке не було. Сама назва: „гетьман української держави" не оживила тепер традиції[16]) про давніх гетьманів України. Українська суспільність у великій своїй частині була заскочена переворотом. А Скоропадський не здобув собі прихильно-

сти хоч би вже через те, що цей переворот попередила така ганебна подія, як арештування німецьким відділом деяких членів Центральної Ради. До того всі знали, що цей переворот стався в порозумінні з німцями. А німці та австрійці з мадярами утратили всяку популярність[42]) від часу, як почали вмішуватися у внутрішні справи України й помагати дідичам відбирати від селян землю. А коли ще додати до всього цього революційний настрій української суспільности, зорґанізованої в соціялістичні партії, то стане ясно, чому становище нової влади не було легке.

А проте гетьман хотів спершу зблизитися до національних українських кол. Він провадив переговори із соціялістами-федералістами, бо хотів, щоб вони ввійшли до уряду. Але, крім одного, ніхто з визначніших громадян не хотів брати участи в гетьманському уряді. Та й самі соціялісти-федералісти великого впливу в українській суспільности не мали. Тимто уряд складався хоч і з фахових людей, але переважно з таких, які з політичного погляду стояли за злуку з Росією, а з національного — не мали виразного українського обличчя: були це хоч москалі, хоч жиди.

Отак уряд гетьмана Скоропадського з переважною частиною населення України ніякого звязку не мав. Не мав він його з українцями, але бо й російські та жидівські партійні орґанізації не довіряли гетьманові й шукали опори в Донській Республиці, яка з допомогою німецьких військ повстала над Доном, і яка мала правити за підставу до відбудування колишньої Росії.

А все ж за гетьмана край потрохи заспокоївся, і то головно завдяки чужій займанщицькій владі, з якою гетьман увесь час був у повній згоді. Тоді на-

ладнали потрохи адміністрацію[39]), дали початки для організації армії, почало наладжуватися шкільництво, суд і, очевидячки, грошеві справи держави.

Крім ладу в державі, гетьманський уряд мав на оці й закордонну політику України. Тоді прийшло до порозуміння з Донською Республикою, та ще була надія прилучити до України Кубанщину. Але на перешкоді цьому стала російська монархістична[55]) добровольча армія, що заняла Кубанщину. Зате вдалося прилучити до України Крим і дістати чорноморську фльоту, теж, очевидячки, за згодою займанщицьких держав. Прихильно ставилися до української держави невтральні[146]) держави, такі, що тоді не воювали, наприклад: Швайцарія, Еспанія, Голяндія, Швеція. Але вони боялися признати українську державу, щоб не зробити собі ворога з т. зв. Антанти, себто — порозуміння держав, які вели війну з чотирьома осередніми державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Взагалі у краю здавалося, що внутрішнє становище й позакраєве становище України покращало. Можна було сподіватись, що й відносини між гетьманом і українською суспільністю покращають.

Але тимчасом на полях світової війни настали такі події, що змінили ціле політичне становище в Европі, і водночас змінили і становище України.

*

Погром осередніх держав і його наслідки для України.

З кінцем літа 1918. р. Антанта почала здобувати перевагу над осередніми державами. У жовтні 1918. р. вже було ясно, що війна скінчиться прогрою осередніх держав. З кінцем вересня перервала війну Болгарія, з початком жовтня зробила те саме Туреччина. Австро-Угорщина почала розпада-

тись, і народи австрійсько-угорської держави почали творити собі окремі національні держави. Між ними зробили це й галицькі українці дня 1. листопаду 1918. р. Остаточно німецький фронт на заході заломився, і в Німечині 9. листопаду 1918. р. вибухла революція. Ця революція звалила німецьке цісарство й поставила республику. Німеччина мусіла теж капітулювати[147]) перед Антантою. Це вже був повний погром осередніх держав.

Для України це теж була рішуча програ. Ця програ мусіла теж виявити і свої наслідки. Україна відразу утратила свою підставу, на яку спиралася, почавши від берестейського миру. Все змінилося на некористь України. Замісць осередніх держав, тепер виступила всевладно переможна Антанта, а вона мала на оці — відбудувати давню царську Росію, щоб і на майбутне мати в ній для себе союзника. А серед таких обставин для незалежної України місця не було. Україна залишилася сама одна, обмежена на свої власні сили.

Ці сили треба було необхідно зібрати, коли українська держава мала встоятися. Почалося це робити за гетьмана, і ще в жовтні 1918. р. дійшло до зближення між гетьманом і свідомим українством, що зорґанізувалося було у так званий Національний Союз проти російських впливів на Україні. Вислідом цього було те, що в гетьманськім уряді засіли чотири свідомі українці-патріоти. Щоб остаточно поладнати земельну справу, в листопаді 1918. р. новий уряд, за згодою гетьмана, проголосив земельний закон. За цим законом приватну земельну власність можна було зберегти, але з тим, що одне господарство не могло бути більше над 25 десятин (50 морґів). Все, що понад 25 десятин, мала купити держава й розпарцелювати за плату між селян. Та ще залишалися, найвище до 200 десятин, такі посілости, що виробляли продукти[144]), потрібні для великої

промисловости, наприклад, цукрові буряки для цукроварень.

Була це дуже поміркована земельна реформа, коли зважити крайні погляди на цю справу в української суспільности. Але ж у порівнянні із земельними відносинами в усіх европейських краях, вона була революційна. Тільки ж і ця реформа нікого не вдоволила. Дідичі на неї відказували, а Національний Союз узагалі ставився неприхильно до гетьманської влади, хоч і вислав чотирьох своїх людей до гетьманського уряду. До того деякі люди, які стояли на чолі Національного Союзу, почали орґанізувати потайну роботу проти гетьмана. До неї пристали й Січові Стрільці. Видко було, що готується рішучий виступ.

*

Повстання проти гетьмана та його упадок.

Міжнароднє становище ставало для України дуже грізне. Са́ме тоді готувалася до боротьби з большевицькою Росією армія російських монархістів-добровольців. А ця армія уявляла собі справу так, що Росію треба відбудувати спершу на українських землях, а опісля йти в московські країни. Це була небезпека для України, бо ще й до того на Україну наставилася большевицька Росія. Російські добровольці рахували на допомогу Антанти, а большевики на той заколот, який повстав би на Україні на той випадок, коли б упала гетьманська влада. Серед таких обставин гетьман усунув уряд, де було чотирьох українців, а на його місце покликав до уряду самих прихильників федерації України з Москвою, а то й навіть злуки з майбутньою царською Росією. А дня 14. листопаду 1918. р. він проголосив федерацію України з тією Росією, що мала будуватися. Гетьман міркував собі, що

таким способом зєднає собі Антанту, але це нічого не помогло. Бо тимчасом проти нього вибухло в Білій Церкві повстання, вже передтим підготоване Національним Союзом.

Сили повстанців були досить великі, вони дійшли нарешті до кількадесят тисяч людей. З повстанцями були теж Січові Стрільці, найліпше здисциплінована частина війська повстанців. Під Мотовилівкою під Києвом гетьманські війська побито, повстанці підступили під Київ. Почалася облога міста, що тяглася цілий місяць. Німецькі війська не дали гетьманові помочі, хоч і повстанцям не помагали. Гетьман був обмежений тільки на свої війська. Але між його військами почалася дезерція[148]), бо проголошення федерації з протибольшевицькою Росією зробило погане вражіння на народні маси. Справа гетьмана показалася безнадійною, і він 14. грудня 1918. р. зрікся гетьманської влади.

Так упало гетьманство, ще раз відновлене на Україні. Дня 19. грудня 1918. р. вїхала врочисто до Києва Директорія, вибрана Національним Союзом, як тимчасова державна влада. У склад Директорії входили: Володимир Винниченко — голова, Симон Петлюра — головний отаман, Федір Швець, Панас Андрієвський та Андрій Макаренко.

*

Створення гетьманської влади в українській республиці мало зробити кінець революції на Україні. Була це спроба покласти для української держави більше помірковані, почасти консервативні[94]) основи. Але одного й другого не вдалося осягнути. Українська суспільність не далася вкласти в консервативні рямці. Вона ж, революційно настроєна, бажала собі не то усування, а —

закріплення здобутків революції. Тимто українське громадянство поставилося неприхильно до гетьманського земельного закону, який постановляв, що велика земельна власність має дістати винагороду за забрані їй землі.

Невдоволення викликувало також те, що гетьманська влада була в тісних зносинах із німецькою та австрійсько-угорською військовою владою, які через згадані вже каральні експедиції збуджували тільки ненависть українського громадянства. Велику нехіть до гетьмана викликáло й те, що гетьман покликував до свого уряду людей з непевним політичним світоглядом, людей, що до українства ставилися не тільки байдуже, а й вороже, хоч гетьман первісно старався притягти до уряду українських громадян.

Ніякої прихильности в української суспільности гетьман не мав, і йому не помогли навіть такі вельми важні й корисні для України справи, як: прилучення Криму до української держави або відкриття Української Академії Наук у Києві. Тимто коли його усунули, українське громадянство цю подію приняло з радістю.

Та тепер ми можемо трохи спокійніше дивитись на ціле це гетьманське правління українською державою. Ми не можемо не добачати в гетьмана спроб зорґанізувати українську державу так, щоб вона могла встоятись та існувати далі. Не можемо поминути й того, що відновлена гетьманська влада навязувала до давньої гетьманської влади з козацької доби й таким чином оживляла українську історичну традицію[16]).

Але ж погано сталося, що ця гетьманська влада пішла нарешті на шлях федерації з Росією, яка мала повстати після повалення большевизму. Цього не могло гетьманові подарувати українське громадянство, яке від часу проголошення незалежности української дер-

жави закинуло думку про злуку з Росією, без огляду на те, яка ця Росія буде. А тимчасом переможна Директорія станула рішуче на становищі незалежности України й тим здобула велику вагу в історичній традиції української нації.

ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛИЧИНІ Й ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ в 1918—1919. рр.

Галичина перед повстанням.

Дня 1. серпня 1914. р. повстала у Львові під проводом д-ра Костя Левицького Головна Українська Рада, зложена з представників трьох українських партій: національно-демократичної, радикальної й соціяльно-демократичної. Це означало, що галицькі українські політики зрозуміли вагу хвилини, бо ж війна між Австро-Угорщиною й Росією мусіла мати великий вплив на вирішення української справи. „Головна Українська Рада" станула на тому, що тільки перемога Австро-Угорщини й Німеччини над Росією дасть змогу корисно вирішити українську справу. Тимто в відозві з дня 3. серпня 1914. р. вона закликала українців до бою з Росією за визволення України зпід російської влади. Відозва кінчалася такими словами:

„Український Народе!

Тільки той народ має права, що вміє їх здобути. Тільки той народ має історію, що вміє її творити рішучими ділами. Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким Ти здобудеш нові права, утвориш новий період[149]) у своїй історії, займеш належне місце в ряді народів Европи. Нехай же цей поклик знайде відгомін у кожнім українськім серці. Нехай будить у нашім народі давнє козацьке завзяття! Нехай уся наша суспільність буде не тільки глядачем, але як-найдіяльнішим учасником грядучих подій. Нехай віддасть усі свої матеріяльні й моральні[3]) сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! До бою — за здійснення ідеалу[150]), який у теперішню хвилину зєднює ціле

українське громадянство! Нехай на руїнах царської імперії — зійде сонце Вільної України!"

У звязку з цим утворено Українську Боєву Управу, яка мала стояти на чолі Українських Січових Стрільців.

Але початок війни не давав великих надій, що Росію побють. Бо ж російські війська заняли незабаром цілу східню Галичину тай іще частину західньої. То щойно у травні 1915. р. прорвано російський фронт у Галичині, російські війська відступили майже з цілої Галичини, і тоді надії українців знову зросли. І хоч у 1916. р. російські війська знову здобули частину Галичини з Тернополем, Чортковом, Коломиєю і Станиславовом, а то й заняли переважну частину Буковини, то це вже не захитало віри австрійських українців ув остаточну поразку Росії. Та й ця частина займанщини не була вже довга, і виглядала вона вже зовсім инакше, як перша.

Російські політичні чинники дали собі вже спокій із насильним московщенням Галичини й насаджуванням православія. А ще коли в Росії й на Великій Україні вибухла революція, то російська влада настановила ґенеральним[133]*) комісарем для Галичини й Буковини відомого українського діяча Дмитра Дорошенка, повітовими комісарями инших українців (Олександер Лотоцький, Михайло Корчинський, Павло Зайцев і ин.), справи в цих краях почали як-слід наладжуватися[151]). Але ж на весну 1918. р. ціла Галичина й Буковина знову опинилася в руках Австро-Угорщини.

Та українську суспільність тривожила инша справа. Акт[151]) двох цісарів, німецького й австрійського, з 5. листопаду 1916. р., яким проголошено утворення польської держави, не визначував східніх гряниць тієї держави,

і найважніше — австрійський уряд виступив із пляном широкої самоуправи (автономії) Галичини. Українці вважали це за підготову до сполуки цілої Галичини з майбутньою польською державою. Через те українські політики виступили до австрійського уряду з домаганням — поділити Галичину на дві частини, на українську й польську. Домагання не нове, бо його висували українці ще в 1848. році.

Але тепер і українцям із Великої України ця справа лежала на серці, й коли прийшло до берестейського миру, то в точках договору була одна таємна точка, якою Австро-Угорщина зобовязалася по війні утворити ізо східньої Галичини й Буковини окремий коронний край[152]), що мав би мати автономію.

*

Повстання української держави на Великій Україні й заключення берестейського миру дуже оживило політичні сподівання австрійських українців. Висловом цього була, між иншим, велика маніфестація українців у Львові 3. березня 1918. року. Тепер було видко, що українці не відступлять уже від домагання, щоб австрійська держава утворила автономну українську провінцію[13]).

Та восени 1918. р. вже було ясно, що Австро-Угорщина програла війну, і в жовтні держава почала розпадатися. Тоді австрійський цісар Карло І. видав 16. жовтня маніфест, де проголошував, що бажає собі перетворити Австрію в союз національних держав. Таким чином мала була повстати під Габсбурґами й українська держава.

Тепер приступили українці до праці. Дня 18. жовт-

ня 1918. року на поклик тодішньої Української Парляментарної Репрезентації зібралися на нараду у Львові визначніші українці. Вони мали бути членами т. зв. конституанти[153]), себто Національної Ради, яка мала заня-

Українська маніфестація з приводу берестейського миру у Львові.

тися зорґанізуванням української держави. А 19. жовтня 1918. р. відбулося українське всенароднє зібрання у Львові, на якому проголошено відозву з такими головними точками:

„Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта[153]) постановляє:

1. Ціла етноґрафічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східня Галичина з гряничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західня Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська смуга північно-східньої Угорщини — творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституовується оцим як українська."

За цими точками йшли ще чотири дальші, там була мова про національні меншини, яких покликували до участи в управі державою, про конституцію української держави та про право участи українських представників у мировій конференції.

Ця відозва була тим для українського народу в Галичині, чим був Четвертий Універсал Центральної Ради для Великої України. Вона ставила справу ясно й рішуче. Тепер треба було тільки здійснити цей поклик.

*

Вибух повстання й утворення української держави в Галичині. Львівські бої.

Дня 1. листопаду 1918. раненько українці опанували Львів. Це було ділом тайної військової орґанізації, яка повстала ще у вересні 1918., складалася спершу з кількох українців, військових старшин[154]), і поставила собі за мету створити ширшу тайну військову орґанізацію, що мала в догідній хвилині виступити самостійно як українська військова частина. Ця орґанізація бачила, що довше зволікати не можна, бо ж Австрія валиться, тимто голова цієї орґанізації, Дмитро Вітовський[155]), заявив голові галицької делеґації Національної Ради др. Костеві Левицькому, що дня 1. листопаду мусить настати рішучий чин. І так воно дійсно і сталося. Утворено ґенеральну команду[156]), українські військові відділи, числом не більше півтора тисячі, опанували раненько 1. листопаду всі державні будинки й військові касарні, а на

львівській ратушевій вежі замаяв жовто-блакитний прапор.

Українці вважають цю подію за незвичайно важну. Тоді всі думали, що повстане своя українська влада, українська держава, що тут відновиться давня галицько-волинська держава.

Секретар військових справ З. У. Н. Р. полковник Дмитро Вітовський (1887—1919).

Переворот був національно-політичний, бо ж тут ішло про створення національної держави. Він дуже значно різнився від того перевороту, що настав був перед роком на Великій Україні. Там повстала українська держава, як вислід політично-суспільної революції, що прийшла нагло, не чекаючи на політичну й національну підготованість до цього українського народу. Тут повстання української держави було завершенням цілого національно-політичного розвитку українського народу протягом XIX. і XX. ст. Через те будова української держави в Галичині пішла далеко лекше, ніж на Великій Україні. Але й тут українська держава стрінулася із зокільним противником. Проти української держави виступили галицькі поляки, а потім — польська держава. Прийшло до боротьби між двома націями, між двома державами.

Коли українці виступили з будовою української держави у східній Галичині, то вони спиралися передовсім на те, що у східній Галичині населення було у значно переважливій частині — українське. Стати-

стичні[157]) досліди виказували, що в 1910. році було у східній Галичині разом із Лемківщиною українців — 63.5%, поляків — 23.1%, німців — 0.9%. Спиралися українці й на історичну традицію[15]) яка виказувала, що тут до половини XIV. століття була галицько-волинська княжа держава, яка обіймала цілу східню Галичину, цілу Буковину, Волинь та Поділля. Вона була найможутнішою тодішньою державою на сході Европи, була дійсним захистом для українського народу перед татарською грозою, що тяжіла тоді над Европою. Галицько-волинська держава була добре загосподарена й заселена. Цю державу в половині XIV. ст. поділено між Польщу й Литву, а від заведення Люблинської Унії ціла вона найшлася в рямцях колишньої польської держави. Коли в другій половині XVIII. в. Польщу поділили, тоді східня Галичина дісталася під Австрію, а ті всі інші українські землі під Росію. Отак, будуючи у східній Галичині українську державу, українці спиралися й на історичне право.

Але й поляки виступили із своїми правами. Вони спиралися на те, що хоч вони у східній Галичині і творять меншість, то по більших містах мають чисельну перевагу над українцями, а у Львові — навіть велику чисельну перевагу. Бо ж, як виказували статистичні досліди, у Львові було в 1910. р. поляків понад 50%, українців тільки кільканацять %. Спиралися поляки й на те, що за австрійської влади вони мали тут політичну перевагу над українцями, що мали у своїх руках цілу управу краю й куди більшу кількість послів висилали до галицького Сойму й австрійської Державної Ради, ніж українці. Та ще поляки покликувалися й на історичне право, бо ж Галичина від останніх десятків XIV. ст.

(1387) належала до Польщі аж до останніх десятків XVIII. ст. (1772) — отже майже 400 років.

Отак польський світогляд був зовсім відмінний вій українського, й на цій основі була все суперечність інтересів між українцями й поляками, далеко ще перед 1918. роком. Тепер вона остаточно допровадила до збройної боротьби.

Ця боротьба зчинилася зараз-таки після того, як Львів заняли українці, бо вже 1. листопаду почалися вуличні бої, а 2. листопаду пішла на більші розміри збройна боротьба на вулицях Львова. Сили обох сторін були дуже невеликі, бо українці мали всього яких 1500 вояків, а поляки — ще менше. Але польські сили поступнево зростали, бо польське населення Львова взяло участь у цих боях, висилаючи до бою свою молодь. Щойно, коли 3. листопаду прибули Українські Січові Стрільці, що були тоді на Буковині, становище українців поправилося. А проте боротьба у Львові йшла українцям дуже важко. Українські військові відділи складалися переважно із селян, добрих вояків для польових боїв, але не звичних до вуличної боротьби. І тут була перевага польських військових відділів, які складалися з людей, що знали докладно місто й тому са́ме дуже добре знадобилися до вуличних боїв. Бої були дуже завзяті, бо обидві сторони виявляли багато воєнного запалу й велику відвагу.

Польський спротив почався був у західній частині Львова і звідтіль ішов у напрямі середмістя. Та рівночасно йшли бої на передмістях Львова, і всі зі змінним щастям, рішучої переваги не було ні по якому боці. Справу могла рішити тільки якась більша підмога з краю. Та ця поміч не приходила. Українське населення краю, перетомлене світовою війною, не дуже спіши-

лося до нової збройної розправи. До того ж воно бачило, що скрізь по містах і по селах запанувала українська влада, то й занадто певне було своєї переваги. А тимчасом поляки дістали допомогу з Перемишля, де зорґанізувалися військові відділи, зложені з фахових вояків. Не маючи у краю відповідної кількости збройних сил, українці не могли не допустити до того, щоб ці польські відділи 20. листопаду 1918. р. прибули до Львова.

Це й рішило долю Львова. Від того часу поляки мали чисельну перевагу над українськими військами у Львові й рішили це використати. Дня 21. листопаду почалися на цілому фронті завзяті бої, й коли стало ясно, що польські війська починають із трьох сторін окружати місто, українська начальна команда дала наказ українським військам Львів залишити. Це й сталося вночі з 21. на 22. листопаду: Львів був для українців утрачений. Але тепер до голосу прийшов край.

*

Перехід влади в краю в українські руки. Політичне становище західньо - української держави.

З переходом влади в українські руки у Львові перейшла в українські руки влада й по цілій східній Галичині. Тут, побіч українських полків, були порозташовувані німецькі й мадярські, поляки ж не мали якоїсь військової сили. А що чужинецькі полки поставилися до подій невтрально[146]), то українці з українськими військовими відділами змогли без спротиву заволодіти цілим краєм. Вийняток творив тільки Борислав, який на короткий час захопили були у свої руки поляки, та Яворів, де пробувала опиратися жандармерія, але все це скоро усунено. Зате в Перемишлі й Ярославі до влади прийшли поляки.

На чолі управи краю стояла Національна Рада, чи власне та частина Національної Ради, що була призначена на Галичину. Вона 9. листопаду 1918. р. покликала до життя Державний Секретаріят, себто уряд, на чолі якого станув д-р Кость Левицький. У повітах на місце старостів поназначувано комісарів-українців. Поставлено теж зараз справу про злуку Галичини з українською державою на Великій Україні й доручено перевести її Державному Секретаріятові. А 13. листопаду 1918. р. Національна Рада ухвалила закон, яким повставала зі східньої частини Галичини, української частини Буковини й Закарпаття незалежна держава під назвою: Західньо-Українська Народня Республика (З. У. Н. Р.). Гербом держави мав бути золотий лев на блакитному полі, прапор її з барвами: жовта і блакитна. В половині листопаду почалось і орґанізування української армії в краю. Це була справа дуже пекуча, тим більше, що події у Львові виходили для української справи некорисно.

А так видко було, що молода західньо-українська держава не може рахувати ні на яких союзників, а тільки — на свої власні сили. Правда, тоді покладали надії на велико-українську державу, але на пізніші часи, бо покищо не можна було сподіватися звідтіля помочі. Там, як ми вже згадували, вибухло 14. листопаду 1918. повстання проти гетьмана, і треба було вичекати, чим воно покінчиться. А щодо инших держав, то у справах Европи мала тепер голос тільки Антанта. А для антантських кол українська справа не була важна, про Україну ніхто не думав. Польська держава була їй потрібна, щоб мати в майбутности союзника проти Німеччини, а України Антанті не було треба. Таксамо вона вважала для себе за корисніше, щоб відно-

вилася, з упадком большевизму, Росія в давніх межах, монархічна[55]), чи республиканська[18]). І, не бажаючи собі незалежної української держави на Великій Україні, Антанта не хотіла її і в Галичині. Таким чином західньо-українська держава мусіла стояти зовсім сама, на власних силах...

А небезпека для неї була тим більша, що боротьба з поляками не могла обмежитися тільки Галичиною. Відновлена польська держава в боротьбі за Львів покищо участи не брала, бо в Польщі був іще великий заколот, дезорґанізація[157]). Але можна було сподіватися, що як там настане якийсь лад, то Польща, раніш чи пізніше, виступить до бою із Західньо-Українською Народньою Республикою. Бої у Львові були тільки першою частиною тієї боротьби, яка мусіла набрати ширших розмірів.

*

Війна з Польщею. Перші два місяці.

Упадок Львова дуже заважив на дальшому перебігу польсько-української війни. Та заважило багато й те, що, наслідком непорадности української військової команди, в Перемишлі не знищено ані одного мосту на Сяні, а це уможливило полякам не тільки заняти Перемишль, але й дати поміч полякам у Львові. А проте ні одне, ні друге не було ще вирішне, і властива війна мала щойно початися.

Завоювання Львова поляками й відхід українських військ зробили велике враження між українським населенням. Воно щойно тепер побачило, що, тільки напруживши всі сили, можна буде встоятись у Галичині. Український уряд, який перенісся на короткий час до

Тернополя, а потім зараз до Станиславова, поробив заходи, щоби створити армію, яка змогла б не тільки відобрати Львів, але й зірвати боротьбу з тими польськими арміями, що, за згодою польського уряду, ввійшли на землі З. У. Н. Р. із заходу, від Перемишля й від північного заходу, з Люблина.

А ті польські війська виявили багато рухливости. Польській команді важне було головно, щоб конечно вдержати звязок між Перемишлем і Львовом, заняти західні повіти З. У. Н. Р. — й таким чином звязати Львів із цілим польським фронтом. З тією метою польські відділи вирушили з Перемишля в напрямі на Хирів, звідкіля мали посунутись аж по Самбір. Рівночасно з цим друга польська армія, що вийшла з Люблина, заняла Раву Руську і звідтіля мала дістатися до Львова. Та цього пляну польські війська виконати не змогли. Українські війська загородили їм шлях на Львів і туди їх таки не пустили. Таксамо частинно знівечено початкові успіхи польських військ коло Хирова, хоч українцям не тільки не вдалося дійти аж до Перемишля, але навіть відзискати на заході Хирів і на північному заході відо Львова — Раву Руську. Та все ж перші два місяці (листопад-грудень, 1918. р.) війни не виявили рішучої переваги ні по одному боці. Таксамо не було якихось важніших подій на львівському фронті. Боротьба йшла тут ізо змінним щастям.

*

Дальша війна з Польщею й українські успіхи.

Перші два місяці війни виявили, що українсько-польська війна дійшла вже до великих розмірів, вона вимагала як-найбільшої напруги сил по одному і другому боці. Полякам приходили що раз

нові помічні сили зпід Кракова і з Люблина, — українці ж перевели мобілізацію кількох річників і довели до того, що Українська Галицька Армія (У. Г. А.) нараховувала до 70.000 боєвої сили, а може й більше. Боротьба йшла далі. Поляки пробували в січні 1919. р. знову наступати і то з обох боків — із Перемишля і — з Рави Руської, але обидва ці польські наступи заломилися під напором українців, і фронтова лінія залишилася така сама. Таксамо не вдався польським військам їх наступ із Хирова на Самбір у першій половині лютого 1919. р. Виявилося, що українські війська такі міцні, що зможуть устоятися перед польськими воєнними силами.

Тепер подумала про протинаступ українська начальна команда. Начальним вождом українських військ у Галичині був тоді ґенерал Михайло Омелянович-Павленко (старший), а начальником штабу — полковник Віктор Курманович[159]). Отож начальна команда рішила виконати плян, що його здійснення було б остаточно переважило війну на користь українців. Плян був такий, що головний наступ мав іти на лінію Перемишль-Львів з метою — перервати сполуку між цими містами, опісля Львів із усіх боків окружити, примусити до того, щоб здався, й тоді почати наступ на Перемишль.

Справді наступ почався 14. лютого 1919. року. Поляки бачили цілу загрозу для себе від цього наступу, тимто старалися не допустити до прориву лінії Перемишль-Львів. Але це нічого не помогло, й серед завзятої боротьби мусіли уступати перед українськими військами. А українці протяли залізничу лінію Перемишль-Львів між Судовою Вишнею й Городком, і звязок між Львовом і Перемишлем розірвали.

Та в такій важній хвилині зявилася місія[159]), вислана Антантою до західньо-українського уряду з вимогою — перервати воєнні дії. Побоюючись, що, на випадок спротиву, Антанта готова дати поміч Польщі, український уряд, під натиском цього, припинив воєнні дії і приступив із антантською місією до переговорів.

Ґен. Михайло Омеляно вич-Павленко (* 1878).

Але зараз на початку переговорів виявилося, що Антанта стоїть по боці Польщі. Вона заявила своє бажання, щоб українські війська покинули західню частину галицької держави і станули аж на лінії Буга, і далі на лінії на схід відо Львова та Дрогобича-Бориславa. Це була — л і н і я Б е р т е л є м і, названа від імени провідника цієї місії. Місія хотіла погодити поляків із українцями, й тут робила це підо впливом французького маршала Фоша[160]), який задумував Польщу й Україну кинути у війну з большевиками. Але ця справа для українського уряду виглядала неясно, не так легко можна було згодитися уступити з Галичини, тим більше, що воєнні дії розвивалися корисно. Через те український уряд відкинув ці умови Антанти, й війна розгоріла наново. Польська військова команда просила у Варшаві допомоги, але заки допомога прийшла, попробувала ще раз зробити наступ, щоб таки звязати Перемишль ізо Львовом. Дня 7. березня 1919. почався польський наступ від села Вовчухи[161]). Спершу українські війська найшлися в прикрому становищі. Але вже того самого таки дня польський наступ не тільки заламався, але

українці пішли наступом і геть-чисто розгромили польські війська. Село Вовчухи дісталося в українські руки, а дня 8. березня 1919. р. залізнича стація Городятичі (Родатичі). Таким чином ціла боротьба з другої половини лютого й перших днів березня 1919. р. покінчилася перемогою українських військ. Є це т. зв. вов-

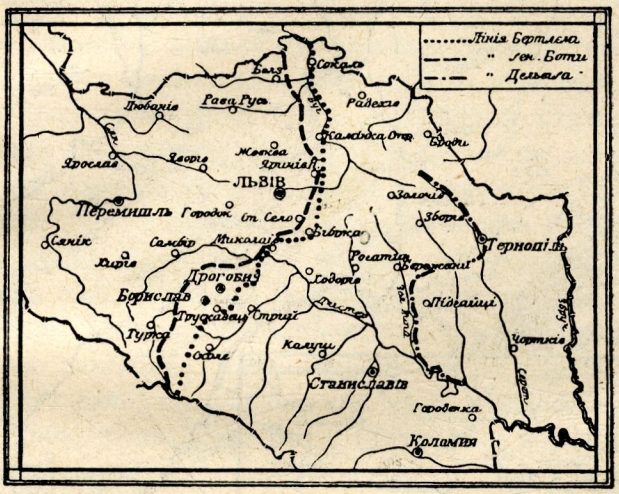

Мапа з зазначенням ліній, на яких мали спинитися бої в Галичині.

чухівська перемога. Це був вершок українських воєнних успіхів. Тепер уже можна було сподіватися й упадку Львова.

*

Польські успіхи. Українська начальна команда могла рахувати на остаточну перемогу, коли б перед приходом нових польських військ змогла була зовсім покінчити з тими польськими вій-

ськами, які брали досі участь у бою. Та на це треба було часу, а його не було. Тиждень після поразки польських військ під Вовчухами появилися нові польські

Мапка українських земель, де відбувалися воєнні дії 1918—1920. рр. Вдолині зліва — Галичина, де зазначені місцевости воєнних дій, про які є згадка у книжці.

сили, й то досить значні, на заході від Судової Вишні. Вони як-стій ударили на українські війська, побили їх, і польський ґенерал Івашкевич, що обняв команду над

усіма польськими військами, знову відзискав звязок між Перемишлем і Львовом. За одним разом воєнне становище змінилося на некористь українців. Усі успіхи вовчухівської перемоги були тепер знівечені.

Та і з такими силами поляки не могли сподіватися, щоб справа пішла значно наперед. Хоч у квітні робили на українські становища наступи, то до вирішення війни таки ще не йшло. Єдиною користю для поляків було те, що українські війська мусіли відтягтися відо Львова й відсунутися далі на схід на равському відтинку.

Український уряд бачив, що воєнне становище з кожним днем важчає. Саме тоді приїхала ще одна комісія від Антанти, під проводом анґлійського [колись бурського[162])] ґенерала Боти, й подала обом сторонам думку перервати бої з тим, що українці мали стати на лінії, яка йшла більш-менш таксамо, як лінія Бертелємі. Ця лінія була корисніша, бо бориславська нафтова заглибина мала залишитися в українських руках. Не диво, що український уряд згодився на цю другу лінію, т. зв. лінію Боти. Та поляки воєнних дій не перервали. Вони покладалися на те, що для остаточного вирішення воєнної справи прийде сильна польська армія, так звана армія ґен. Галлєра, озброєна у Франції. Тимто війна йшла далі, хоч іще у квітні й у початках травня не було якихось виразних успіхів ні по одному, ні по другому боці.

*

Внутрішні справи в З. У. Н. Р.

Ще 19. жовтня 1918. року віче у Львові затвердило ухвалу Національної Ради, що, крім Галичини, до З. У. Н. Р. мають належати також: українська частина Буковини й Закарпаття. А коли в Галичині укра-

їнці взяли владу у свої руки, то ще залишилася неясною справа, як поставляться до цієї події ці два інші краї.

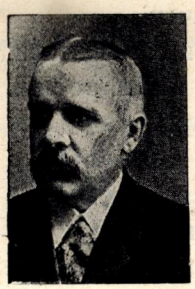

Омелян Попович (1856—1930).

Та тоді можна було рахувати властиво тільки на Буковину, бо її українське населення було з національного огляду таксамо освідомлене, як українці в Галичині. Але тут справа не пішла добре. Правда, 25. жовтня 1918. р. повстала тут Українська Краєва Національна Рада, що на її чолі станув відомий український діяч Омелян Попович[163]), але зорґанізувати якусь більшу військову силу на Буковині не вдалося. Дня 6. листопаду 1918. р. вона перебрала владу в українській частині Буковини, отже й у Чернівцях, але вже 11. листопаду ввійшли до Чернівців румунські війська, й ціла Буковина опинилася в руках румунів. Національна Рада разом із військовим відділом, 400 людей, залишила Буковину й відійшла до Галичини.

Таксамо невдатно покінчилася справа на Закарпатті. Після вибуху революції на Угорщині 31. жовтня 1918. р. повстав на українському Закарпатті рух, що мав за мету — скинути мадярське панування. Дня 8. листопаду 1918. р. повстала тут Руська Народня Рада, яка заявилася за злукою з З. У. Н. Р., але через невелике освідомлення української маси ні до якого національного зриву тут не дійшло. Щойно, коли 21. січня 1919. р. в місті Хусті на всенародніх зборах вибрано Центральну Народню Раду, українське життя тут трохи оживилося. Ці всенародні збори, зложені з 420 відпоручників, вирішили обєднання Закарпаття з З. У. Н. Р.

Це зараз-таки й переведено в життя: са́ме тоді зявилися тут галицько-українські війська, які заняли частину українського Закарпаття. Та сил цих було за мало, й під напором мадярських і румунських військ українські війська мусіли залишити Закарпаття. Таким чином Закарпаття, як і Буковина, залишилися поза визвольною боротьбою, що її вели галицькі українці. А проте дуже багато людей, головно з Буковини, і то старшин, воювало в рядах Української Галицької Армії. Всі вони сподівалися, що коли удержиться і зміцніє З. У. Н. Р., то й доля Буковини покращає, що українську частину Буковини буде можна сполучити з Західньо-Українською Народньою Республикою...

*

Так Галичина залишилася сама-одна з усіх українських земель, що були під Австро-Угорщиною, де повстала українська держава. Але зараз на самому початку, як тільки проголошено тут українську державу, виринуло питання: яке має бути відношення цієї держави до української держави, що була на Великій Україні.

Підготову цієї справи доручено Державному Секретаріятові. Це і зроблено, і коли в Станиславові зійшлася Національна Рада, тоді ця справа стала на порядку її нарад. Дня 3. січня 1919. року ухвалено, що З. У. Н. Р. має сполучитися з українською державою, яка була на Великій Україні з тим, що вона має творити в одній державі окрему частину, окрему область, із деякими правами для себе, з автономією. Вона мала називатися: „Західня Область Української Народньої Республики" (З.О.У.Н.Р.). Дня 22.

січня 1919. відбулося врочисте проголошення цієї злуки на майдані св. Софії в Києві.

Ця подія зробила тоді дуже велике враження. Вона стала маніфестацією історичного значіння. Але ж у життя ця злука не ввійшла через те, що Українська Народня Республика попала в таку воєнну заверюху, що не було часу занятися цією справою та перепровадити цю злу-

Проголошення злуки 22. січня 1919. р. в Києві.

ку. Автім і З. О. У. Н. Р. теж не мала на те часу, бо стояла ввесь час у війні з Польщею. Через те й У. Н. Р. й З. О. У. Н. Р. були й надалі окремими державами з окремими урядами, військом і осібною політикою.

*

Західня Область Української Народньої Республики орґанізувалася далі самостійно. Ще перед злукою зорґанізовано тут т.зв. Українську Національ-

ну Раду. Вона складалася із 150 членів. У склад її мали входити представники всіх національностей, що замешкували З. О. У. Н. Р. Але поляки поставилися зовсім неприхильно до Національної Ради, не вислали туди своїх представників, а жиди й німці теж не взяли участи в виборах до Національної Ради, щоб не наражувати собі поляків.

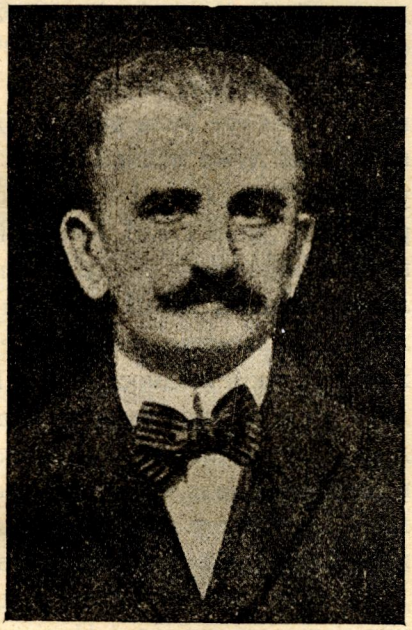

Президент др. Євген Петрушевич (*1863).

В Національній Раді було найбільше селян, за ними йшло духовенство й нарешті т. зв. світська інтеліґенція та міщанство. Головою Національної Ради став д-р Євген Петрушевич[164]). Рада вибрала зпоміж себе 9 членів, т. зв. „Виділ Української Національної Ради", для полагоди справ, які не вимагали прияви всіх членів Ради. Зреформовано також уряд. На місце Державного Секретаріяту, утворено раду міністрів. Першим головою міністрів був д-р Сидір Голубович[165]), відомий орґанізатор Тернопільщини.

Національна Рада ухвалила покликати до життя сойм, що мав складатися з 226 послів, вибираних на підставі загального, рівного, безпосереднього, тайного

і пропорціонального[166]) права голосування без різниці полу. Велику вагу поставили на розділ посольських мандатів між поодинокі національности. Українці мали мати 160 послів (70.8%), поляки — 33 послів (14.6%), жиди — 27 (11.9%), німці — 6 (2.7%). При виборах мали бути окремі національні курії[167]).

Дуже важна справа була — земельна. На цьому полі тут були дуже нездорові відносини. Густота населення дуже велика, землі — за мало. Польський учений Станіслав Щепановський[168]) писав уже в 1888. році, що, „крім Італії, Китаю й Бенґалії, де зовсім вийняткові відносини виправдовують надмірне число населення, на цілій земній кулі немає країни, де кожний квадратний кільометер має дати удержання такій численній хліборобській людности, як у Галичині". А коли ще додати до того, що земля була дуже нерівномірно розподілена, що велика земельна власність у східній Галичині в 1910. році мала аж 37.8% усієї землі, то виходило, що мало що більше понад 3/5 землі залишалось на 649.923 малі хліборобські господарства.

Із зростом населення цей стан у дальших роках іще погіршав, тимто й Національна Рада рішилася ввести земельну реформу. У квітні 1919. р. ухвалено закон, яким землю великих власників, отже дідичів і таксамо землі церковні, єпископські й манастирські всіх обрядів, мали вивласнити за відповідною заплатою. Цю землю мала купити держава й нею наділити бідних селян. Ліси теж мала викупити держава, а пасовиська й полонини, наскільки не залишалися при своїх власниках, мали стати власністю держави. При всьому цьому приватна власність залишалася надалі, а тільки окремий закон мав іще визначити, кілько можна було мати найбільше землі.

Ця земельна реформа, ухвалена Національною Радою, показує, яка велика різниця була поміж світоглядом галицьких українців і українців із Великої України. На Великій Україні переведено частинне усуспільнення землі. В Галичині приватну власність уважали за підставу, якої нарушувати не можна, та тільки думали, що треба більше рівномірно розподілити приватну земельну власність.

Такий поміркований спосіб полагоди земельної справи був, очевидячки, наслідком і самого складу Національної Ради. У порівнянні з Центральною Радою в Києві, яка складалася із самих соціялістів із їх різнородними програмами, галицька Національна Рада була поміркована. В її складі переважали національні демократи. І радикали не бажали вводити зараз у життя соціялізму, а соціяльні демократи були невеликою партією, яка більшого значіння в українській суспільности не мала. Автім Галичина не перебула тих суспільних струсів, що Велика Україна. На Великій Україні держава виросла із соціяльної революції[33]) — в Галичині повстала вона наслідком сильно розвиненого національного почуття. Ця відмінність могла була бути теж одною з причин, чому проголошена 22. січня 1919. злука не ввійшла в життя.

*

Але Галичина не могла таки відмежуватися від української революції. Побут військ, що приходили сюди час-від-часу з Великої України в підмогу галичанам, побут діячів із Великої України в Галичині та й самі події, що відбувалися на Великій Україні, мали свій вплив і в Галичині. І тут починав витворюватися революційний настрій. Вислідом цього було повстання нової партії з назвою „Селянсько-робітничий Союз". Ця партія виявила крайній суспільний світогляд, який межував із

московським большевизмом. Ця партія здобула деяку популярність[42]) поміж селянством і робітництвом Галичини, настроювала його вороже до українського уряду, але ж не мала такої сили, щоб зважитися на переворот.

І між деякими колами інтеліґенції видко було вплив української революції, та цей вплив виявився покищо тільки словами, бо на діла не було вже часу. На воєнному фронті настали події, які поставили під знак питання само існування держави.

*

Пролім українського фронту.

Польський уряд уже від довшого часу робив заходи в Антанти, щоб дала дозвіл прибути до Польщі польській армії, яка зорґанізувалася була у Франції. Ця армія була озброєна на французький лад і мала тоді для Польщі неоцінéнну вартість. Антанта згодилася дати цю армію Польщі з надією, що вона може прислужитися в майбутній війні Польщі з большевиками. Армія прийшла до Польщі під проводом ґенерала Галлєра, й її зараз вислали на Волинь.

Рахуючи на поміч цієї армії, польські війська почали наступ у Галичині. А тимчасом армія Галлєра, покінчивши з українськими військовими частинами, що, зовсім незалежно від начальної команди армії У. Н. Р. провадили на Волині воєнні дії, ввійшла до Галичини і дня 14. травня 1919. р. проломила українську боєву лінію під Сокалем та під Камінкою Струмиловою. Майже рівночасно, бо 15. травня, польські війська проломили українську боєву лінію ще у двох місцях: під Хировом та між Медикою й Мостиськами.

Це був занадто великий удар для української армії. Сили противника були далеко більші, ніж в українців, знамените озброєння польської армії зараз виявило

свою перевагу. Українська армія на цілій боєвій лінії мусіла уступати. Була надія врятувати бодай хоч нафтові околиці. Але коли польські війська захопили Миколаїв над Дністром, то й цього треба було виректися. Армія уступала далі на схід, і 25. червня 1919. р. українська влада покинула Станиславів.

Тимчасом несподівано ввійшли з Буковини на Покуття румунські війська й заняли його майже по Станиславів. Програ перемінилася в цілковиту поразку. Треба було рятувати те, що ще залишилося, й останки армії зібралися в трикутнику між Збручем і Дністром. Українська влада опинилася в Заліщиках. Зближався кінець української держави в Галичині.

*

Геройський наступ українців у червні й відворот. Перехід армії через Збруч.

Серед такого тяжкого стану треба було вирішити, щó далі робити. На нараді в Бучачі, підчас короткого побуту українського уряду в тому місті, виринула думка закинути в Галичині війну з Польщею, як безнадійну, та рушити за Збруч: там У. Г. А. мала дати поміч військам Директорії проти большевиків. Справу відбудови української держави на Великій Україні поставлено на перше місце. Тимчасом польський наступ почав слабшати й рівночасно війська Директорії відігнали большевиків знад Збруча і Смотрича. Українська Галицька Армія трохи відпочила й, хоч невелика вже числом, яких 25.000 людей, оживилася знову воєнним духом.

Виявилася можливість почати знову воєнні дії в Галичині. Ґенерал Омелянович-Павленко мав думку заняти край по Золоту Липу й на цьому покінчити війну з Польщею. Дня 7. червня 1919. р. почався наступ,

який пішов так щасливо, що 8. червня Чортків дістався в українські руки. Тимчасом Євген Петрушевич став диктатором[135]) і рішив зробити зміну в начальному військовому проводі. Начальним вождом став ґен. Олександер Греков[169]) із армії У. Н. Р. Він якстій повів дальший наступ, що розвивався дуже добре. Українська армія посувалася безупинно наперед, серед великого захоплення українського населення. Почало зголошуватися багато охотників до війська. Армія могла тоді дійти до поверх 100.000 людей, та через недостаток зброї можна було тільки малу кількість людей приняти до війська. Українські війська заняли Бучач, Теребовлю, Тернопіль, Золочів, Броди, Бережани, Рогатин і йшли ще далі. Польські війська, неприготовані на такий нагальний наступ, уступали дуже швидко в напрямі до Львова. А українські 24. червня зближилися вже до Перемишлян і до Ходорова.

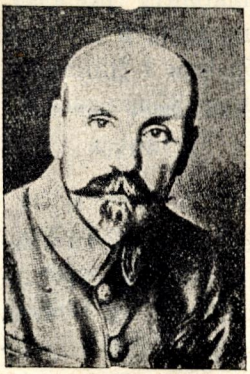

Ґен. Олександер Греков (* 1875).

Цей наступ був дійсно великим воєнним подвигом. Рівночасно він був доказом, що́ значить армія, пронята одною думкою про те, що важиться історична розвязка національної справи. Це був геройський[54]) наступ, яких в історії народів небагато.

Але сам наступ міг удатися тільки тоді, коли б українська армія здобула собі амуніцію[170]). Тоді й рахували на те, що, при такому нагальному наступі, можна буде захопити більшу кількість амуніції. Але ця справа не вдалася. У хвилині, коли український фронт посунувся так далеко на захід, що заговорили вже про другу облогу Львова — в українській армії виявився пов-

ний недостаток стрілива... Про дальший наступ не було вже що думати.

А тимчасом польська армія, розхитана нагальним українським наступом, повернулась до духової рівноваги, і з допомогою нових сил, під проводом Юзефа Пілсудського, 28. червня 1919. почала протинаступ. Знамените озброєння польської армії на французький лад, велика кількість гармат і амуніції виказали зараз-таки свою вагу. Українські війська почали швидко уступати на схід. Тепер стриму вже не було. Дня 16. липня українська армія перейшла Збруч.

Війна українсько-польська в Галичині покінчилася польською перемогою. Це й була воля Антанти, яка, стоячи ввесь час по боці Польщі, дозволила їй заняти цілу Галичину по Збруч. Таким робом галицька держава перестала існувати. Вона впала, переможена не тільки Польщею, але й Антантою. Залишилася тільки Українська Галицька Армія, що перейшла Збруч, щоб узяти участь у боротьбі з московськими большевиками. А саму справу Галичини мала остаточно вирішити Антанта.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛИКА ЗА ДИРЕКТОРІЇ.

Директорія в Києві й відворот із Києва. Із вїздом Директорії до Києва (19. XII. 1918.) на Великій Україні настала знову республика. Всі закони з часів Центральної Ради, що їх за гетьманату покасували, тепер відновили, з вийнятком земельного закону. У цій справі зроблено зміну, закинуто соціялізацію землі, дрібні господарства їх власникам полишено, а щодо великої земельної посілости, то нею, до остаточного вирішення земельної справи, мали

управляти покищо земельні комітети. Директорія, на чолі якої, коли уступив Володимир Винниченко, станув головний отаман Симон Петлюра, почала поміркованіше дивитися на суспільні справи.

Голова Директорії У. Н. Р. й головний отаман Симон Петлюра (1879—1926).

Багато заважив тут і сам Симон Петлюра. Його попередник Винниченко шукав іще якогось порозуміння з московськими большевиками. Петлюра ж, рішучий самостійник, не бачив можливости йти на компроміси[171]) з Росією, чи большевицькою, чи т. зв. демократичною. Отак і політика Директорії була ясна — вона мала на меті вдержати незалежну Українську Народню Республику. А що цьому стояла на перешкоді Москва, то війну з Московщиною Директорія вважала за конечність, якої оминути не буде можна.

Тимчасом большевизм почав загрожувати українській державі. В Харкові знову повстав окремий большевицький уряд, що проголосив себе українським, але ж рівночасно проголосив федерацію з російською большевицькою республикою. З цим большевицьким урядом прийшло зараз до війни. Українські большеви-

ки, забезпечившись підмогою московських большевиків, маючи в руках Лівобережну Україну, вирушили на Київ. Симон Петлюра, начальний вождь військ У. Н. Р., вдався з ними в боротьбу, але перед переважливими силами мусів 4. лютого 1919. року уступити з Києва. Большевики заняли велику частину Правобережної України.

Боротьба йшла далі, але армії У. Н. Р. довелося уступати перед перевагою, й остаточно в липні 1919. р. вона опинилася в Камянці на Поділлі. Для українського народу настала дуже тяжка хвилина. Са́ме тоді У. Г. А., переможена польськими військами, перейшла з Галичини Збруч і опинилася на зазбручанському Поділлі разом із армією У. Н. Р.

*

Похід на Київ і відворот.

Хоч У. Г. А. дуже потерпіла у війні з Польщею, то все ж вона виявляла ще поважну військову силу, коли взяти під увагу, що на Сході Европи, не рахуючи армії Галлєра в Польщі, не було тоді ані здисциплінованої як-слід армії, ані добре озброєної. А з армією У. Н. Р. могла У. Г. А. доконати ще якоїсь поважнішої навіть дії. Справа була ясна. Про дальшу війну з Польщею не було що думати, вона була безвиглядна. А тимчасом треба було рятувати Україну й перед большевицьким заливом, і перед армією московських добровольців, що зорґанізувалися під проводом ґенерала Дєнікіна[172]) в Донеччині й у Криму та вирушили на Лівобережну Україну з думкою — відбудувати давню російську державу.

Тільки щодо самого воєнного пляну думки були поділені. Диктатор Петрушевич радив іти на Одесу, щоб таким чином звязатися з европейськими державами, зате головний отаман Петлюра забажав іти на Київ.

Переважила остання думка, і в серпні 1919. р. почався похід обох армій у напрямі Києва. Похід розвивався корисно. Дня 9. серпня 1919. р. здобуто Жмеринку, 12. серпня Винницю, 19. серпня Бердичів, а далі цілий середній пояс Правобережної України найшовсь у руках злучених українських армій. Дуже помогло тоді те, що потворилися були повстанчі відділи під проводом різних

Диктатор др. Є. Петрушевич підчас перегляду І. бриґади У. С. С. в Камянці Подільському, в серпні 1919. р.

ватажків („отаманів"), які нападали то на большевиків, то на армію добровольців. Найважніші такі повстанчі відділи були: Григорієва, Зеленого, Ангела й нарешті Махна, який найдовше з усіх инших потрапив провадити таку підїздову боротьбу на великих просторах України. А тимчасом армія У. Н. Р. й У. Г. А. посувалися чим раз далі на схід і нарешті дня 31. серпня 1919. року в в і й ш л и до К и є в а.

Це був спільний, але останній тріюмф[31]) українських армій у столиці України. Він був дуже короткий. Бо ж рівночасно під Київ підійшли російські добровольці, ввірвалися до міста й викликали тут вуличні

бої. Неприготована на таку боротьбу, українська армія уступила з Киева перед переважливими силами денікінців.

Почався відворот, який для обох українських армій мав дуже погані наслідки. Галичани рахували на те, що, здобувши Велику Україну, буде можна ще раз піднести справу Галичини. Тепер вони побачили, що всі їх надії даремні... А уряд У. Н. Р. прийшов до переконання, що для дальшої війни з большевицькою та денікінською Росією треба шукати тіснішого порозуміння з Польщею, якій уряд У. Н. Р. поробив був уже й так уступки коштом переважної частини галицької держави ще 16. червня 1919. р.

Тимчасом серед армії почався тиф, який прибрав жахливі розміри. Армія не мала ні ліків, ні потрібних харчів, ні одягу та й нарешті амуніції мала теж уже мало. Восени 1919. р. стан армії став просто жахливий, особливо стан У. Г. А. В такому становищі начальний вождь Української Галицької Армії, ґенерал Мирон Тарнавський, заключив 6. листопаду 1919. р. перемиря з Денікіном. Це викликало в уряді У. Н. Р. великий спротив. Щоб не доводити до повного розриву між обома урядами, диктатор Петрушевич відкликав ґенерала Тарнавського, назначив начальним вождом ґенерала Йосипа Микитку[173]), але поставив домагання, щоби в уряді У. Н. Р. були й галичани. Тимчасом Петлюра заходився коло того, щоб із Польщею дійти до порозуміння й таким спо-

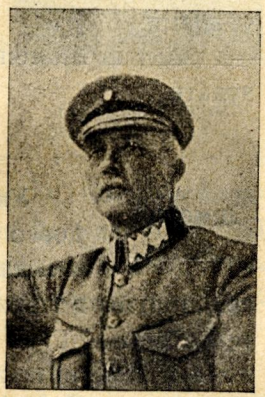

Ґен. Мирон Тарнавський (* 1869).

собом забезпечити західні межі Великої України. Через те він не хотів згодитися на участь галичан в уряді У. Н. Р. Приняття галичанина до уряду означало б тільки, що уряд У. Н. Р. не залишає на боці справу Галичини, а тоді всяке порозуміння з Польщею було б неможливе. Серед таких обставин У. Г. А. 17. листопаду 1919. р. перейшла на бік Денікіна, армія ж У. Н. Р. подалася на Волинь і рішила зовсім змінити спосіб дальшої боротьби з большевиками і з Денікіном. З цілої армії мали потворитися невеличкі військові відділи, які мали викликáти селянські повстання.

Так скінчився відворот із Києва! Такий був кінець спільних воєнних дій армії У. Н. Р. і У. Г. А. І водночас був це кінець порозуміння між двома українськими урядами.

Акт із 22. січня 1919. року перестав зовсім обовязувати.

*

Зимовий похід.

Українська Галицька Армія не пробула довго в Денікіна. Незабаром большевики вигнали московських добровольців із Києва, а потім почали їх зовсім виганяти з України. Через те частина У. Г. А. перейшла до большевиків. Але й тут доля її була незавидна. Большевики приневолювали галичан виректися своєї державницької думки, й це викликало повстання їх проти большевицької влади. Повстання здушили й багато галицьких українців розстріляли або вислали на Соловки[51]). Решта перейшла на бік отамана Петлюри підчас його походу на Київ разом із польськими військами в 1920. р., і її в Польщі заінтернували[174]). Ще инша частина прорвалася до Чехословаччини, й тут її теж заінтернували. Такий був кінець Української Галицької Армії!

Трохи иншу долю мала армія У. Н. Р. Відповідно до укладеного пляну з цієї армії потворили невеликі відділи, які різними шляхами ввійшли у глибину Великої України. Там вони почали партизанську[22]), підїздову боротьбу з большевиками, які, поборовши армію Денікіна, стали панами України. Ця боротьба тривала цілу зиму від грудня 1919. р. до весни 1920. року. Українські партизани виказали дуже багато великої відваги й доконали великих діл у цих боротьбах. Викликуючи селянські повстання на Правобережній і навіть на Лівобережній Україні, вони не дали большевикам міцною ногою стати на Україні. Але цей т. зв. зимовий похід, що відбувався під загальним проводом ґен. Омеляновича-Павленка, все ж вирішного значіння не мав. Вже тоді було ясно, що своїми силами українці незалежної української держави не збудують. Треба було шукати союзника.

Ґенерал Йосип Микитка (* 1874).

*

Битва під Варшавою Варшавський договір і похід на Київ.

Уряд У. Н. Р. вже від довшого часу змагав до того, щоб порозумітися з Польщею та з її допомогою почати вирішну війну з большевицькою Москвою. Він числив на те, що Польща вдоволиться Галичиною й північно-західніми землями й буде вважати за корисне для себе існування української держави на Великій Україні. Бо ж українська держава не допускала до надто великої переваги

Росії на Сході Европи, тимто й небезпека для Польщі від Росії була б далеко менша.

Переговори між урядом У. Н. Р. й польським урядом тяглися довго, та 21. квітня 1920. р. прийшло нарешті до порозуміння. Тоді укладено договір, яким Польща признавала „право України до незалежного державного життя", а Директорію визнала верховною владою Української Народньої Республики. Межа між цією державою й Польщею мала йти так: „на північ від Дністра, здовж Збруча, а опісля здовж колишньої межі між Австро-Угорщиною й Росією, до Вишгородка, від нього ж на північ через кремянецькі узгіря, а далі здовж лінії на схід від Здовбунова, здовж східніх меж рівенського повіту, далі на північ здовж межі колишньої минської ґубернії, до прорізу її Припяттю, а опісля Припяттю до її устя". Таким чином усі західні землі, разом із Галичиною, мали залишитися при Польщі.

Цей договір означав що ввесь український політичний і воєнний фронт звертався проти Росії. І знов показалася ще одна можливість збудувати українську державу, хоч і у зменшених межах. Все залежало тепер від висліду воєнних дій. Дня 25. квітня 1920. року польська армія почала свій похід на Київ, і разом із нею йшли українські війська У. Н. Р., зібрані знову і сформовані в осібну військову одиницю. Похід відбувався щасливо. Українсько-польські війська посувалися скоро на схід і 7. травня 1920. р. заняли Київ.

Тимчасом московські большевики, покінчивши вже зовсім із армією Денікіна, зібрали під Киевом великі сили, розірвали слабий польський фронт і змусили польські й українські війська до відвороту. Відворот відбувся дуже нашвидку так, що большевицькі війська в липні 1920. р. ввійшли до Польщі і з початком серпня дійшли під Варшаву й до Львова.

Становище Польщі стало дуже грізне. Але са́ме тоді вона дістала поміч від Антанти амуніцією[170]) й технічним воєнним приладдям. Між 12. і 16. серпня 1920. р. прийшло до вирішної битви. Під окопами Варшави большевицький наступ відперто, польська армія, що стояла над річкою Вепром під проводом Юзефа Пілсудського, вдарила на большевицьку й геть-чисто її розбила. Большевики завернули на схід, за ними йшла польська армія і з нею українська, під проводом головного отамана Петлюри; вона в битві під Варшавою багато причинилася до успіхів польських військ.

Тимчасом кінець війни зближався. Обидві сторони були перетомлені війною, й коли совєтська Росія подала думку миритися, польський уряд згодився на переговори. Дня 18. жовтня 1920. р. прийшло між Польщею й Совєтською Росією та Совєтською Україною до перемиря, а 28. березня 1921. р. до миру в Ризі[178]). Межі Польщі усталено по Збруч, а звідси здовж лінії, що йшла на північ через Волинь, Полісся й Білорусь аж до Двини. Всі інші землі Великої України залишилися під большевицькою владою, яка дала їм назву Української Соціялістичної Совєтської Республики (У. С. С. Р.). Вона мала деяку автономію[84]), але не була окремою державою, а була тісно звязана з московською осередньою совєтською владою.

Армія Петлюри, полишена своїй долі, пробувала ще сама боротися з большевиками. Але, знеможена, перейшла нарешті нову межу польської держави. Її розброїли й заінтернували. Такий був кінець армії У. Н. Р. Сам головний отаман Петлюра пробува́в якийсь час у Польщі, опісля подався до Парижа, де згинув трагічною[176]) смертю, вбитий жидом Шварцбартом дня 25. травня 1926. року.

*

Справа Галичини, Буковини та Закарпаття.

Ризьким миром справа Великої України була вирішена. Залишилася ще справа Галичини, щодо якої остаточного вирішення ще не було. Та коли польський сойм 26. вересня 1922. р. ухвалив засади щодо автономії Галичини, Антанта 14. березня 1923. признала мир, заключений у Ризі, й тимсамим згодилася на належність Галичини до Польщі.

Щодо Буковини, то вона від 11. листопаду 1918. р. була під румунським пануванням. Румунія загорнула й цілу Басарабію, що її частину замешкують українці.

Щодо Закарпаття, то там настав великий заколот: там вешталися мадярські й румунські війська, що бажали запанувати над цією невеликою країною. Самі ж українці висловилися остаточно на своїх зборах 5. травня 1919. р. за прилучення їх краю до Чесько-Словацької Республики (Ч. С. Р.). Так воно і сталося, й 8. травня 1921. р. Антанта признала Закарпаття Чехословаччині з тим, що вона мала дати йому автономію. Край цей дістав назву „Підкарпатська Русь", і гряниці його на Заході обмежено річкою Уж. Багато українців залишилося в межах Словаччини.

ЗНАЧІННЯ НАШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ.

Причини невдачі визвольних змагань.

Час від березня 1917. до березня 1923. р. можна назвати добою визвольної боротьби України, бо ж усі ці події торкалися визволу України зпід чужого панування, збудування української держави. Це доба, яка все матиме дуже визначне місце в історії України нових часів. У тих шістьох роках, які вона обіймає, відбулися вельми важні істо-

ричні події. Почалося від великої східньо-европейської революції в 1917. р., в якій Велика Україна взяла участь. І серед цієї революції, що мала політичний і суспільний характер (ознаку), виросла незалежна українська держава, її межі в берестейському мирі обіймали величезний простір землі. Повстала в Европі одна з найбільших щодо простору й населення держав, це немов би воскресла давня велика київська держава з княжої доби, і цей давній Київ став цієї держави столицею.

Пізніш на руїнах Австрії в Галичині повстало змагання утворити українську державу. Почалися ті змагання у Львові, в колишньому городі короля Данила і князя Льва. Спершу успіхи були незвичайні. Їх можна б назвати блискучими. Але по цих успіхах настав упадок, і визвольні змагання скінчилися остаточно невдачею.

Які ж були причини цієї невдачі?

Однією з найголовніших причин невдачі визвольної боротьби на Великій Україні була непідготованість українського громадянства до будови своєї власної держави. А ця непідготованість була наслідком життя українців під російською владою в цілій новій добі історії України. Це життя було дуже нездорове. Український народ мав над собою владу, що ставилася до нього вороже. Ця влада поневолила його Церкву, зробила з неї засіб до московщення українців. Вона не дала йому школи рідною мовою. Вона цю мову зневажала, нехтувала, не дозволила навіть цією мовою книжок друкувати. Вона не допускала, щоб українці орґанізувалися в товариства. Одне слово — вона не визнавала українського народу. Це не могло, очевидячки, залишитися без поганих наслідків. А одним із таких наслідків було те, що український народ під Росією за мало мав національного почуття, за мало національної свідомости, занадто зжився був

з російською державою, з московською мовою та з московською церквою. Цим пояснюється, що коли після вибуху революції треба було приступити до політичної орґанізації й будови, то на Великій Україні не поставили відразу справи незалежности України, а домагалися лише федерації з Росією. Не було ні сильної волі, ні хотіння мати свою власну державу. І хоч нарешті Четвертим Універсалом проголошено незалежність української держави, то було це не випливом самої волі українського громадянства, а більш конечністю, викликаною обставинами. Що цей недостаток волі мати свою державу багато заважив на долі української держави, це річ зовсім зрозуміла. І це була головна причина упадку нашої держави — над Дніпром.

Другою причиною було те, що цю державу ми будували в огні революції, серед духового розхвилювання народу. Не було часу, не було змоги спокійно роздумувати, що́ добре, що́ ні, що́ корисне, що́ ні. Все робилося під впливом хвилинних революційних настроїв. Української держави ми не відбудовували під одним гаслом: „незалежність і могутність держави", як це було, н. пр., при відбудові польської, чи чеської держави, а будували її під різними революційними гаслами, тимто й тяжко було згуртувати український народ в ім'я однієї справи.

Третьою причиною був — большевизм, який у перших своїх початках був немов тим маґнетом, що притягав до себе народню масу, котра довгий час, за царської влади, жила з „голодом на землю". Широкій масі здавалося, що большевизм, хочби московський, більше забезпечить її перед поворотом давнього суспільного ладу, ніж демократична українська держава. Через те маса не стала рішуче в обороні своєї держави й нарешті в большевизмі потонула.

Четвертою нарешті причиною були з о к і л ь н і о б с т а в и н и. Вирішне тут було те, що Антанта перемогла осередні держави, а вона поставила собі за мету не допустити до розросту Німеччини в майбутньому. Для цього вона потребувала великої Польщі й могутньої Росії. Україна не то що не була їй потрібна, але й заваджала їй у її плянах. Тимто й Антанта давала поміч і Польщі і московським монархістам[55]), а ніякої помочі не дала Україні.

*

Трохи инакше було воно в Г а л и ч и н і. Тут українське громадянство було ліпше підготоване з політичного погляду, тут національне почуття стояло високо, і політичний світогляд розвивався тут у напрямі незалежности української держави. Тут не було соціяльної революції[33]), не було того розхвилювання маси, отже тут справа йшла лекше. Але й тут було за мало волі, за мало було е н е р г і ї[176*]) при обороні своєї держави, а то й за мало було віри в успішність своєї справи. Тут іще заважило багато, як і на Великій Україні, те, що по м і с т а х українці не мали належної сили.

А проте, серед сприятливих зокільних обставин, усе це не було б іще рішало справи, держава могла б була вдержатись. Та галицька держава не знайшла ніодного союзника й, полишена сама на себе, не могла встоятись перед переважливими силами Польщі, яку спомагала Антанта. Галицька українська держава впала під натиском зокільних обставин, подібно, як воно сталося колись із галицько-волинською державою.

*

Невдача, чи катастрофа?

Залишається ще дати відповідь на такі питання: як оцінювати некорисне закінчення наших визвольних змагань? Чи був це великий політичний удар, т. зв. політична катастрофа[177]), чи була це тільки невдача великих плянів і змагань? В історії України були дві політичні катастрофи. Одна — упадок київської й галицько-волинської держави, друга — упадок української держави козацької доби. Чи й тут сталася така катастрофа?

Відповідь на це питання не є така маловажна справа. Від неї залежить і друга відповідь на таке питання: в якій історичній добі живе тепер український народ? Бо ж відомо, що по кожній катастрофі наступає все доба занепаду. Такий час занепаду переживала Україна по упадку держави княжої доби, переживала вона його й по упадку держави козацької доби. За кожним разом така доба занепаду тривала довше, поки знову не прийшло відродження.

Отже — чи живемо ми в добі занепаду України?

Коли б подивитись так на найновішу українську державу з далекої перспективи[178]), так, як ми тепер дивимося на давні наші держави, то упадок цієї недавньої нашої держави не болів би нас так сильно, ми спокійно оцінили б її вартість, як історичної появи, оцінили б спокійно й її упадок. Тоді вийшло б, що наша найновіша держава щодо історичного значіння не може рівнятися з давніми нашими державами. Особливо це треба сказати про державу на Великій Україні. Хоч і як вона виглядає для нас цінною — та й вона і справді дуже цінна для нас! — то вже те саме, що вона занадто коротко існувала, є доказом, що через її упадок ми

менше втратили, ніж через упадок козацької й особливо — княжої держави.

І наслідки упадку новішої держави не такі тяжкі для розвитку української нації, як наслідки упадку тих давніх держав. Після тих катастроф настав культурний занепад на Україні, затратилося навіть національне почуття, загубилася історична традиція[16]). По упадку найновішої нашої держави цього ніхто не може сказати. Тимто некорисний кінець наших визнольних змагань *не можна назвати катастрофою, а тільки невдачею*. Це була невдача великих політичних плянів, що до виконання їх приступила українська нація.

Ця *невдача*, хоч і яка вона болюча, *вирішного значіння* в дальшому розвитку української нації *не має*. Вона не перервала доби відродження України, яке почалося з кінцем XVIII. століття, а визвольні змагання на все залишаться ясною картиною в історії України. Вони ж показали передовсім, що український народ став уже у великій своїй частині *нацією*, свідомою своїх прав і обовязків, нацією, яка, на підставі цих прав, сягнула по найвище добро нації.

В цьому лежить велике значіння наших визвольних змагань.

ПО ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ.

Загальні завваги. Наслідком невдачі українських визвольних змагань українські землі дісталися під панування чотирьох держав: С. С. С. Р., Польщі, Румунії й Чехословаччини.

Є це подія, що не вперше появилася в історії України; і по упадку княжої держави Україну розчленовано між чотири держави: Польщу, Литву,

Угорщину й Молдавію, а від кінця козацької доби аж до 1917. року Україна була поділена між три держави: Росію, Австрію й Угорщину. Таке розчленування для кожної нації некорисне, навіть такої, що з національного погляду ясно визначена. Але ж воно не виключає успіху визвольних змагань. Прикладом на це може бути історія Польщі, яка до 1918. року була поділена між три держави: Росію, Австрію й Німеччину.

Автім головну вагу у визвольних змаганнях має звичайно та частина національного простору, яка щодо числа свого населення найбільша. У нас найбільшою частиною є Велика Україна, тимто й її доля є вирішальна для всіх земель, де живе український народ, хоч би навіть не всі ці землі ввійшли у склад майбутньої української держави, яка повстала б на Великій Україні.

*

Населення земель із українським населенням.

Некорисні наслідки розчленування українських земель вирівнюються частинно тим, що населення цих земель, і особливо української нації на них, виказує дуже великий зріст своєї чисельности. Ніодин нарід в Европі, з вийнятком лише московського, не може тут іти в порівняння з українським. Тепер населення всіх українських земель, де український народ живе збитою масою, рахують на 55 міліонів людей — тут нас перевищає тільки Росія й Німеччина. Як справи тепер маються, то на заході можна сподіватися деяких утрат, але зате на сході українська кольонізація буде поширятися далі в напрямі Кавказьких гір і Каспійського моря, і тут треба сподіватися великих здобутків.

І коли б Україна стала політичною силою, тоді українські кольонії в Туркестані й на Сибірі, а то й на Зеленому Клині, почали б тяжіти до неї і з нею звязуватися. Так і треба сказати, що справа розросту українського народу — це одна з найясніших сторінок життя українського народу, вона запевнює велику вагу й могутність Україні в майбутньому.

*

Господарство земель, де живуть українці.

Ясною сторінкою є теж справа господарської вартости і спроможности земель, де живуть українці. Вони мають велике господарське значіння для всіх держав, між які їх розділено.

Найбільше господарське значіння має, очевидячки, Велика Україна, а сáме переважна її частина, що її називають У. С. С. Р., і що є провінцією Союзу Соціялістичних Совєтських Республик, коротко: С. С. С. Р. Це видко на різних ділянках господарського життя. Щодо хліборобської продукції[104]), то У. С. С. Р. продукує багато ячменю й кукурудзи — більше, ніж ціла европейська й азійська Росія. А що ще важніше — вона продукує пяту частину продукції пшениці цілого С. С. С. Р., майже третину продукції — проса, і більше ніж третину продукції гречки. У. С. С. Р. має теж досить багато жита й вівса та різних бобових і зернових ростин. Щодо инших хліборобських продуктів[144]), то тут на перше місце вибивається буряк, його продукція обіймає майже 94% усієї продукці С.С.С.Р., продукція обіймає майже 94% усієї продукції С. С. С. Р., У. С. С. Р. продукує й багато конопляного волокна й насіння та картоплі.

Визначне становище має У. С. С. Р. в С. С. С. Р. щодо скотарства та тваринних продуктів. А ще

ліпше виходить вона щодо земних скарбів. До війни продукувала Велика Україна вугілля 71% усієї продукції царської Росії, заліза — 74%, коксу — 99%, антрациту[179]) — 99%, соли — 53% й нафти — 4.5%. Це відношення не змінилося певно й тепер, тимто й У. С. С. Р. має величезну перевагу над Росією щодо земних скарбів, і тут виявляється, яка цінна Україна для Росії. А господарська спроможність У. С. С. Р. велика, в корисних умовах і тепер т. зв. Совєтська Україна могла би сильно збільшити свою продукцію, й то в усіх ділянках свого господарства. Самого збіжжя вона могла б утроє більше випродукувати, ніж тепер.

Українські землі, що лежать поза У. С. С. Р., а належать до С. С. С. Р., теж мають своє значіння. Вони продукують значну кількість збіжжя й вигодовують багато скоту. Підкавказзя, яке стає що раз більше українським, має нафту.

Цінні з господарського погляду є й ті землі з українським населенням, що належать до Польщі. Вони продукують багато збіжжя, передовсім пшениці й ячменю, а далі — цукрового буряка, конопель, проса і гречки, мають теж багато лісів. І багато виводять ці краї скоту та звіринних продуктів. Із земних скарбів у рахубу входить передовсім нафта й фосфорити[180]).

Українська частина Буковини й Басарабії, які найшлися під Румунією, продукують хліборобські вироби та розводять товар.

Закарпаття має цінність для Чехословаччини — скотом та багатством лісів.

Таким чином українські землі виходять дуже корисно з господарського погляду, а коли ще зважити, що серед корисних обставин вони зможуть іще збільшити свою продукцію, то буде ясно, що майбутність їх — гарна.

А наука каже, що народи, які мали можливість творчої праці, все вибивалися на верх і ставали важними чинниками в розвитку культури. Це, видко, призначене й українській нації.

*

Суспільний лад. Доба визвольної боротьби, а далі большевицького панування залишили великі зміни в суспільному ладі, але тільки — на Великій Україні. А вирішне тут було те, що сталося за Центральної Ради, бо тоді зникла велика земельна власність, яка була в руках чужинців. Ця справа була дуже корисна — з багатьох оглядів. Передусім, українська нація позбулася чужинців, які сиділи на вершку суспільної будівлі, а далі — взагалі уздоровилися суспільні відносини, прийшов демократизм[67]) у суспільному ладі, вигладилися суспільні суперечности через надто нерівномірний розподіл землі, й таким чином повстала міцна підстава для господарського розвитку Великої України. Українська держава могла на цій підставі правильно розбудовуватися, могла з господарського погляду стати самостійною.

Але ж усьому цьому перешкодило захоплення української держави московськими большевиками, які знову звязали Велику Україну з Московщиною, й вона і з політичного і з господарського погляду стала зовсім залежна від Росії. Повторилася немов царська доба в історії України — тільки ж у ще гострішому виді. Україну почали визискувати ще більше, ніж за царської влади на користь бідніших осередніх московських земель, а це, тай узагалі господарська політика большевиків, довело нарешті до того, що населення такої багатої, обдарованої природою країни почало міліонами вмирати голодовою смертю...

Щодо Галичини й тих земель, що дістались під Польщу, то тут якихось великих змін щодо суспільного ладу не було. Їх не було в Галичині й за української держави. На всіх цих землях залишився давній суспільний лад, гірший тим, що, наслідком розросту населення, ще далі пішло збідніння, пролєтаризація[6]) селянської верстви (особливо в Галичині). Хоч частину великої земельної власности розпарцелювали, то з парцеляції українці дуже мало скористали і в Галичині і на Буковині і на Закарпатті. В останніх двох краях пролєтаризація селянства теж сильно поступила наперед.

Потішати може тут те, що, особливо в Галичині, населення рятує себе, як може, від господарської руїни. Таким порятунком є, між иншим, гарний розвиток кооперації, покищо майже виключно споживчої, а далі — те, що українці основують собі приватні крамниці та беруться й до фабричного промислу.

*

Політичні справи. Визвольна боротьба дуже багато причинилася до розбудження і зміцнення національної свідомости українців на всіх українських землях. До найвищого ступеня дійшло воно в Галичині, тимто Галичина вдержала в національному житті всіх земель, де живуть українці, своє значіння з часів перед визвольними змаганнями. У звязку з цим і політичне життя тут оживлене.

З усіх політичних партій найбільша є т. зв. — „Українське національно-демократичне обєднання" (У. Н. Д. О.), куди ввійшли політичні діячі колишньої національно-демократичної партії (найстарший — відомий заслужений діяч і орґанізатор Антін Горбачевський) і молодші люди, вже післявоєнні. Утворилася ця партія 1925. р. з т. зв. трудової партії, що повста-

ла була 1919. р. Від У. Н. Д. О-ня відділилася (1934. р.) частина й утворила нову партію, т. зв. — „Фронт національної єдности" (Ф. Н. Є.) А побіч них, є ще т. зв. націоналісти, куди входить переважно молодь. Усі ці партії різняться між собою передовсім політичною тактикою[181]), але ж у суспільних справах вони однозгідні. Поза ними була ще (від 1930. р.) невелика партія — „Українська католицька народня партія" (У. К. Н. П.), зі зміненою 1932. назвою — „Українська народня обнова", яку можна вважати наслідницею передвоєнної християнсько-суспільної партії, і нарешті ґрупа гетьманців, які бажали бачити в майбутній українській державі гетьманську владу.

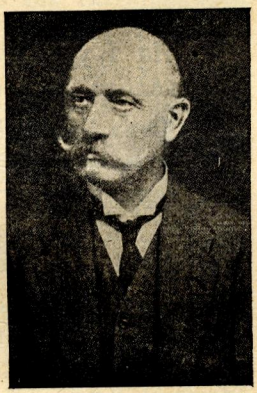

Др. Антін Горбачевський (* 1856).

Та, крім цих партій, є ще такі, які від попередніх мають зовсім иншу суспільну програму. Сюди належить давня радикальна партія, яка від 1926. р. назвала себе „Українською радикально-соціялістичною партією" (У. Р. С. П.), обєднавшись із волинською орґанізацією української партії соціялістів-революціонерів, і соціяльно-демократична партія (У. С. Д. П.), яка тепер, як і перед 1917. роком, більшого значіння в українському житті не має. В політичних справах обидві ці партії стоять на національному українському становищі. А так є ще й комуністи.

Далеко слабше українське національне почуття й політичне життя в инших землях, що входять у склад Польщі: на Волині, в Холмщині, на Поліссі й на Підляшші. Але й тут, особливо на Волині, українське життя посувається до кращого.

Взагалі треба сказати, що українське національно-політичне життя, не зважаючи на різні перешкоди й перепони, виявляє багато духового здоровля й сили, а найважніше — українська маса активізується[182]) що раз більше з національно-політичного погляду. Українська нація в Польщі стає політичною силою, яка мусить заважити на дальшій долі українського народу в межах Польщі, а то, може, й поза її межами.

*

На Буковині національне почуття між масою вдержалося, не вважаючи на те, що Буковина дісталася під тяжку румунську руку. Тільки в політичній ділянці тут за мало оживлення. Українським політичним життям кермувала тут донедавна „Українська національна партія", куди входило старше передвоєнне покоління з колишньої національно-демократичної партії й деякі радикали. Радикальної партії не було, соціяльно-демократична, що виявляла 1919—1920. рр. велику діяльність, теж була недіяльна й нечисленна. Були тут, як у Галичині, націоналісти (молодь), були й комуністи. Та останніми часами новий румунський уряд припинив діяльність усіх партій у цілій Румунії, і то й румунських, а не тільки українських. Крім того, думають над иншим поділом Румунії: на основі цього поділу цілу Буковину, не лише українську її частину, мають звязати з Ясами...

*

Найслабше щодо національного й політичного освідомлення стоїть Закарпаття, де все ще не перевелося москвофільство. А проте й тут українство з року на рік виявляє нові успіхи, тим більше, що ця країна знайшлася в найкорисніших політичних обставинах із усіх українських земель.

*

Але для української справи рішальне є передовсім те, що робиться на Великій Україні. А тут, не зважаючи на всі утиски, що їх виконує московська большевицька влада над українським народом, українське національне почуття зміцніло й далі міцніє. Це й примусило московську владу дати деяку автономію[34]) т. зв. Совєтській Україні, тут почали робити уступки для української мови та для української культури, щоб таким чином перетягти українців на бік большевизму й викинути їм із голови думку про українську державу. Але цього большевикам осягти не вдалося, тимто наново почалися переслідування українців, та цим разом уже на небувалу досі міру. Українське свідоме громадянство живе тут почуттям, що повалення московської большевицької влади й розрив звязку з Росією — конечність, яка скоріше, чи пізніше мусить прийти, і — прийде.

Дуже відрадне нарешті є те, що, підо впливом українських визвольних змагань, зясувалося в українській нації почуття національної одноти, не зважаючи на державні кордони, які землі, заселені українцями, розділюють на чотири частини.

*

Життя в орґанізаціях. Те, що в Галичині найміцніше розвинулося національне почуття, стоїть у тісному звязку з розвитком життя по орґанізаціях. А воно в Галичині було й є найліпше поставлене з усіх земель, що їх заселяють українці. Тут є найбільше різних товариств, що провадять свою працю, звязану з національними українськими змаганнями.

До таких товариств належить передовсім товариство „Просвіта" із своїм осередком у Львові. Наслідком прогри українців у війні з поляками „Про-

світа" дуже потерпіла. Але ж згодом діяльність товариства відновилася, й товариство зросло навіть у порівнянні із станом зперед 1918. В 1936. р. „Просвіта" мала яких 40.000 членів, а коли рахувати всіх членів читалень „Просвіти", то членів було понад 300.000. А тут іще дуже важне те, що останніми роками діяльність „Просвіти" та її читалень дуже поглибилася щодо свого змісту (видавництва, самоосвітні гуртки, курси). В часі визвольних змагань і в перших роках після них кермував „Просвітою" цілих дванацять років її дуже заслужений голова Іван Кивелюк, опісля — Михайло Галущинський[47]) та Іван Брик.

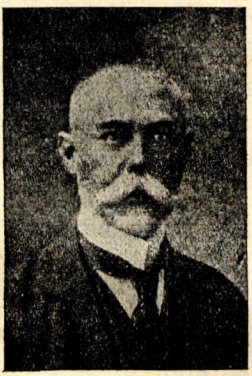

Іван Кивелюк (1866—1922).

Побіч „Просвіти" стоїть товариство Рідна Школа, яка піклується майже всім українським приватним шкільництвом (тільки кілька приватних шкіл є в руках СС. Василіянок та духовенства). „Рідна Школа" мала в 1936. р. — 92.500 членів.

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка не могло через матеріяльні причини тепер розвинути такої жвавої наукової діяльности, як це було до світової війни, а проте й тепер видає воно цінні праці. А важне те, що бібліотека товариства дуже збільшилася й тепер має до чверть міліона книжок.

Незвичайно цікавим явищем у житті галицьких українців було те, що в 1919. р. повстав приватний український університет у Львові, який опісля став тайним, поки влада його в 1925. році не закрила. Для студентів-богословів утворено заходами

митроп. А. Шептицького 1928. р. високу богословську школу у Львові, під назвою „Гр.-кат. богословська академія".

Музичне мистецтво плекає товариство ім. Миколи Лисенка, яке веде оснований іще перед війною Музичний Інститут ім. М. Лисенка, що має свої філії в багатьох містах Галичини. А так іще далі існують передвоєнні товариства: Міщанські Братства, Бесіди, професійні[184]) товариства професорів, учителів, адвокатів, лікарів і священників. З нових товариств найкраще розвинувся був Союз Українок (перетворений 1917. із „Жіночої Громади", заснованої 1893. з первісною назвою „Клюб русинок"), який орґанізував українське жіноцтво. Фізичним вихованням займаються передвоєнні Соколи (від 1894. р.) й післявоєнні (від 1925. р.) Луги, радикали мають товариство Каменярі (від 1930. р.).

Обидва музеї у Львові, Наук. Тов. ім. Шевченка й „Національний Музей", мають гарні збірки з різних ділянок мистецтва; побіч них, повстало ще багато музеїв по инших містах Галичини (Самбір, Сянік, Тернопіль, Коломия, Яворів, Сокаль і т. д.).

Фінансово-кредитові товариства (Земельний Банк, Щадниця, Дністер і инші) розвиваються правильно та дають добрий приклад грошевої господарки в галицьких українців.

Але найкраще розвинувся в матеріяльній[3]) ділянці кооперативний рух. Він обняв і села й міста і став підставою українського торговельного руху, а заразом духового здоровля й здатности до праці в матеріяльній ділянці української суспільности в Галичині. Видко теж і початки українського промислу.

*

Далеко слабше виглядає з орґанізаційного погляду Волинь, Полісся, Холмщина й Підляшшя. На Волині в перших роках після визвольних змагань розвивалося життя в орґанізаціях досить добре, тоді повстало там багато просвітніх товариств по містах та по селах. Але опісля влада їх позакривала так, що просвітню роботу провадять тепер або провадили донедавна лише філії „Союзу Українок", „Народні Доми" та „ Просвітянські Хати".

На Поліссі зорґанізованого життя немає. В 1923. повстала була в Бересті „Просвіта", але опісля просвітнє життя підупало. Деякі читальні влада позамикала, інші самі заниділи. В Холмщині було в 1918. р. товариство „Рідна Хата", але влада закрила опісля це товариство, й життя там підупало. Таксамо Підляшшя не виказує ніякого зорґанізованого життя.

*

На Закарпатті життя в орґанізаціях іде сильно вперед. Є тут просвітні („Просвіта" в Ужгороді з філіями), видавничі, співочі товариства, є жіночі орґанізації. Одне слово — Закарпаття в орґанізації свого життя пішло шляхом, яким ішла Галичина в шісдесятих роках XIX. століття. Та є тут іще й москвофільські товариства, що шкодять нашій роботі.

Дуже важне для українського культурного життя в Чехословаччині є те, що у Празі існує український приватний університет, та донедавна була українська техніка в Подебрадах т. зв. „Українська Господарська Академія", що підховала багато інжинерів із українських політичних еміґрантів, та „Високий Український Педаґоґічний Інститут" у Празі, висока школа, що випустила багато вчителів середніх шкіл.

*

На Буковині життя по орґанізаціях підупало, бо румунська влада його знищила. Всі читальні влада порозвязувала так, що просвітню працю вели донедавна поодинокі особи. З товариств найважніші тепер: „Народній Дім", „Українська Школа", „Жіноча Громада", „Кобзар" та „Міщанська Читальня" — всі основані ще перед війною в Чернівцях. Поза Чернівцями позалишалися ще хиба декуди „Народні Доми", але їм дуже важко працювати. В Басарабії деякі ознаки національного життя виявляє Акерманщина.

*

Про життя в орґанізаціях на Великій Україні нема що говорити, бо там мають право існувати тільки комуністичні орґанізації, а вони ж не підсилюють українського національного життя, а навпаки — його підточують. Навіть „Українська Академія Наук" у Києві, і та має служити і служить (від 1930.) виключно комуністичним цілям. Останніми часами крізь комуністичні гасла дуже часто проскакує московський державний націоналізм. Скрізь на Україні заводять московську мову, вихвалюють московську історію, московське письменство, кажуть святкувати память московських діячів [н. пр., 1937. Пушкіна[185])], ставлять їм памятники, звужують українські видавництва, твори давніших українських письменників видають із пропусками, хоч із творів московських письменників нічого не усувають, багато українських письменників та вчених большевицький уряд вигнав із України та позасилав далеко на північ, а то й на Соловки[51]) й т. д.

Таким чином із усіх країв, що їх замешкують українці, тільки Галичина може виказатися справдішніми успіхами в орґанізаційному житті. Тимто вона, як до війни, має особливше значіння для дальшої долі всієї української нації.

Церковні справи. Як давніше, так і за визвольних змагань та й досі, Церква має величезну вагу для української нації. Очевидячки, її вага в поодиноких краях різна. Найбільшу вагу має католицька Церква візантійського обряду в Галичині. Звязана з Римом, вона все ж має далеко більшу самостійність супроти політичної влади в Польщі, ніж православна Церква. Звязавши себе міцно з українством, вона дуже багато причиняється не тільки до зміцнення реліґійного, але й національного життя.

Великі заслуги на цьому полі поклав митрополит ґр. Андрій Шептицький. Увязнений російською владою підчас російської займанщини 1915. р. й відвезений у глибину Росії, він пробув там аж до вибуху революції в Росії в 1917. році. Своїми виступами в часі українських визвольних змагань і пізніше в обороні української нації, митрополит здобув собі велику пошану і вдячність українського громадянства в Галичині, а то й поза її межами.

Подібну вагу, як у Галичині, має гр.-кат. Церква на Закарпатті.

Але ж цілком инакше мається справа з православною Церквою в Польщі. Не тільки тому, що її духовенство почасти ще москвофільське, а то й московське, але ще й тому, що ця Церква дуже залежна від польської влади.

На Буковині у православній Церкві йде небезпека з боку духовних чинників, що ведуть політику румунщення українського народу.

На Великій Україні підчас українських визвольних змагань ішла справа в тому напрямі, щоб православну Церкву на Україні від московської церкви відділити. І справді повстала тут українська автокефальна[186]) Церква. Але з упадком української держави і з загарбанням

Великої України большевиками, дійшло до розвалу цієї Церкви, і взагалі всіх церковних орґанізацій. Славний Печерський манастир та церкву св. Софії, таксамо як церкви скрізь по Україні, позамінювано на будинки,

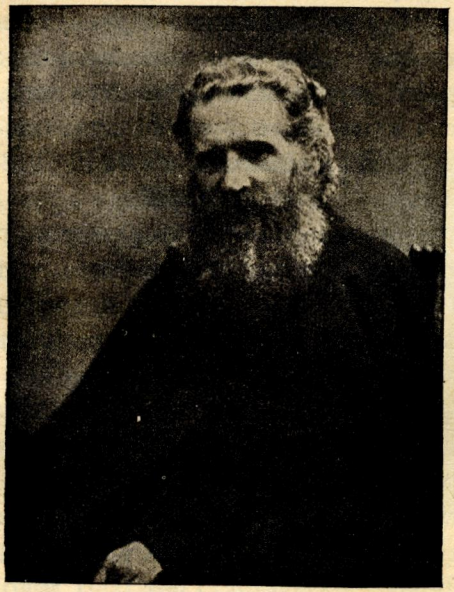

Митрополит Андрій ґраф Шептицький
(* 1865).

що мають служити світським цілям. Багато церков, памяток українського будівництва з княжих і козацьких часів, цілком знищено (н. пр., Михайлівський манастир у Києві, Видубицький манастир під Києвом і ин.).

З усього виходить, що і в церковній ділянці Галичина між українськими землями займає тепер перше місце.

*

Письменство. Роки 1917—1918. і взагалі всі визвольні змагання мали великий вплив і на розвиток видавничого руху й письменства. Повстало дуже багато видавничих товариств, що сотнями тисяч друкували твори давніших і тогочасних українських письменників. Голод на українську книжку був дуже великий, друкарні не встигали всього друкувати. Довелося користати із закордону. У Відні й Берліні українські видавництва понадруковували сотні тисяч книжок, головно підручників для нової української школи, та тільки через події 1918—1919. рр. не всі довелося перевезти на Україну.

Таксамо повстало багато літературних гуртків, товариств, сильно оживилося письменство. Виринули нові таланти, що з захопленням оспівували українську революцію й віднову української державности (Павло Тичина).

Перші роки большевицької займанщини на Великій Україні відбилися на письменстві дуже некорисно. Правда, виходили якісь збірники, але ж талантів у них не було видко. То щойно згодом почала віджи-вати література, появилося багато всяких літературних гуртків („Ґроно", „Плуг", „Гарт", „Слово", „Луна" й ин.), довкола них громадилися письменники післяво-єнної вже доби. Були це поети, повістярі, автори оповідань, драматичних творів і т. д. Одні з письменників визначалися спокоєм, зрівноваженістю, такою прикметною для творів давніх греків і римлян. Це т. зв. новоклясики[187]) [М. Рильський, Микола Зеров, Павло Филипович, буковинець Дмитро Загул, Яків Савченко, Микола Терещенко й ин.], що своїми власними й перекладними творами дуже збагатили українське письменство новими думками й новими поетичними висловами. Других захопила революція, навіть большевиць-

ка, й вони в цілій низці поезій, повістей, оповідань дали картини з того часу (В. Еллан, В. Чумак, В. Сосюра, М. Хвильовий і ин.). На тлі революції виросла діяльність инших письменників, то безпартійних (В. Підмогильний, Гр. Косинка, М. Івченко, Б. Антоненко-Давидович, М. Бажан і ин.), то партійних большевиків (А. Головко, П. Панч, І. Микитенко й багато инших), що яскрявими фарбами змальовували ту добу, яку переживала Україна, українське село, українське місто, в перших часах большевизму, нераз і глумлячи собі з того, що давала большевицька дійсність (Остап Вишня). Але були ще й такі, що неначе не бачили, що довкола них діється й оповідали про те, що колись начеб-то має статися, самі називаючи свої твори творами майбутнього (М. Семенко, Ґ. Шкорупій і ин.).

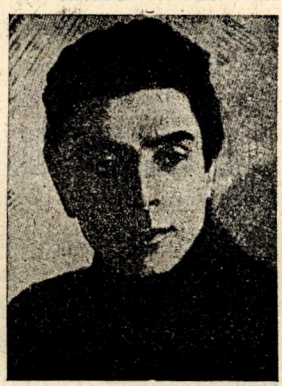

Микола Хвильовий (1893—1933).

Згодом у діяльности цих письменників зарисувалися дві течії. Одні з них хотіли брати собі за зразок західню Европу (гурт „Вапліте" — Вільна Академія Пролєтарської Літератури — з М. Хвильовим та М. Йогансеном на чолі), другі — тягли за Москвою. Московські большевики, котрі якийсь час давали волю українським письменникам, у 1930. р. круто повернули в справі українського письменства в московський бік, почалися переслідування тих письменників, що безсторонно змальовували українське життя за большевицької влади. Большевики поставили до письменників домагання, щоб вони служили виключно большевицькій думці. Наслідки такого становища большевицької влади

були такі, що найталановитіший із українських письменників, сам большевик, Микола Хвильовий наклав на себе руку (1933. р.), в 1934. р. 28 письменників, що їх большевики запідозрили в націоналізмі, вони розстріляли. Від того часу українське письменство на Великій Україні може бути або тільки комуністичне, або його бути не може. Багато талановитих письменників (П. Тичина, М. Рильський і ин.) пішло за большевицьким наказом, вони почали писати звичайні большевицькі аґітки[188]), инші — позамовкали, ще инші (цих останніх найбільше) найшлися, як ми згадували, на засланні.

*

В Галичині, на Волині й инших землях, що в Польщі, а то й на еміґрації, появилося по війні теж багато нових талантів. Тут розцвіла історична повість, хоч авторами її були, здебільша, люди старшого покоління, та література спогадів із часів визвольних змагань. Але ж визвольні змагання захопили багато й молодших письмеників (Р. Купчинський, Ю. Шкрумеляк, О. Бабій, Г. Журба, У. Самчук, Хв. Дудко і ин.), що змальовували ті часи віршами, оповіданнями, повістями. А так і бажання кращої долі рідному краєві, бажання боротьби за її самостійність натхнули багато новіших поетів (Є. Маланюк, Л. Мосендз, Ю. Дараган, Ю. Липа, Б. Гомзин, О. Ольжич, Б. Кравців, О. Стефанович), усі вони збагатили наше письменство новими, нечуваними досі думками. Та, крім того, є ще багато письменників, не звязаних ні з якими письменницькими гуртками, що проповідують ці, чи ті думки. І ті письменники визначаються не-аби-яким талантом (Ю. Косач, С. Гординський, І. Вільде, Б. Антонич і ин.). Із усього видко, що повоєнне українське письменство дуже буйно розвинулося, що від нього віє чимось зовсім новим.

Прокинулось по війні й наше Закарпаття (найкращі письменники: В. Ґренджа-Донський і Зореслав).

Таксамо далі працює Буковина.

Рівночасно на всіх цих землях повстало дуже багато різних літературних журналів та окремих видавництв, не тільки у Львові, в Чернівцях та Ужгороді, але й по менших містах. За дуже відрадне явище можна вважати появу першої української енциклопедії[188]*) за редакцією проф. І. Раковського та великого атляс у українських земель д-ра В. Кубійовича (видавець В. Микитчук у Коломиї).

*

Театер. Театер розвинувся дуже гарно на Великій Україні по 1917. році. Повстало тут кілька нових театрів, і українська державна влада дуже дбала про театер, перебрала декілька на державний кошт. Головними діячами нового українського театру були О. Загарів і Л. Курбас, який оснував „Молодий Театер", а пізніше вже, за совєтської влади, театер „Березіль". Велику вагу має створення української опери[189]) на Великій Україні.

Гірше вже справа стоїть із театром у Галичині, хоч і тут, завдяки О. Загарову, якийсь час театер стояв із мистецького погляду високо. Тепер є кілька мандрівних театрів, найважніші: ім. Тобілевича й „Заграва".

На Буковині існують два українські театри, але під мистецьким оглядом стоять вони невисоко.

На Закарпатті зорґанізував був 1919. р. театер Микола Садовський, але по його відході справа театральна ще не наладналась як-слід.

*

Часописи. Як відомо, з початком світової війни, царська влада на Великій Україні закрила була всі українські видання й часописи, які виходили після 1905. р. Аж із повстанням української держави преса розвинулася наново, і в 1918. було вже 218 часописів. І тепер на У. С. С. Р. є багато часописів, але всі вони тільки мовою українські, дух їх і зміст — неукраїнські, комуністичні. Останніми часами по великих містах почали українські часописи замінювати московськими, крім цього, повстало багато нових московських урядових та партійних (большевицьких) часописів, головно — денників.

У Галичині за З.О.У.Н.Р. преса дуже була розвинулася, в кожному місті був свій місцевий часопис. Пізніше якийсь час багато часописів перестало виходити, але згодом справа наладналась. У 1934. р. в Галичині було 110 часописів, а від того часу число їх із року на рік зростає. Таксамо зростає число їх на Закарпатті (в 1934. р. було їх 10), тепер уже збираються видавати денник. Зате сильно паде кількість українських часописів на Волині (1934. р. було їх — 6) і головно на Буковині (1934. р. було 10), де тепер залишився тільки один денник. Крім того, в Европі на еміґрації є їх 6, в Америці — 30, а в Азії (Харбін) — 1 часопис.

*

Мистецтво. В будівництві ще з початком XX. століття витворилася течія, що змагала до відродження українського стилю[87]). Для цього використовували, здебільша, зразки українського барока[190]), особливо деревяного будівництва. На Великій Україні після визвольних змагань поширився в будівництві західньо-европейський напрямок, т. зв. конструктивізм, себто спосіб будувати будівлі так, щоб вони найкраще

придавалися для практичного вжитку, залишаючи почасти з боку вимоги краси.

З різьбарів назвемо мистця світової міри О. Архипенка; з маляріе, що піднесли цю ділянку мистецтва дуже високо, визначилися: Олекса Новаківський і його школа, Петро Холодний, Михайло Бойчук, В. Крижанівський, М. Осінчук, Юліян Буцманюк, П. Ковжун, В. Касіян і инші.

Музичне мистецтво теж розвивається гарно. В Галичині працюють далі з давніших: С. Людкевич, Василь Барвінський, Філярет Колесса, а з молодших — Микола Колесса, Зиновій Лисько, Нестор Нижанківський Антін Рудницький, Роман Сімович та инші. На Великій Україні розвинули музичну творчість: А. Ревуцький, М. Вериківський, В. Косенко, П. Козицький, Б. Лятошинський, В. Золотарів та инші. Останні пишуть українські опери, які грали донедавна з успіхом по українських театрах Великої України.

КІНЦЕВІ ЗАМІТКИ.

Оглянувши історію України від часу повстання київської держави аж до найновіших часів, приходимо до висновку, що історія України показує багато української величі, могутности, багато розуму та сильної волі, багато геройства[54]) й любови до рідного краю, до свого народу. Але, побіч ясних сторінок, вона виявляє й темні, бо були в ній часи занепаду, невдач, а то й два великі політичні удари, дві політичні катастрофи[177]).

І зараз мимохіть стає перед нами питання: як воно може бути в майбутньому? Чи не зближається до нас знов яка катастрофа? Бо це, очевидячки, нас найбільше може непокоїти...

Щодо цього, то відповідь може бути така: укра-

їнська нація переживає від стокількадесят років добу свого відродження, вона поступає вперед, не вважаючи на всі перешкоди й невдачі, тимто нема ніякої причини сподіватися якоїсь третьої політичної катастрофи. Зате ж можна, на підставі минулого й теперішнього стану України, поробити деякі висновки й дати відповідь на те, чого можна сподіватися в майбутньому Україні. Найважніше — щодо самого існування української держави в майбутньому. Є країни, які ніколи не були осередками держав, не мали підстав до цього; та знову є країни, де звичайно був державний лад так, що навіть після упадку держави в такому краю повстала раніш, чи пізніше знову держава й тут мала свій осередок. До таких країв належить і Україна.

Ввесь час, від повстання київської держави аж по теперішній день, отже більше як одинацять століть, тут тільки півтретя століття не було української держави, а яких 850 років існувала на цих землях усе якась українська держава, чи то — як княжа держава, чи — як Запорозька Січ, чи як гетьманська держава, чи українська держава в новій добі. Видко, що вже така є історична конечність для України, щоб на цих землях була окрема держава, а з цього висновок, що воно колись так буде, що нам раніш, чи пізніше треба сподіватися повстання української держави.

А Україна має всякі дані до того, щоб на її землях була українська держава, бо українські землі дуже обдаровані природою, вони дають добру підставу до самостійного господарського розвитку. А що Україна великий край, то майбутня українська держава повинна б стати могутна, вона буде мати змогу поширятися в напрямі до Каспійського моря й Кавказьких гір, у краях, що чекають доброго й пильного господаря.

Майбутнє України повинно б бути велике і славне. Україна великий край щодо простору, українці — велика нація щодо чисельности, велика маса, що притягатиме до себе та обєднувати духово всіх українців, які живуть поза Україною, почавши від американських країв, а скінчивши на Зеленому Клині в Азії. Не треба забувати, що великі числа все мають своє значіння в історії народів!

Українська нація має всі дані до того, щоб відограти в майбутньому важну ролю у всесвітній історії.

ПРИМІТКИ.

1) літопис, твір, де за роками списані події; українські літописи містять, крім подій за роками, ще й багато оповідань, переказів, життєписів, тимто вони дуже живі, цікаві; найстарший літопис, розповідає про найдавніші події на Україні (кінчиться 1111. р.), київський — про події в XII. в., галицько-волинський про події у XIII. в.

2) з а б о р о л о, старе українське слово — частина озброєння, що заслонювало виски (прилбиця); крім цього — охоронний мур, оборонна вежа, в переносному значінні — перша охорона, перший і найважніший захист

3) ц и в і л і з а ц і я, латинське слово — високий ступінь розвитку громадського та суспільного життя, головно технічно-культурних уладжень, сюди належить поведінка, назверхні форми в поведінці, тощо; к у л ь т у р а, латинське слово — духовий розвиток людини, чи народу, стан його освіти, звичаїв; культура буває м а т е р і я л ь н а, куди належать усі вироби людини, потрібні для життя (знаряддя, будівлі й т. д.) від часу, як була ще дикуном, до часів сучасної техніки, і м о р а л ь н а або д у х о в а, куди належить усе, що людина створила в ділянці мистецтва, науки, письменства, релігії, освіти й т. д.

4) ф р е с к и, італійське слово — малюнки водяними фарбами, мальовані на сирих стінах; м о з а ї к а, грецьке слово — образ складений із різноколірових шматочків каміння, шкла, тощо; всі ті шматочки щільно позліплювані, мусять дуже добре підходити один до одного

5) маври — племена північно-західньої Африки, тзв. Мавретанії, повстали із змішання темношкірих тубільців із арабами, від яких перебрали культуру; 711—1492 панували в південній Еспанії, витворили окремий спосіб будування (стиль), що так і зветься мавританським

6) п р о л е т а р, п р о л е т а р і я т, латинське слово — у старовинному Римі бідні верстви населення, що не мали ніякого маєтку, а тільки потомків (латинське: proles); пізніше — наймані робітники, з правного боку вільні, але не мають ні землі, ні маєтків рухомих і наймаються в багатих людей, щоб могти прожити; п р о л е т а р и з а ц і я — зубожіння, обідніння, перехід на пролетарів

7) с п е к у л я ц і я, латинське слово — використовування торговельних відносин, головно, коли вони зміняються, з метою здобути для себе легким способом зиск, наживитися

8) читайте місячну книжечку: Іван Крипякевич, „Ярослав Осмомисл", що її видала „Просвіта" 1937 р. місяці жовтні

9) хрестові походи — війни західнього християнства для визволу Палестини в рр. 1096—1291. зпід панування магометан; всіх походів було 7, окрім кілька менших походів, напр., дитячий у 1212; всі здобутки хрестових походів християни утратили

10) т и т у л, латинське слово — почесна або урядова назва, що її дають особам визначного стану або уряду

11) німецький лицарський чин, — більше світське, ніж духовне товариство, мав свій осідок там, де тепер Східня Прусія; звідтіля робив походи головно на сумежні краї (напр., на Литву), щоб ніби-то мешканців їх навертати на Христову віру, а насправді, щоб їх завоювати; члени того чину носили нашитий на одягу (чорний) хрест, і відтіля їх назва — хрестоносці

12) а р и с т о к р а т і я, грецьке слово — властиво „панування найкращих", форма державного устрою, коли влада належить до родової шляхти або кляси посідачів; також назва для самої родової шляхти, панівної кляси, а так узагалі — багаті пани-землевласники

13) п р о в і н ц і я, латинське слово — у старовинному Римі завойована позаіталійська країна; тепер — кожна окрема частина якоїсь держави, творить звичайно окрему адміністративну одиницю; також — увесь край поза столицею і взагалі глухий куток

14) у п р и в і л е й о в а н и й, латинське слово — той, що має привілеї, себто вийняткові права, яких не мають поодинокі особи, чи гурти осіб

15) р и з и к о в н и й, італійське слово — такий, що зважується на щось, не зважаючи на небезпеку, такий, що робить щось, рахуючи на щастя

16) т р а д и ц і я, латинське слово — звичай, лад, звязаний із давниною, все те, що переходить із покоління на покоління (думки, жива память про минуле й т. д.)

17) е к с п а н з і я, латинське слово — змагання заняти як-найбільший простір, як-найбільше землі, поширити межі свого впливу, тощо

18) р е с п у б л и к а, латинське слово — форма держави, де ніхто не має свого „власного" права бути володарем; на чолі республики стоїть виборний голова держави — званий президентом

18*) о п о з и ц і я, латинське слово — опір якоїсь партії чи гурту людей, що належать до меншости (в товаристві, якійсь установі, в парляменті) та обстоюють свої власні думки

19) м а ґ н а т, латинське слово — великий пан, вельможа, великий землевласник

20) р е з и д е н ц і я, латинське слово — палата, а то й узагалі осідок голови держави, єпископа й т. д.

21) о т а м а н, німецьке слово — начальник козацьких громад; кошовий отаман — головний начальник Запорозької Січі, що кермував запорозьким військом і в походах

22) п а р т и з а н (-ський), французьке слово — такий, що не належить до властивої армії, але допомагає їй, доконуючи військових учинків на власну руку; див. Ж. і Зн. 1937. р., ст. 301

23) а д ю т а н т, латинське слово — прибічний старшина, призначений до начальника якогось військового відділу

24) німецьке або маґдебурзьке право (від міста Маґдебурґ у Німеччині) — управильнювало громадський лад по містах; із Німеччини дісталося до Польщі, а звідтіля на Україну, де ширилося від XIV—XVIII. вв.; за литовсько-руської й польської доби німецьке право мало силу по містах на цілій Правобережній Україні, а за козаччини — і на Лівобережжі

25) р е ф о р м у в а т и, латинське слово — змінювати, перетворювати законодатним шляхом; пор. пом. 50

26) С т а в р о п и г і я, грецьке слово, дослівно: заткнутий хрест — незалежність від місцевих владик, а підпорядкованість безпосередно самому патріярхові; львівське ставропигійське братство при церкві св. Успенія, було осередком культурного життя, особливо з кінцем XVI. в. й на початку XVII. в.; мало свою школу, з якої вийшло багато культурних діячів, друкарню, шпиталь, воно стало зразком для инших братств, н. пр., у Вильні, в Києві, в Луцьку; в 1708. р. братство перейшло на унію, тепер воно в руках москвофілів

27) і д е й н и й, грецьке слово — чесна, благородна людина, що кермується в житті ідеями, себто високими думками

28) п л я с т и ч н е мистецтво (будівництво, різьба), мистецтво, де предмети виходять опукло; можна їх творити із матеріялів мягких (глина, віск), або твердих (мармур, камінь)

29) л е ґ а л ь н и й, латинське слово — правний, законний, закономірний, дозволений (заперечення цього — нелеґальний)

30) див. пом. 19

31) т р і ю м ф, латинське слово — блискучий успіх, велика, славна перемога, таксамо — свято з цього приводу (напр., у старовинних римлян, коли переможець вїжджав урочисто до Риму, тзв. тріюмфальний вїзд)

32) г і є р а р х і я, грецьке слово — первісно ступені небесних сил: ангели, архангели; в церковному значінні: загальна назва трьох ступенів священства у християнській церкві: єпископа, священника й діякона

33) с о ц і я л ь н а р е в о л ю ц і я, латинське слово — змагання силою змінити суспільний лад; п о л і т и ч н а р е в о л ю ц і я — змагання силою змінити політичний лад

34) автономний, грецьке слово — самоврядний, такий, що користується автономією, себто правом установлювати самому собі закони

35) господар — від кінця XIV. в. назва князів Волощини й Молдавії

36) ґеній, латинське слово — людина з небуденним талантом і вийнятково творчим духом, що дає людству великі твори і прокладає нові шляхи (напр., Шевченко); найвищий хист, найвищий талант

37) абсолютний, латинське слово — безумовний, безоглядний, необмежений, самовладний; абсолютизм — необмежена влада монарха в державі; див. пом. 54

38) див. пом. 13

39) територія, латинське слово — обшир землі, країна, належна до якоїсь держави, або заселена якимсь народом (національна територія)

40) тріюмфатор, — той, що відбуває тріюмф; тріюмфувати — величатися перемогою, див. пом. 31

41) дипльоматичні (грецьке слово) зносини — зносини з иншими державами через уповажнених до того осіб, так званих — дипльоматів, яким держава дає для цього свої доручення; див. Ж. і Зн. 1937, стор. 139 і 174.

42) популярність, латинське слово — приступність, зрозумілість, а далі — слава, розголос серед людей

43) демаґоґ, грецьке слово — у старовинних греків: кожний провідник, дорадник народу; тепер демаґоґом називають людину, що для власних користей опановує нарід, підлещуючись йому, використовуючи його темноту, безпорадність і т. д.

44) анархія, грецьке слово — безвластя, безвладдя, безголовя; анархіст — людина, що не признає влади, державного ладу, і взагалі ладу, не признає ніяких законів, який хоче повалити їх усякими засобами; анархізм — непризнавання ніякої державної влади і взагалі влади; анархістичний — що не признає державної влади і взагалі влади

45) аґітація, латинське слово — поширювання якихось думок для якоїсь певної мети (напр., виборча аґітація)

46) чит. книжечку Василя Пачовського, „Іван Мазепа", видання „Просвіти", ч. 841, за липень 1937. р.

47) див. пом. 27.

48) Павло Алепський, архидіякон, товариш подорожі патріярха Макарія до Москви; їхали вони через Україну за гетьмана Богдана Хмельницького; у своїм описі цієї подорожі Алепський дуже високо ставить тодішню культуру на Україні; переклад опису тієї подорожі видрукований у „Житті і Знанні" за 1935. р. (від квітневого числа) і за 1936. рік (стор. 61, 126, 190 і 238)

49) еміграція, латинське слово — виселення, добровільне переселення з рідної країни або держави до чужої, емігрувати — добровільно переселюватись у чужу країну

50) реформа, французьке слово — зміна, перетвір чогось, н. пр., якогось ладу законодатним шляхом, пор. пом. 25.

51) Соловецькі острови — 6 островів на Білому морі; був там від 1429. р. манастир, де карався останній запорозький кошовий Кальнишевський; тепер туди большевики засилають багато українців, де вони тисячами гинуть; читайте книжки: В. Юрченко, „Шляхами на Соловки", Львів, 1931. (вид. кооп. „Червона Калина"); Ессад Бей, „Змова проти світу", Г. П. У., т. II., ст. 53—71, Львів, 1936 (вид. кооп. „Хортиця"); Фр. Аляхновіч, „Сім літ на Соловках", спомини засланця, Львів, 1937. (вид. Бібліотеки „Діла")

52) автономія, грецьке слово — самоврядування, самозаконність, установлювання прав для себе самого, право установляти самому для себе закони, пор. пом. 34.

53) герой, грецьке слово — первісно, у грецьких віруваннях — півбог, а так узагалі людина, що відзначається надлюдською силою, відвагою, лицар; геройський вчинок — надзвичайний, надлюдський вчинок

54) монарх, грецьке слово — єдиновладний володар держави (князь, король, цісар і т. д.): згаданий тут німецький історик — це Йоган Хрістіян Енґель (1770—1814), у своїх працях торкався й української історії, особливо у творах: „Історія Галича й Володимира" (1793) й „Історія України й українських козаків" (1796)

55) цей вірш — „Всі покою щире прагнуть", надрукований у книжечці Василя Пачовського про Гетьмана Івана Мазепу, що вийшла в місячних виданнях „Просвіти" ч. 841, за місяць липень 1937. р., ст. 45—46

56) фільософ, грецьке слово — людина, що займається фільософією, себто — шукає правди; фільсофія ж (властиво „любов до мудрости", узагалі мудрість) — наука, що просліджує основи нашого буття (існування) й думання (пізнання, знання), провірює стійність здобутків всіх наук, досліджує їх основи і т. д.; Григорій Сковорода, український фільософ (1722—1794), вихованець київської академії, опісля домашній учитель та вчитель деяких духовних шкіл на Україні; головні його твори — розмови й листи до друзів, а також байки та вірші, чит. Ж. і Зн. 1938, стор. 142

57) рококо, французьке слово — стиль (спосіб мистецького творення) у пластичному мистецтві (див. пом. 28), поширився головно у Франції за короля Людвіка XV., з кінцем XVIII. віку; назва від французького слова rocaille — черепашки, які були складовиною прикрас у рококовому орнаменті (прикрасах)

58) анархістичний, див. анархія, пом. 44

59) агресія, латинське слово — напад, наступ

60) натура, латинське слово (ще кажуть: натуралія), — плата працею, чи продуктами, замісць грошей; дослівно — природа

61) Василь Капніст, замолоду український патріот (1757—1823), з італійського роду, їздив 1791. р. до Берліну й Парижу в справі українських визвольних змагань, протестував проти кріпацтва, писав російські сатири (пор. пом. 83) на російські порядки та комедії

62) дворянин, дворянство — московська шляхта; цариця Катерина II. поробила дворянами потомків козацької старшини

63) Микола Маркевич, український історик і поет (1804—1860), писав по-московськи, але ж і вірші його й історія надихані великою любовю до України, головно до її минулого

64) Іван Котляревський, батько нового українського письменства (1769—1838), автор „Перелицьованої Енеїди“ (1798), що дала початок новому українському письменству, крім того ин. творів: опери (пор. пом. 189) „Наталка Полтавка“, комедії „Москаль чарівник“ та ин.; Петро Артемовський-Гулак, український поет (1790—1865), писав насмішливі твори (сатири), найважніша — на кріпацтво: „Пан та собака“; Григорій Квітка-Основяненко, батько української повісти (1778—1878), ввів перший в Європі селянина до повісти (найкращі: „Маруся“, „Сердешна Оксана“, „Козир-дівка“, „Перекотиполе“), писав і драматичні твори („Сватання на Ганчарівці“, „Шельменко“, „Щира любов“); Амвросій Метлинський, український поет, збирач українських пісень (1814—1870), у своїх віршах оспівував минуле України, могили (відсіля його прибране імя — Могила); всі ці письменники, крім Котляревського, звязані з Харковом

65) романтизм — літературний напрямок в европейських літературах з початку XIX. ст., його започаткували романські народи (французи, еспанці, провансальці й т. д.), звідсіля й його назва; прикмети: чутливість, особисті почування, надприродні явища, наслідування народньої поезії (українські романтики — А. Метлинський, П. Гулак-Артемовський, М. Костомарів і ин.)

66) лібералізм, латинське слово — вільнодумство; політичний лібералізм домагається волі в суспільно-політичному напрямі, волі окремої людини та береження й оборони тієї волі перед державною владою; лібералізм у духовій і матеріяльній ділянці — свобода думки й воля користуватися земними добрами, як хто собі бажає; ліберал — вільнодумець, особа з ліберальними, вільнодумними поглядами, прихильник лібералізму, вільнодумства; ліберальний — вільнодумний, такий, що допускає волю в думках

67) демократизм, грецьке слово — напрямок, що проповідує рівність усіх людей поміж собою, без огляду на те, хто ким народився, багатим чи бідним, паном чи мужиком, чи робітником; демократія, демократичний лад — пануван-

ня народу, народоправство, устрій, що спирається на рівність усіх, але рішає — більшість

68) славянофільство, славянолюбство — рух, що змагає до установлення близьких відносин між усіма славянами; одні славянофіли, н. пр., російські, протиставили славянську культуру західньо-европейській і радіб були бачити всіх славян зєдиненими під Росією („славянські ріки мають злитися в московському морі"); другі, як ось українські Кирило-Методіївські братчики, проповідували федеративний устрій (пор. пом. 70), себто, щоб усі славяни творили одну державу, але щоб кожний славянський народ у цій державі був вільний і сам собою управляв

69) див. пом. 18; конституційна монархія — такий державний устрій, коли запорядки володаря потребують для своєї важности згоди народнього представництва

70) федеративний, французьке слово — союзний, такий, що торкається федерації, тобто обєднання двох або більше держав; також союзну державу називають федерацією, у протиставленні до союзу держав — конфедерації

71) Микола Костомарів, український історик і поет (1817—1885), важні його історичні твори з козацької доби; про „Книги Битія" читайте в „Житті і Знанні" за 1935, ст. 99 (вийнятки про Україну)

72) Микола Гулак, письменник (1822—1899), у його домі відбувалися збори Кирило-Методіївців, за участь у Братстві засуджений на три роки до Шлісельбурзької кріпости; Василь Білозерський, один із товаришів Шевченка (1825—1899), був заславний у Олонецьку ґубернію, 1861—1862. видавав місячник „Основа" в Петербурзі; Олександер Навроцький, письменник (1832—1892), заславний був до Вятки; Опанас Марковнч, народознавець (1822—1867), чоловік письменниці Марка Вовчка (пор. ст. 262), був заславний до Орла; Панько Куліш, визначний письменник (повістяр, поет, перекладач, драматурґ) і історик (1819—1897), приятель Шевченка, був заславний до Тули; був у зносинах із Галичиною, зреформував український правопис („кулішівка"), брав дуже діяльну участь у журналі „Основа", був одним із найкращих знавців української мови; про Шевченка й його участь у Кирило-Методіївському Братстві читайте книжечку видання „Просвіти" — В. Сімович, „Тарас Шевченко", його життя і творчість, Львів, 1934. р. (березень)

73) льояльність, французьке слово — законність, вірність урядові

73*) Кримська війна, війна Росії з Туреччиною та її союзниками Англією та Францією в рр. 1853—1856; війну спричинило домагання Росії опікуватися православними в Туреччині; війну закінчила поразка Росії під Севастополем (1855)

74) Іван Могильницький, церковний і просвітній діяч (1777—1831), перемиський канонік, автор першої в Галичині укра-

їнської граматики (1823, вийшла ж 1910. р.) і важної розправи: „Відомість о язиці руськім“ (1829), де доказував самостійність української мови, основник першого в Галичині просвітнього товариства

75) Михайло Левицький, церковний діяч (1774—1858), перемиський єпископ, потім львівський митрополит, кардинал, виєднав оснування станиславівського єпископства (повстало 1885. р.) й українських викладів деяких богословських предметів на львівськім університеті; противився народній мові в письменстві

76) Про „Руську Трійцю“ чит. книжечку „Просвіти“ за травень 1934. р.: Іван Брик, „Маркіян Шашкевич“

77) Григорій Яхимович, церковний і політичний діяч (1792—1863), перемиський єпископ, пізніше львівський митрополит, провідник галицьких українців від 1848. р.

78) Антін Павенцький, громадський діяч і журналіст (1818—1889), один із основників „Головної Руської Ради“, перший редактор „Зорі Галицької“

79) гвардія, італійське слово — добірне військо, прибічна сторожа володарів; про українську народню ґвардію в Галичині, чит. „Життя і Знання“ за травень 1936. р., ст. 137, пом. 2.

80) комітат, латинське слово — округа, адміністративна одиниця на Угорщині; жупан — начальник жупи; жупа — обєднання кількох племен у давніх південних і західніх славян, тепер — адміністративна округа в Югославії, на Угорщині та у Словаччині

80*) про Адольфа Добрянського читайте книжечку М. Андрусяка, що її видала „Просвіта“: „Нариси з історії галицького москвофільства“, Львів, 1935

81) Іван Снігурський, церковний діяч (1784—1847), перемиський єпископ, підпирав діячів і письменників, чит. „Ж. і Зн.“ 1937, ст. 249

82) катедра, грецьке слово — стіл у школі на підвищенні для вчителя; посада професора в вищій школі; єпископська церква, собор

83) сатира, латинське слово — твір, що висміває людські нахили та хиби (українські сатирики: В. Самійленко, Й. Маковей і ин.)

84) Євген Гребінка, український поет (1812—1848), байкар, писав і по-російськи (повісти й поезії) з українського минулого, один із тих, що занялися викупом Шевченка з кріпацтва; Яків Щоголів, український поет (1824—1898)

85) про Миколу Устіяновича, чит. „Життя і Знання“ за 1935. р., ст. 306—307 (з нагоди пядесятліття смерти); Антін Могильницький, поет (1811—1873), політичний діяч, посол до галицького сойму, звідки його вислали до віденського парляменту (такий був тоді закон); з його творів уславилася поема „Скит Манявський“ із гарною згадкою про княжий Галич

86) Михайло Максимович, письменник і вчений (1804—1873), видав 1827. р. українські пісні, цікавився українцями в Галичині, радив їм уживати в письменстві народньої мови, збив погляди московського вченого М. Погодіна, що ніби то Київ до нападів татар був заселений москалями

87) стиль, латинське слово — в мистецтві: збір усіх ознак, що прикметні для творів якогось часу, для якоїсь школи, чи мистця, спосіб укладу твору, н. пр., в будівництві; в письменстві — спосіб викладу думок, властивий якомусь письменникові

88) Дмитро Бортнянський, найбільший український композитор кінця XVIII. й поч. XIX. ст. (1751—1825), писав на італійський спосіб опери (співані драми), церковні концерти, літургії, тощо; Артим Ведель, український духовний композитор (1767—1806); Максим Березовський — композитор XVIII. в. (1745—1777), писав духовні хорові твори, опери

89) Михайло Вербицький (1815—1870) і Іван Лаврівський (1822—1873), одні з перших українських композиторів Галичини (хорові твори, церковна музика); Вербицький славний своєю музикою до нашого національного гимну; Сидір Воробкевич, див. пом. 114.

89*) Читайте книжку Ілька Борщака, „Наполеон і Україна", Бібліотека „Діла", ч. 19, Львів 1937.

90) Віденський конґрес відбувався від вересня 1814. р. до червня 1815; в ньому брали участь Австрія, Прусія, Росія, Анґлія і Франція; цей конґрес установив після упадку Наполеона, нові політичні відносини в Европі

90*) Кримська війна, див. пом. 73*)

91) сервітути, латинське слово — право користуватися чужим майном, н. пр., переїздити землю, що належить комусь іншому, право пасти худобу в чужому лісі, збирати дрова, гриби, ловити в чужому ставі рибу, тощо

92) сезон, французьке слово — пора року, якийсь протяг часу; сезонова еміґрація — виселенці на якийсь час, на деяку недовгу добу (нпр., літо, тощо), не на ввесь час

93) кольонізація, латинське слово — див. стор. 173; кольонізувати — заселювати незаселені простори, або заселювати деякі місця чужими людьми; кольонізаційний — той, що торкається кольонізації, осадний

94) консерватизм, латинське слово — прихильність до зберігання старого (в мистецтві, в науці, в політичному ладі), ворожість до змін у громадському й політичному житті; консерватисти — прихильники консерватизму; консервативний — прихильний до старого ладу та ворог всяких змін у житті

95) Йосип Юрій Федькович, український поет, родом із Буковини (1834—1887), читайте книжечку „Просвіти", за грудень 1934. р.: В. Сімович, Юрій Федькович, життя й діяльність, із нагоди 100-ліття народин

96) Іван Наумович, галицький політичний діяч-москвофіл (1826—1891), чит. про нього книжечку видання „Просвіти": Микола Андрусяк, Нариси з історії галицького москвофільства, Львів, 1935.

97) Юліян Лаврівський, політичний діяч (1821—1873), у 1848. р. член „Руського Собору", основник „Руської Бесіди", голова „Просвіти" 1870—1873, віцемаршал сойму, 1869. р. дав почин до першої угоди з поляками

98) апатія, грецьке слово — байдужність до всього, млявість

99) Юліян Романчук, політичний і громадський діяч (1842—1932), один із основників і почесний член „Просвіти" у Львові, посол до сойму й Ради Державної, провідник галицьких українців до війни, один із творців новітнього відродження Галичини; Володимир Барвінський, громадський та політичний діяч (1860—1883), письменник, редактор „Правди", основник і перший редактор „Діла"

100) Анатоль Вахнянин, громадський і політичний діяч (1841—1908), композитор, основник і перший голова, пізніш почесний член „Просвіти", один із основників співочого Товариства „Львівський Боян" та „Вищого музичного Інституту ім. Лисенка" у Львові, посол до сойму й парляменту, де вів угодову політику

101) Володислав Федорович, громадський діяч (1845—1917), один із перших голов, пізніш почесний член „Просвіти"

102) Омелян Огоновський, український учений і громадський діч (1833—1894), професор української мови й письменства на львівськім університеті, довголітній голова „Просвіти" й її почесний член; читайте видання „Просвіти": Іван Брик, Омелян Огоновський, у століття народин великого громадянина, Львів, 1933.

103) індивідуальний, латинське слово — прикметний одній людині, особистий, окремішній

104) продукція, латинське слово — витворництво, творення чогось цінного, а також і все те, що витворено за якийсь час; продуцент — вирібник, витворник, той, що виробляє якусь цінність; продукувати — витворювати, виробляти щось цінне, корисне; продуктивний — витворчий, плідний, корисний

105) Степан Качала, політичний діяч (1845—1888), посол до австрійського парляменту та галицького сойму, почесний член Товариства „Просвіта"

106) Євген Олесницький, політичний і громадський діяч (1860—1917), посол до галицького сойму й віденського парляменту, організатор Стрийщини, „Краєвого Молочарського Союзу" й „Сільського Господаря", почесний член „Просвіти"

107) Кость Левицький, політичний і громадський діяч (* 1859), дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, почесний член „Просвіти", посол до галицького сойму

й віденського парляменту, провідник галицьких українців до війни, з вибухом війни голова Головної Української Ради, президент державних секретарів Зах. Української Народньої Республики

108) радикальний, латинське слово — крайній, безоглядний, рішучий (н. пр., засіб), такий, що бажає скоро й цілком щось перетворити, перевернути; Михайло Драгоманів, визначний український учений, громадський і політичний діяч (1841—1895), був у постійних зносинах із Галичиною, де мав великий вплив на тодішнє покоління, політичний емігрант, проживав спершу у Швайцарії, потім у Болгарії, де був професором університету, чит. „Життя і Знання" за 1935. р., ст. 161—168

109) Михайло Павлик, громадський і політичний діяч (1853—1913), один із основників української радикальної партії, учень Драгоманова і товариш Франка, чит. „Життя і Знання", 1935., ст. 27; про Івана Франка читайте книжечку „Просвіти" за травень 1936. року з нагоди 20-ліття смерти поета (Василь Сімович, Іван Франко, життя й діяльність)

110) Олександер Барвінський, політичний, громадський і педагогічний діяч (1847—1927), посол до галицького сойму й віденського парляменту, один із творців угодової політики в Галичині („нова ера"), дійсний член Наукового Товариства імени Шевченка, почесний член Товариства „Просвіта", автор шкільних підручників, видавець „Української Історичної Бібліотеки"

111) Про москвофільство та його розвиток читайте книжку Миколи Андрусяка: Нариси з історії галицького москвофільства (Бібліотека „Життя і Знання", ч. 15), з 10 образками москвофільських діячів, Львів, 1935.

112) парляментаризм, французько-латинське слово — спосіб правління, коли виконавча влада підлягає законодатній, головно тим, що уряд мусить відповідати перед кожночасною більшістю в парляменті

113) Про цей конґрес вийшов окремий збірник: „Перший просвітньо-економічний конґрес", Львів, 1909, ст. 655

114) Брати Воробкевичі — Сидір (1836—1903) і Григорій (1838—1884), буковинські письменники, поети; Сидір іще й композитор, почесний член „Просвіти", читайте „Життя і Знання" за червень 1936. р., ст. 162—163, 168.

115) Степан Смаль-Стоцький, український учений, мовознавець, професор чернівського університету, громадський і політичний діяч на Буковині (* 1859, родом із Галичини), посол до буковинського сойму, перед самою війною ще й до віденського парляменту, основник майже всіх українських товариств і установ на Буковині, орґанізатор просвітнього й господарського життя буковинських українців, почесний член „Просвіти" у Львові

116) Микола Василько, політичний діяч на Буковині (1868—1924), посол до буковинського сойму й австрійського парляменту, за української державности (1918—1920) представник

Західньо-Української Народньої Республики в Австрії, опісля Української Народньої Республики у Швайцарії й Німеччині; Омелян Попович, див. пом. 163; катастер, латинське слово — означало первісно спис осіб, що мали платити подушний податок; національний катастер на Буковині — спис людей за їх національною приналежністю; відповідно до того, н. пр., українські школи належали до українського інспектора, українці голосували тільки на українських послів і т. д.; таксамо було з волохами, німцями, поляками й т. д.; всі нації мали на Буковині свій катастер

117) Володимир Антонович, визначний український історик і громадський діяч (1834—1908), професор київського університету, почесний член Товариства „Просвіта" й „Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові, чит. „Життя і Знання" з 1934. р., ст. 161—163; Олександер Кониський, громадський і політичний діяч, письменник (1836—1900), був від 1862. р. у зносинах із Галичиною й Буковиною, почесний член „Просвіти" й Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, чит. „Життя і Знання" за липень-серпень 1936. р., ст. 193—195

118) соціялізм, латинське слово — наука про майбутній суспільний лад із такими головними думками: всі засоби витворництва (продукції — земля, капітали) переходять до суспільства, держави, поділ на кляси зникає, й т. д.; є багато соціялістичних партій, про соц.-дем. і соц.-рев., ст. 280

119) Борис Грінченко, український письменник і громадський діяч (1863—1910), дуже роботящий і плідний на всіх ділянках українського національного життя: на громадському полі, в письменстві, критиці, публіцистиці, науці і т. д.

120) територіяльна автономія — самоурядування (право творити собі закони) для поодиноких земель, країв, повітів, громад, персональна автономія — див. стор., 292; Володимир Винниченко, український письменник, *1880, автор багатьох, оповідань, повістей та драм, підчас визвольних змагань голова уряду за Центральної Ради 1918—1919. рр.; Микола Міхновський, український громадський і політичний діяч (1873—1924), орґанізатор українського війська, борець за незалежність України, залишився під большевиками, не міг стерпіти їх знущань, наклав на себе руку

121) терор, лат. слово („жах") — спосіб боротьби, що каже розправлятися з противником залякуванням його, вбивствами і т. д.

122) клерикалізм, лат. слово — політичний напрямок, що прямує до переваги впливу духовенства на політичне і громадське життя; клерикал — прихильник клерикалізму

123) секта, лат. слово — релїґійна громада, що наукою й обрядами різниться від якоїсь загально установленої релїґії; на Україні сект було дуже багато: баптисти (що христяться у дозрілому віці), штундисти (не признають хрищення та

причастя, проповідують євангельське життя, („не противитися злу" й т. д.) і т. д.

124) утраквізм, лат. слово — такий лад, заведений для шкіл, що вчать у них двома мовами

125) Про М. Грушевського, чит. книжечку вид. „Просвіти": Іван Крипякевич, Михайло Грушевський, життя й діяльність, Львів, 1935.

126) пор. пом. 87; бароковий стиль у будівництві в XVII—XVIII. в., прикметний різними назверхніми оздобами (пор. пом. 190)

127) Микола Лисенко, найбільший український композитор XIX. в. (1842—1912), найліпший знавець української народньої пісні, основник української музичної школи в Києві, почесний член „Просвіти"; укладав музику до слів Шевченка й инших поетів, писав опери (співані драми, пор. пом. 189), твори на фортепіян, на орхестру й т. д.

128) канцлєр, лат. слово — в середньовіччі вищий урядовець при цісарському дворі, переховував державну печатку; тепер у Німеччині — президент міністрів

129) пропаґанда, лат. слово — поширювання якихось думок, щоб зєднати прихильників для них узагалі; аґітація, пор. пом. 45.

130) реакціонер, латинське слово — назадник, воріг поступу, прихильник повороту до старого ладу, противник політичного або суспільного поступу й реформ; буржуй, французьке слово — (буржуа́) — міщанин, купець, глумлива назва, якою большевики називають усіх некомуністів; буржуазія — міщанство, кляса посідачів, що живе з капіталу, торговлі і промислу у протилежність до робітників, що живуть із праці рук; буржуазний — звязаний із буржуазією, торкається буржуазного способу думання

131) приватна власність — право людини чи установи розпоряджатися своїм власним майном (продавати, дарувати, користуватися прибутками, передавати і т. д.)

132) казарма, французько-російське слово — касарня, будівля для приміщення війська

133) Установчі Збори — зібрання представників народу для того, щоб установити новий державний лад або зміну конституції (див. конституанта, пом. 153)

133*) трудова земля, земля, що належить до тих, що на ній працюють; ґенеральний, латинське слово — загальний

134) большевик, назва пор. стор. 294; Владімір Ленін, (властиво Ульянов), московський большевик (1870—1924), творець Союзу Совєтських Соціялістичних Республик; Лев Троцький (властиво: Бронштайн), московський большевик, *1879, з роду жид, комісар і орґанізатор московської червоної

армії; 1927. р. засланий за опозицію теперішньому диктаторові С. С. С. Р. Сталінові; пробуває за кордоном С. С. С. Р.

135) диктатор, латинське слово — колись у старовинному Римі людина, що їй давали повну владу, коли державі загрожувала небезпека; тепер — необмежений, ні перед ким не відповідальний правитель; диктатура — необмежена влада чи одної людини, чи якоїсь ґрупи, чи партії

136) хаос, грецьке слово — безладдя, заколот

137) див. пояснення на стор. 292

138) удільні землі — землі, що належали до царської родини; кабінетські — державні

139) експеримент, латинське слово — спроба, досвід, досвід спробами

140) капіталістичний лад, такий лад, де виробництво і право власности на засоби виробництва спочиває в руках підприємців (капіталістів), які за витрачені гроші (капітал) намагаються одержати як мога найбільший зиск; комунізм, латинське слово — такий суспільний лад, де все основане на спільноті, де немає приватної власности, бо власником усього є комуна, ніби спілка, а властиво — держава

140*) суверенний, французьке слово — найвищий, незалежний, державний

141) Українська Кирило-Методіївська ґімназія в Києві — перша українська ґімназія в Києві, що повстала з вибухом революції 1917. р.

142) Термопілі, дослівно „гарячі ворота", вузький провал, куди з країни Тессалії можна було дістатись до середини Греції; там 480. р. до Хр. згинув лицарською смертю спартанський цар Леонід із 300 товаришами в боротьбі з персами

143) читайте книжечку І. Кедрина „Берестейський мир", вид. „Просвіти" за місяць січень 1938. р.

144) продукт, латинське слово — витвір, виріб, наслідок виробництва, див. пом. 104.

145) пакт, латинське слово — договір, умова

146) невтральність, латинське слово — не вмішуватися, не встрявати у спори, які ведуть між собою особи, також у війну, невтральний — той, що зберігає невтральність

147) капітулювати, латинське слово — визнавати себе за переможного, здаватися

148) дезерція, латинське слово — як хто самовільно покидає військову службу; коли хто тікає від якогось обовязку

149) період, грецьке слово — якийсь протяг часу, коли щось відбувається, доба часу

150) ідеал, грецьке слово — щось зразкове, досконале, щось, що може бути метою людських змагань

151) всі ці діячі пробувають тепер на еміґрації, і то в Польщі, як М. Корчинський (1885—1937), що працював у Львові і від

довгих років засідав у виділі „Просвіти", инші в Чехословаччині; акт, латинське слово — документ, писана посвідка, запис

152) коронний край, політично-адміністративна одиниця передвоєнної Австрії; такі коронні краї утворювали не за приналежністю населення до якогось народу, але на підставі історичного минулого, через те з національного погляду коронні краї були мішані

153) конституанта або Установчі Збори, див. пом. 133; конституюватися — вводити в життя коституанту, новий лад; етноґрафічна область — земля, заселена якимось одним народом

154) До них належали: поручник Ів. Рудницький, четар Караван, четар Л. Огоновський, хоружий Ватран, хор. Бараник і студ. В. Полянський, опісля також В. Старосольський, сотник Н. Гірняк, підхоружий Д. Паліїв, сотник Вітовський, який став головою орґанізації

155) Дмитро Вітовський, полковник У. Г. А. (1887—1919), від 1914. р. в Українських Січових Стрільцях (сотник), 1917. р. орґанізатор українського шкільництва на Волині, в листопадових днях 1918. р. командант українських збройних сил, опісля секретар військових справ З. У. Н. Р., згинув серед нещастя, що сталося з літаком, на якім він летів із заходу на Україну 8. липня 1919. р.

156) У склад Ґенеральної Команди входили: сотник Д. Вітовський, отаман С. Ґорук, поручник П. Бубела, поручник Б. Гнатевич, поручник І. Цьокан, четар Іванчук і підхоружий Д. Паліїв

157) дезорґанізація, латинсько-французьке слово — розладдя, розстрій; статистика, латинське слово — наука, що досліджує всякі явища суспільного життя за допомогою числових даних, позбираних за певний час, та робить з цього різні спостереження та висновки

158) Віктор Курманович, український ґенерал (* 1876), підчас визвольних змагань начальник булави начальної команди У. Г. А. й секретар військових справ З. У. Н. Р.; живе на еміґрації у Відні

Михайло Омелянович-Павленко, український ґенерал (* 1878), за світової війни командант російського ґвардійського полку, від грудня 1918. р. до травня 1919. р. начальний вожд У. Г. А., від 5. XII. 1919 командант армії У. Н. Р., з якою відбув тзв. зимовий похід; живе на еміґрації в Чехословаччині

159) місія, латинське слово — посольство, важливе доручення, призначення; військова місія — відпоручники чужої армії з певними військовими призначеннями

160) Фердінан Фош (Foche), французький маршал (1851—1929), від квітня 1918. р. головнокомандувач військ Антанти у світовій війні, опісля в січні 1919. р. голова найвищої воєнної ради

161) Вовчухи, село недалеко залізничої лінії Городок—Судова Вишня, див. меншу мапку на ст. 338

162) бури, нащадки голяндських селян-кольоністів (від того й їх назва), що в XVII. в. прибули до південної Африки й заснували там держави: Оранію і Трансваль, які в війні 1899—1902. рр. з Англією втратили, ввійшовши 1910. р. у склад Південноафриканського Союзу. Одним із провідників бурів підчас тієї війни був ґенерал Людовік Бота (1862—1919); в 1919. р. він був членом мирової конференції від Анґлії, й Найвища Рада Антанти визначила його на голову міжсоюзної комісії для заключення перемиря між Україною й Польщею

163) Омелян Попович, український громадський, просьвітній і педаґоґічний діяч на Буковині (1856—1930), перший краєвий інспектор українських шкіл 1906—1912, посол до сойму, президент Української Національної Ради в Чернівцях і президент краю за української влади на Буковині 1918. р., віцепрезидент Нац. Ради З. У. Н. Р. у Станиславові

164) Євген Петрушевич, український політик і державний діяч, * 1863, посол до віденського парляменту та до галицького сойму, за З. У. Н. Р. голова Української Національної Ради у Станиславові, від червня 1919. р. диктатор З. У. Н. Р., тепер живе на еміґрації

165) Сидір Голубович, український політик і державний діяч (1875—1938), 1918. р. державний секретар судівництва З. У. Н. Р. в уряді К. Левицького, опісля сам голова уряду й секретар фінансів, торгу та промисловости

166) пропорціональний, латинське слово — розмірний, відповідний; п. право виборче — число послів відповідне до числа населення, народу, відповідне до сили партії і т. д.

167) курія, латинське слово — у старинному Римі один із 30 відділів (в кожнім 10 родів), на які ділилися первісні три римські племена; тепер — виборча округа, що обіймає один стан суспільности: дідичі, купці, міщани, селяни, робітники й т. д.; національна курія — виборча округа, що обіймає приналежних до якоїсь нації (перед війною були такі національні курії на Буковині, пор. пом. 116., ст. 397)

168) Станіслав Щепановський, польський політик і економіст (1847—1900), посол до галицького сойму й австрійського парляменту, написав твір: Nędza Galicyi w cyfrach і ин.

169) Олександер Греков, російський, опісля український ґенерал (* 1875), міністер військових справ за Директорії У. Н. Р., уліті 1919. р. начальний вождь У. Г. А., влітку того самого року перевів удачний наступ проти поляків; живе на еміґрації

170) амуніція, латинське слово — стрільна, набої, стрільний порох і т. д.

171) компроміс, французьке слово — згода, мирна полагода якоїсь справи, порозуміння з противником на основі взаємних уступок

172) Антоній Денікін, російський ґенерал (* 1872), комендант протибольшевицьких військ („добровольчої армії“)

в Росії після переходу влади до большевиків, у квітні 1920. р. большевиками розбитий; до українського національно-визвольного руху Денікін усе був і є ворожий; живе на еміграції

173) Мирон Тарнавський, український ґенерал (*1869), в рр. 1916—1917. комендант вишколу Українських Січових Стрільців, 1919. р. орґанізатор і комендант II. корпусу У. Г. А., від липня до листопаду 1919. начальний вожд У. Г. А.; живе тепер у Тернопільщині; Йосип Микитка, український ґенерал (* 1874), у 1918. р. комендант Українських Січових Стрільців, узимі 1919. р. начальний комендант У. Г. А., вивезений большевиками на Московщину, де, мабуть і загинув

174) інтернувати, латинське слово — визначити примусове місце пробутку в якійсь місцевині в середині краю, без права виїзду; також — обеззброювати військову частину, що підчас війни попала до країни, що не воює

175) Риґа (Riga) — головне місто та пристань Латвії, засноване 1201. р., налічує 340.000 мешканців; 1921. р. заключено там мир між Польщею й Совєтською Росією

176) траґічний, грецьке слово — страшний, повний терпіння, дуже нещасливий

176*) енерґія, грецьке слово — спроможність якогось тіла або укладу тіл виконати працю, сила

177) катастрофа, грецьке слово — жахлива, нещаслива подія (у драмі, чи в романі: нещаслива розвязка для головної особи)

178) перспектива, латинське слово — спосіб зображувати ближчі й дальші предмети так, щоб було збережене взаємне відношення поміж частинами тих предметів: точками, лініями, поверхнями; 2) вигляди на майбутнє, можливість дістати щось у майбутньому, надія, сподівання; 3) погляд здалека

179) антрацит, грецьке слово — найкраща й настарша відміна камяного вугілля, лискуча і тверда; на Україні добувають антрацит у Донецькій заглибині

180) фосфорити, грецьке слово — фосфорові сполуки з різними домішками, їх уживають у сільському господарстві як гноєва

181) політична тактика, — залежний від умов, від хвилини спосіб доходити до якоїсь мети в політиці

182) активізувати, латинське слово — збуджувати чинність, дію, енерґію, пожвавлювати

183) Іван Кивелюк, український громадський діяч (1866—1922), перед війною посол до галицького сойму і член Краєвого Виділу, від 1910—1922. рр. голова т-ва „Просвіта“; Михайло Галущинський, просвітній діяч (1878—1931), колишній директор української ґімназії „Рідної Школи“ в Рогатині, за світової війни якийсь час комендант Українських Січових Стрільців, від 1923. р. голова Т-ва „Просвіта“ у Львові, читайте „Життя і Знання“ за вересень 1936. р., стор. 241.

184) професія, латинське слово — постійна праця, з якої людина живе, фах, звання, заняття; професійний — той, що відноситься до професії, що торкається якоїсь праці, фаховий

185) Александер Пушкін, найбільший російський поет (1799—1837), творець російської літературної мови, писав твори, що торкаються й України („Полтава" та ин.); багато із Пушкіна переклали на українську мову, див. Ж. і Зн. за 1937. р., стор. 73 і 110

186) автокефальний, грецьке слово — „самоголовний", самостійний, незалежний; автокефальна Церква — самостійна Церква із своїм власним головою, Церква, що не підлягає ніодному із 4 східніх патріярхів

187) клясик, латинське слово — грецький або латинський письменник старовинної доби; тепер письменник, що наслідує давні зразки, а також і такий письменник, що його твори можуть стати зразком щодо змісту й форми; клясичний — той, що бере за зразки твори грецько-латинського письменства; зразковий, довершений; новоклясики або неоклясики, письменники, що використовують у своїй творчості зразки старовинної греко-латинської літератури

188) аґітка, аґітаційний твір, твір, який має завдання поширяти масово якісь думки, звичайно — безвартісний із літературного погляду

188*) енцикльопедія, грецьке слово — розподілений за певним порядком збір знання чи з одної ділянки, чи з усіх разом; усі ті знання, подані здебільша за порядком абетки

189) опера, італійське слово — музична драма, сценічний твір, де не говорять, а співають у супроводі орхестри

190) бароко, португальське слово — спосіб будування в мистецтві в рр. 1580—1750. рр., звертає увагу на назверхні прикраси, мальовничість, оздобність.

СПИС ОБРАЗКІВ.

стор.

1. Аскольдова могила в Києві 14
2. Кн. Олег під Царгородом 15
3. Кн. св. Ольга : : 18
4. Кн. Святослав І. Хоробрий 20
5. Кн. Володимир Великий 23
6. Срібні гроші Володимира Великого 25
7. Кн. Ярослав І. Мудрий 29
8. Церква св. Софії в Києві (як виглядала в XI. ст.) . . 32
9. Печерська Лавра в Києві 33
10. Князь із дружиною виїздить з го́роду 36
11. Кн. Володимир II. Мономах 43
12. Руїни Десятинної церкви 45
13. Руїни замку в Теребовлі 47
14. Старовинний Галич 48
15. Кн. Ярослав Осмомисл 48
16. Руїни замку в Галичі 49
17. Розкопана 1937. р. надземна частина церкви Пресв. Богородиці в Крилосі 50
18. Кн. Роман Великий 51
19. Король Данило 55
20. Татари ведуть людей у ясир 56
21. Данило приймає папських послів 57
22. Митра перемиських єпископів 58
23. Старовинний Холм 59
24. Старовинна башта в Холмі 60
25. Старовинний Львів із Високим Замком 61
26. Кн. Лев. І. : : : 62
27. Церква св. Пантелеймона в Галичі 63
28. Печатка короля Юрія І. 64
29. Руїни Любартового замку в Луцьку 68
30. Печатка Володислава Опольського 69
31. Великий князь Свитригайло 75
32. Київський князь Олелько Володимирович 77
33. Наскок козаків 91
34. Кн. Дмитро Байда-Вишневецький 92
35. Запорозька Січ 93
36. Кн. Василь Костянтин Острозький 96

стор.
37. Іпатій Потій 99
38. Церква Львівського Успенського Братства 101
39. Реєстровий козак 103
40. Запорозький табор 105
41. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний 106
42. Ялисей Плетенецький 108
43. Гетьман Богдан Хмельницький 115
44. Вїзд гетьмана Б. Хмельницького до Києва 116
45. „Дари в Чигирині“ (малюнок Т. Шевченка) 118
46. Печатка української держави Б. Хмельницького . . 123
47. Гетьман Іван Виговський 126
48. Гетьман Юрій Хмельницький 135
49. Гетьман Петро Дорошенко 137
50. Гетьман Демян Многогрішний 138
51. Гетьман Іван Самойлович 140
52. Гетьман Іван Мазепа 141
53. Військова печатка гетьмана Мазепи 142
54. Київський митрополит Петро Могила 148
55. Мазепині церкви з ґравюри 1706. р. 149
56. Бойківська церква оо. Студитів біля Львова . . . 150
57. „Тайна вечеря“ з іконостасу Скиту Манявського . . 151
58. Гетьман Пилип Орлик 152
59. Гетьман Іван Скоропадський 153
60. Наказний гетьман Павло Полуботок 154
61. Гетьман Данило Апостол 155
62. Гетьман Кирило Розумовський 156
63. Запорозька церква в Новоселиці 156
64. Григор Орлик 163
65. Дзвінниця Печерської Лаври в Києві 168
66. Катедра св. Юрія у Львові 169
67. Василь ґр. Капніст 181
68. Іван Котляревський 185
69. Микола Костомарів 189
70. Тарас Шевченко 190
71. Панько Куліш 191
72. Іван Могильницький 194
73. Маркіян Шашкевич 195
74. Яків Головацький 196
75. Іван Вагилевич 196
76. Митр. Гр. Яхимович 198
77. Засідання „Головної Руської Ради“ у Львові . . . 199
78. Перша сторінка „Зорі Галицької“ 201
79. Прапор української національної ґвардії в Бережанах 202
80. Прапор української національної ґвардії в Яворові . 203
81. Адольф Добрянський 205
82. Єп. Іван Снігурський 207
83. Антін Могильницький 212

стор.
84. Михайло Максимович 213
85. „У Києві“ (малюнок Т. Шевченка) 214
86. Й. Ю. Федькович 225
87. Юліян Лаврівський 229
88. Володимир Барвінський 230
89. Анатоль Вахнянин 231
90. Володислав Федорович 231
91. Омелян Огоновський 232
92. Іван Боберський 232
93. Кирило Трильовський 233
94. Дім Товариства „Дністер“ у Львові 233
95. Степан Качала 235
96. Юліян Романчук 235
97. Євген Олесницький 236
98. Кость Левицький 236
99. Михайло Драгоманів 237
100. Михайло Павлик 237
101. Олександер Барвінський 238
102. Марко Каганець 239
103. Степан Смаль Стоцький 242
104. Микола Василько 242
105. Володимир Антонович 246
106. Перша сторінка часопису „Хлібороб“ 252
107. Борис Грінченко 254
108. Марко Вовчок 262
109. Іван Тобілевич 263
110. Леся Українка 263
111. Михайло Коцюбинський 264
112. Іван Франко 264
113. Дім полтавського земства 265
114. Микола Лисенко 266
115. Президія „Союзу визволення України“ 268
116. Єп. Костянтин Чехович 269
117. Прапор Українських Січових Стрільців 270
118. Боєва Управа Українських Січових Стрільців . . . 271
119. Вигляд на Маківку 272
120. Українські Січові Стрільці в окопах над Стрипою 1916. р. 273
121. Проф. Михайло Грушевський 279
122. Третій усеукраїнський військовий зїзд у Києві . . 282
123. Перший Ґенеральний Секретаріят 285
124. Володимир Винниченко 286
125. Микола Міхновський 286
126. Будинок у Києві, де відбувалися засідання Центральної Ради 289
127. Образок із похоронів юнаків, що полягли в бою під Крутами 300

стор.
128. Великий державний герб Української Народньої Республики 301
129. Перші банкноти Української Народньої Республики 302
130. Поштова марка Української Народньої Республики . 303
131. Підписання миру в Бересті 304
132. Підписи на грамоті мирового договору в Бересті всіх учасників конференції 305
133. Похід синьожупанників вулицями Києва 306
134. Вправи синьожупанників у Володимирі на Волині перед походом на Україну 307
135. Похід Українських Січових Стрільців вулицями Єлисавету, червень, 1918. р. 309
136. Лінійний корабель „Св. Іван Золотоустий“ 310
137. Маршал Герман Айхгорн 313
138. Гетьман Павло Скоропадський 316
139. Українська маніфестація з приводу берестейського миру у Львові 326
140. Полковник Дмитро Вітовський 328
141. Ген. Михайло Омелянович-Павленко 336
142. Омелян Попович 340
143. Проголошення злуки 22. січня 1919. р. 342
144. Президент др. Євген Петрушевич 343
145. Ген. Олександер Греков 348
146. Головний Отаман Симон Петлюра 350
147. Диктатор др. Є. Петрушевич підчас перегляду І. бригади У. С. С. в Камянці Подільському 352
148. Ген. Мирон Тарнавський 353
149. Ген. Йосип Микитка 355
150. Др. Антін Горбачевський 369
151. Іван Кивелюк 372
152. Митрополит Андрій ґраф Шептицький 377
153. Микола Хвильовий 379

СПИС МАП.

стор.

1. Розселення східньо-славянських племен у X. ст. . . 12
2. Київська держава за Володимира Великого . . . 24
3. Українська держава в XI—XII. ст. 31
4. Галицько-волинська держава в XIII. в. 52
5. Українські землі в XV—XVI. ст. 71
6. Мапа Дніпрових порогів і Запорозької Січі . . . 94
7. Українські землі в першій половині XVII. в. 107
8. Українські землі підчас Хмельниччини пол. XVII. в. 121
9. Українські землі у половині XVIII. в. 143
10. Землі Запорозької Січі в XVIII. ст. 157
11. Українські землі в часах Хмельниччини (заселення) 174
12. Українські землі з початком XIX. в. (заселення) . . 175
13. Сучасне розміщення українців 223
14. Одна з перших німецьких мап поділеної Росії, на якій зазначено й межі Української Народньої Республики 312
15. Мапа з зазначенням ліній, на яких мали спинитися бої в Галичині 337
16. Мапка українських земель, де відбувалися воєнні дії 1918—1920. рр. з мапкою Галичини, де є зазначені місцевости воєнних дій, про які є згадка у книжці . . 338

12,21 (1986)

5263

РД 5263 у